632 M

DRUKOWANE JAKO RĘKOPIS.

MINISTERSTWO WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

WYTYCZNE DLA AUTORÓW PROGRAMÓW SZKÓŁ OGÓLNOKSZTAŁCĄCYCH

SZKOŁA POWSZECHNA GIMNAZJUM

LWÓW — 1933
PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO KSIĄŻEK SZKOLNYCH
UL. KURKOWA 21

DRUKOWANE JAKO RĘKOPIS.

MINISTERSTWO WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

WYTYCZNE
DLA AUTORÓW PROGRAMÓW SZKÓŁ OGÓLNOKSZTAŁCĄCYCH

SZKOŁA POWSZECHNA
GIMNAZJUM

LWÓW — 1933
PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO KSIĄŻEK SZKOLNYCH
UL. KURKOWA 21

Biblioteka Katedry Literatury Polskiej i Metodyki Nauczania Języka Polskiego
WSP w Krakowie
632 M

DRUK. J. ŻYDACZEWSKIEGO WE LWOWIE, ULICA LEONA SAPIEHY L. 77. — TEL. NR. 4-96.

K 1/65

OGÓLNE WSKAZANIA DLA AUTORÓW PROGRAMÓW.

Autorzy programów winni:

I. 1. Określić zwięźle cele nauczania dla każdego przedmiotu, wprowadzając podział na: a) cele naukowe, b) cele wychowawcze (człowiek obywatel), ujmując je odrębnie dla szkoły powszechnej oraz odrębnie dla gimnazjum.

2. Ustalić zakres i stopień realizacji tych celów w poszczególnych klasach (oddziałach).

II. 1. Opracować szczegółowo materjał naukowy: a) w zakresie szkoły powszechnej dla każdego oddziału, b) w zakresie gimnazjum dla poszczególnych klas.

2. Do opracowanego w ten sposób programu należy dołączyć tabelkę szczegółowego rozkładu materjału na poszczególne godziny nauki w ciągu całego roku szkolnego, przyczem za podstawę obliczeń należy przyjąć wymiar 34 tygodni pełnej nauki szkolnej. W szczegółowym rozkładzie materjału należy uwzględnić materjał (wraz z ćwiczeniami i t. d.), który będzie mógł być przerobiony w ramach godziny szkolnej oraz określić w przybliżeniu ilość czasu, jaką będzie musiał uczeń poświęcić na opanowanie tego materjału w domu.

3. Należy opracować po 2 przykłady rozwinięcia programu nauki, a mianowicie: a) w szkole powszechnej dla wsi i miasta, b) w gimnazjum dla mniejszych i większych środowisk (ze względu na odmienne warunki kulturalne i związane z tem możliwości realizacji programów).

III. Podać (zestawić) minimum niezbędnych wiadomości (i sprawności), które muszą być osiągnięte przez wszystkich uczniów w poszczególnych klasach (wymagania przy egzaminie do klasy następnej).

IV. Opracować szczegółowo wskazówki, dotyczące metod nauczania oraz posługiwania się pomocami naukowemi.

V. Wysunąć postulaty, dotyczące korelacji z innemi przedmiotami nauki pod kątem widzenia własnego przedmiotu.

VI. Opracować wytyczne dla autorów podręczników.

WYTYCZNE

CZĘŚĆ I.

WYTYCZNE PSYCHOLOGICZNE I WYCHOWAWCZE.

Wstęp. Faza rozwoju psychicznego, w której się dziecko w pewnym okresie swego życia znajduje, nie jest ściśle związana z latami życia, które też nie mogą być podstawą podziału w tym wypadku. Lata, to jedynie przybliżone mniej lub więcej linje graniczne, mające dla celów praktycznych zorjentować, kiedy przeciętnie rozpoczyna się lub kończy dana faza u ogółu dziatwy. Nie są to granice ścisłe dlatego, że rozwój jednej jednostki przebiega szybciej, innej powolniej — jednej tak, a drugiej zgoła inaczej. To też w danej klasie szkolnej spotkać się można niejednokrotnie z młodzieżą w różnych fazach rozwojowych. Jakkolwiek jednak podział na fazy nie jest ściśle ustalony, — a granice lat są płynne, — zdawać sobie należy sprawę z tego, na co zresztą dziś powszechnie zgodzili się psychologowie, że w poszczególnych fazach rozwoju zasadniczo zmienia się struktura psychik i dziecka i jego stosunek do świata, a w związku z tem zmieniają się formy reakcji dziecka na świat, — jego zainteresowania, właściwości przeżywania i myślenia, wogóle postawa (rozwój jakościowy). Konstatujemy ponadto w każdej fazie pewien wzrost umiejętności, sprawności i doskonalenia się funkcyj psychicznych dziecka (rozwój ilościowy).

I. Faza średniego dziecięctwa.

(W zakresie szkoły powszechnej do 7-miu lat życia mniej więcej włącznie).

1. Stosunek dziecka do otaczającego go świata zjawisk jest do lat mniej więcej siedmiu jeszcze w pewnej mierze *iluzyjny, zabawowy i subjektywny.*

Naiwna postawa dziecka wobec rzeczywistości doprowadza do tego, że dla dziecka jest ta rzeczywistość jeszcze przepojona elementami iluzyjnemi, co znajduje swój najbardziej charakterystyczny wyraz zewnętrzny np. w zabawie iluzyjnej — przechodzącej zwolna w „majstrowanie“ — i stosunku dziecka do bajki. Źródłem tego jest silnie rozwinięta wyobraźnia dziecka, stwarzająca arealny świat fikcji, którego dziecko nie potrafi jeszcze wyraźnie oddzielić od rzeczywistości realnej, co

ma ten skutek, iż kraina fantazji częstokroć wkracza u niego w krainę rzeczywistości.

Zasadnicze nastawienie dziecka wobec rzeczywistości jest nadto przeważnie *przeżyciowe i zabawowe*, co pozwala każdej chwili na jej przeistoczenie w dowolny sposób, zależny od chwili, czy zachcianki.

Rzeczywistość przedmiotowa istnieje poza tem oczywiście dla dziecka, jako taka, ale w związku z naiwną i specyficzną dziecięcą postawą wobec niej — nie krępuje dziecka, nie przytłacza go ciężarem swej nieustępliwej objektywności.

Zabawowo-iluzyjne ustosunkowanie się do świata objektywnego staje się w ten sposób niejako samoobroną dziecięcej psychiki i naiwną, ale skuteczną bronią — przed nieubłaganą surowością rzeczywistości, która jednak stopniowo coraz konkretniej zaczyna się zarysowywać w świadomości dziecka.

Średnie dzieciństwo, to okres przewagi fantazji nad rzeczywistością, subjektywności nad objektywnością, zabawowego ustosunkowania się do rzeczywistości nad jej ujmowaniem „na serjo".

Źródłem swoistego magicznego lub bajecznego sposobu ustosunkowania się dziecka do rzeczywistości jest specyficzna struktura umysłu dziecka, jakościowo różna od struktury umysłu człowieka dojrzałego, inteligentnego. W inne formy w związku z tem ujmuje dziecko otaczające je zjawiska, inaczej je wiąże z sobą, inaczej objaśnia. Strukturą umysłu dziecka rządzą bowiem następujące prawa:

a) Prawo tracenia przystosowania. Brzmi ono: Przy przechodzeniu z dziedziny działania w dziedzinę rozumowania napotyka dziecko na duże trudności, jakkolwiek je uprzednio już w sferze działania przełamało.

b) Egocentryzm. Dziecko wszystko ujmuje z punktu widzenia własnego „ja" i nie umie przenieść się w położenie drugiego „ja" (np. słońce, księżyc, gwiazdy — „chodzą za dzieckiem" wedle jego mniemania — lub — dziecko powie, ilu ma braci i sióstr, ale zapytane: „a ilu braci i sióstr ma twój brat"... nie potrafi ująć tego stosunku i przenieść się w położenie brata).

c) Niezdolność ujmowania stosunków.

Myślenie dziecka cechuje:

a) Artyficjalizm. Dziecko uważa człowieka dorosłego za twórcę wszystkiego, co je otacza. Ludzie „robią" drzewa, rzeki, obłoki i jeziora. Później ten pierwotny artyficjalizm staje się mniej bezpośredni. (Aniołowie).

b) Naiwny realizm. Dziecko naiwnie wierzy w realność tego, co pomyśli, — np. w realność świata bajki, która jeszcze dlań „nie jest bajką tylko". („Rzeczywistość" zlewa się w ten sposób ze „światem słów i myśli" dziecka).

c) Animizm. Dziecko wszystko, nawet martwą przyrodę, ożywia.

d) Schematyzm. (Ogólnikowość wyobrażeń dziecka). Dziecko myśli obrazami, ale te obrazy są najczęściej ogólnikowemi tylko konturami całości, na które składają się rzeczy, dla umysłu dorosłego człowieka zupełnie do siebie nie należące. Gdy się taki konturowy obraz, czyli *schemat* wytworzy, dziecko wciela doń coraz to nowe szczegóły.

e) Synkretyzm spostrzegania i myślenia. W spostrzeżeniu dziecka szczegóły obrazu zlewają się ze sobą i stapiają bardziej, niż to się dzieje u człowieka dorosłego. (Opisy). Poszczególne zdania nadto spływają się i zlewają ze sobą już na podstawie chociażby ogólnikowego podobieństwa zawartych w nich słów.

f) Transdukcja. Dziecko przechodzi od jednych sądów szczegółowych do innych, również szczegółowych, na podstawie prostego podobieństwa lub różnicy między przedmiotem sądu, nie odczuwając braku uzasadnienia logicznego, ani nie spostrzegając sprzeczności. (Zasada sprzeczności nie znajduje też zastosowania w myśleniu dziecka do lat 7—8). Jest to forma myślenia prelogicznego.

Człowiek dorosły wiąże wszystko inaczej, bo przy pomocy związku przyczynowego i stosunku logicznego. Jego myślenie jest dlatego logiczne. Dziecko dopiero później zacznie się posługiwać formami logicznego myślenia.

Podane uwagi odnoszą się *zasadniczo* do psychiki *dziecka* ze środowiska *miejskiego* i małomiasteczkowego.

Dziecko miejskie dostaje jednocześnie masę wyobrażeń z najróżnorodniejszych dziedzin drogą pośrednią; zdradza łatwość przenoszenia się w nowe sytuacje, ale jednocześnie mglistość wyobrażeń, większą skłonność do fantazjowania i ujmowania nierealnego rzeczywistości.

Korzystając z pośrednictwa starszych, przy pomocy słów przyjmuje nazwy i gotowe sądy o rzeczach. Od maleńkości stawia pytania, „co to jest?“, „jak się nazywa?“. Zdaje się, jak to zwrócił uwagę Piaget — często zadowala się samą nazwą, którą symbolizuje mu mało znaną rzecz. W nadmiarze wrażeń szuka wciąż nowych nazw rzeczy, nie poznając dostatecznie rzeczy nazywanych, a przyjmując od starszych gotowe o nich sądy. Skraca sobie w ten sposób coprawda niepomiernie cały proces opanowania poznawczego świata, ale wyrabia to w niem inny typ umysłowy, inny stosunek do świata („Przelotność rzeczywistości“).

Inaczej się przedstawia sprawa, gdy chodzi o *dziecko* ze środowiska *wiejskiego*.

Dziecko wiejskie poznaje świat przez osobisty bezpośredni kontakt z nim, przez obserwację, osobiste doświadczenie i przeżycia, niekoniecznie ujęte w nazwy i słowa. Spostrzega i poznaje przedmioty — nieraz bez słownego określenia, uczy się później mówić, ma trudność wymowy. Z trudnością

uczy się myśleć na płaszczyźnie słownej; słabiej rozumie wypowiedzi słowne; z większym trudem formułuje słownie własne myśli. Sposób nabywania więc przez dziecko wiejskie wyobrażeń, poznawania świata, to bezpośredni kontakt z rzeczywistością.

Dziecko wiejskie, przychodzące do szkoły, jest nadto już przyzwyczajone do samodzielnej pracy, ma poczucie obowiązku i odpowiedzialności, umie przezwyciężać trudności. Dlatego interesuje się pracą, która ma sens, ma praktyczne znaczenie.

W rozwoju umysłowym dzieci ze środowiska *proletarjackiego* konstatujemy w porównaniu z dziećmi sfer kulturalnych — opóźnienie. Różnice w rozwoju sięgają roku, a nawet półtora roku (w ilorazie inteligencji). Ogólne opóźnienie w rozwoju osobniczym ma doniosły wpływ na dalsze kształtowanie się życia psychicznego dziecka proletarjatu. W szkole, nieprzystosowanej do takiego opóźnienia, napotyka ono na trudności, z któremi niełatwo mu sobie poradzić. Wymagania szkolne przechodzą jego siły; wielką rolę odgrywa tu, prócz opóźnienia w rozwoju, także mniejsza znajomość języka i brak wyrobienia w poprawnem nim władaniu. Często dziecko, z powodu opóźnienia w rozwoju, nie rozumie przemawiających doń nauczycieli lub też przyswaja sobie pamięciowo różne definicje, nie wiedząc wcale, czemu one odpowiadają. Stąd pochodzi brak zainteresowania u tych dzieci dla przedmiotów szkolnych, oraz duża ilość repetentów w szkole powszechnej.

Jeżeli jednak w pierwszych latach okresu szkolnego dzieci proletarjatu wykazują opóźnienie w rozwoju intelektualnym, to w stosunku do zabaw ruchowych, które są głównym terenem stosunków społecznych dziecka, wykazują znacznie większą pomysłowość i samodzielność, aniżeli dzieci klas posiadających. Naogół dzieci zamożne w okresie dziecięctwa są jeszcze pilnie strzeżone przez dorosłych i dlatego mniej wyrobione społecznie, aniżeli ich ubożsi rówieśnicy. Bezwzględnie też orjentują się lepiej dzieci proletarjatu w różnych stronach życia praktycznego, niż dzieci klas posiadających. Jednakże i to uświadomienie ma swoje złe strony, ponieważ wiele doświadczeń życiowych spada na dziecko zbyt wcześnie — tak, że ono nie potrafi ich opanować myślowo, lecz musi przyjmować wiadomości bezmyślnie, co raczej oducza od myślenia.

Korzystając z tych podstaw psychologicznych przy układaniu programu dla oddziału pierwszego szkoły powszechnej, trzeba sobie uświadomić, że dziecko kończy już w tym czasie fazę średniego dziecięctwa. Jego świat bajek ustępuje coraz bardziej (normalnie koło 6—7 roku życia) rzeczywistości; jego zainteresowania skierowują się na fakty, zwracają się ku przyrodzie żywej i martwej; dziecko od zabawy bezplanowej zaczyna przechodzić do zabawy planowej, — dąży do osiągnięcia w niej jakiegoś realnego wyniku, — do systematycznej pracy wkońcu.

Dokonuje się to przez to, że dziecko stawiane mu zadanie ochoczo przyjmuje do rozwiązania, a nawet odczuwa pewnego rodzaju potrzebę w tym kierunku; że zabawa zaczyna ustępować miejsca celowej pracy; że odtąd dla jego działania przestaje być czynnikiem decydującym przyjemność, jaka płynie z zabawy, ale ujmuje już cele — nieco odleglejsze, którym czynności swoje potrafi podporządkować.

Właściwości więc psychiczne okresu średniego dziecięctwa należy jedynie uważać za punkt wyjścia do pracy w doprowadzeniu dziecka do fazy następnej. Mimo to jednak, układając materjał nauczania, powinno się na początku więcej, później stopniowo mniej — uwzględniać wspomniane właściwości średniego dziecięctwa i przeplatać materjał nauczania dla oddziału I-go specyficznemi dlań elementami, jeśli się chce naprawdę nawiązać kontakt duchowy z dzieckiem. Np. dziecko wiejskie powinno otrzymać taki zasób materjału w postaci konkretnej, względnie poglądowej, któryby *rozszerzył* jego zasób wyobrażeniowy oraz *słowny i spotęgował* jego *sprawność* w posługiwaniu się różnorodnemi formami *wyrażania się;* dziecko miejskie powinno otrzymać natomiast taki materjał, któryby mu umożliwił głębsze poznanie rzeczy — znanych mu jedynie „z nazwy“ i t. p.

2. Podstawowem zadaniem *oddziaływań wychowawczych* w tym okresie będzie w pierwszej mierze utrzymanie „właściwego środka“ między naturalną u dziecka potrzebą iluzji i zabawowej przemiany rzeczywistości, a realnością. Gdyby bowiem nie nastąpił w tym czasie u dziecka, jak to się dzieje normalnie, zwrot ku realizmowi, kraina marzeń i bajki może się dlań stać krainą ucieczki od rzeczywistości. Dziecko nauczy się na stałe marzyć i fantazjować, zamiast przejść do czynnej, praktycznej, efektywnej „działalności“ w sferze rzeczywistych faktów i społecznego środowiska.

Jakkolwiek więc fantazja rozszerza „rzeczywistość“ dziecka, uzupełnia ją, przeistacza, wzbogaca — a rola bajek i zabaw iluzyjnych w życiu dziecka w tym okresie jest bardzo poważna — niebezpieczeństwa przerostu fantazji należy unikać.

3. W dziedzinie wychowawczej (wychowanie obywatelsko-państwowe) dążąc w całym okresie pracy nad uczniem (t. j. w latach od 7 do 21) — do wychowania zeń w końcowym efekcie czynnego obywatela, rozumiejącego swe obowiązki wobec Państwa, umiejącego i chcącego je spełniać — w tej fazie rozwojowej t. j. do lat 7, zapoznajemy dziecko z elementarnemi symbolami państwowemi (np. Orzeł, Sztandar), z portretem Prezydenta Rzeczypospolitej, Marszałka J. Piłsudskiego, Hymnem Państwowym. Wydobywamy także elementy społeczne z zabaw (zasada podporządkowania się jednostki prawom gromady), uczymy pracy dla rodziny, kolegów, zapoznajemy dziecko głębiej z życiem najbliższych mu grup społecznych: rodziny i szkoły. Najprostsze wy-

cieczki społeczne w obrębie miasta i wsi są także pożądane. (Obacz program „zajęć praktycznych").

4. Wychowanie religijno-moralne. Podstawę kształcenia uczuć religijno-moralnych dziecka stanowią głównie przeżycia — nie zaś moralizowanie. Opierać się więc i w tej dziedzinie wychowania należy na osobistych przeżyciach ucznia, przeżyciach współuczniów, a także na przeżyciach bohaterów opowiadań — dając dziecku w ten sposób możność wzbogacenia świata przeżyć własnych — oraz właściwego ustosunkowania się zarówno wobec rówieśników, jak też najbliższych osób dorosłych, które mają możność wywierania na nie wpływu przez *przykład*, względnie *autorytatywne* działanie. Za podstawę brać przytem należy zaobserwowane przez dziecko lub przeżyte *wydarzenia*, względnie opisy wydarzeń, nie zaś ad hoc specjalnie spreparowane *„powiastki"*. Dziecko w tym okresie nie jest zdolne do poznawania praw religijnych w ich istocie wewnętrznej; jego stosunek do Boga i ideałów jest raczej zewnętrzny. Boga wyobraża ono sobie jako najlepszego Ojca — obrazowo, konkretnie; ideały poznaje — poznając zewnętrzne wyrazy tychże w życiu. (Prawda — sylwetka prawdomównego dziecka). Od tej strony też promieniować winny te wpływy i oddziaływać na dziecko. Unikanie wzbudzania uczuć grozy i strachu (przed piekłem np.) wydaje się w tym wieku bardzo wskazanem.

5. Wychowanie estetyczne winno zmierzać do wytwarzania potrzeb estetycznych, stanowiących podstawy do kształtowania osobistej estetyki ucznia w higjenie ciała, stroju, mowie, ruchu — i kształcić w ten sposób podstawowe uczucia estetyczne przez zestawianie przykładów ujemnych i dodatnich, — wyzyskanie uczuć sympatji, uznania, a nawet podziwu dla jednostek, przestrzegających tych zasad, — oraz przez elementarne wyjaśnianie racji tychże. (Zogniskować uczucia sympatji, uznania, podziwu, np. koło postaci „Czyścioszka". Dziecko zapragnie w związku z tem walczyć z brudem i brakiem estetyki u siebie i wokoło, oraz zdobyć wraz z klasą tytuł „czyściochów").

6. Wychowanie techniczno-utylitarne — powinno dążyć do zetknięcia dziecka powoli i stopniowo z realną pracą (majstrowanie), do usprawnienia jego systemu psychomotorycznego (oko, ręka, system mięśni) oraz do kształcenia zaradności w obchodzeniu się z realnym materjałem i najprostszemi narzędziami, nawiązując do aktywności dziecka i skłonności do naśladowania w zabawie czynności gospodarczych i zawodowych osób z otoczenia, — przy wyzyskaniu jak najprymitywniejszego materjału (skrawki papieru, odcinki drutu, sznury, kawałki drzewa).

Ad) 2—6. Całokształt wyżej wymienionych momentów wychowawczych musi przeplatać podstawowy materjał nauczania.

7. Nauczanie na tym poziomie winno być ściśle związane z najbliższem środowiskiem dziecka: domem, szkołą, miastem lub wsią, musi być oparte z jednej strony na bezpośrednich

przeżyciach dziecka — z drugiej na jego zainteresowaniach i dążeniach instynktownych, w tym okresie zabawowych przeważnie i praktycznych o tyle, że związanych z pewnemi konkretnemi dziecięcemi celami. Czynnikiem, warunkującym dobór materjału i metody pracy, jest nadto iluzyjno-zabawowy stosunek dziecka do rzeczywistości. Treść zadań, jakie dzieci na tym poziomie będą wykonywały, winna pozostawać w zgodzie z doświadczeniami dzieci i potrzebami życia codziennego.

Zgodnie z podanym obrazem struktury psychicznej dziecka ujęcie programów w klasie I-szej nie może uniemożliwiać łącznego syntetycznego nauczania; przeciwnie zdążać do tego powinno, by zbliżało się ono do niego, o ile możności. Uzyskać się to da na drodze odpowiednio stosowanej *metody*, nawet przy nauczaniu, uwzględniającem podział na przedmioty, przejściowo nadal obowiązującem.

Przy nauczaniu należy nadto dać dziecku dużo możności ruchu i twórczego wypowiadania się w czasie jak najobfitszym, w rysunku, zabawie, śpiewie, słowie, robotach ręcznych, — wyzyskując je jako formy wyrażania się dziecka, — nie robiąc z nich jednak *odrębnych* przedmiotów nauczania na tym poziomie.

II. Faza późnego dziecięctwa.

(Trwa do 12 roku życia mniej więcej)

Postawa dziecka wobec rzeczywistości jest w okresie *późnego dziecięctwa* inna niż dawniej, nowa, chociaż równie naiwna i dziecięca. Po *siódmym* mniej więcej roku życia naiwne zabawy dotychczasowe zaczynają coraz mniej interesować dziecko. Bajki zaczynają być już bajkami tylko, to jest opowieściami nieprawdziwemi. Następuje przejściowy okres kryzysu. Dawna, pełna iluzyj magiczna wiara została podkopana i dziecko musi szukać nowej wiary, nowego oparcia, w tym okresie *„realizmu“*.

Tem oparciem staje się objektywna, umysłem opanowana i poznawana rzeczywistość. Dziecko chce coraz więcej wiedzieć, poznać, a nie naiwnie bawić się. Umysł dziecka skierowuje się na fakty, zainteresowania zwracają się ku przyrodzie żywej i martwej. Znika „fantastyczne igranie“; zjawia się na jego miejscu poszukiwanie, konstruowanie, majstrowanie. Zabawki dziecięce idą do kąta, a kieszenie, szafy, szuflady, stoliki dziecięce, zapełniają się zbiorami, kolekcjami kamieni, motyli, monet, znaczków pocztowych, roślin. Dziecko przemienia się w małego badacza, w początkującego przyrodnika — zaczyna dociekać, co się dzieje w przyrodzie (Naiwno-przyrodnicze, naiwno-materjalistyczne ustosunkowanie się do otaczających zjawisk).

Najwyraźniej fakt ten zaznacza się może w dziedzinie lektury dziecka. W wieku przedszkolnym ulubionym tematem

były legendy, klechdy, bajki. Teraz zainteresowania dziecka zwracają się ku opowieściom o niezwykłych przygodach, które jednak w rzeczywistości mogły się zdarzyć (przygody Robinsona). Ideałem dziecka staje się coraz bardziej Robinson — t. j. symbol człowieka, który samodzielnie ujarzmia przyrodę, poznaje ją, podporządkowuje sobie. Cechą tej poznawczej postawy późnego dziecięctwa jest wkońcu, mimo wyraźnie zaznaczającej się tendencji do dociekania, niemożność głębszego uświadomienia sobie problematyki zjawisk, brak głębszych problemów, a w związku z tem brak wynikających stąd trosk i niepokojów, źródło naiwnego szczęścia dziecięctwa.

W fazie późnego dziecięctwa możnaby wyróżnić dla celów praktycznych *dwa podokresy:* pierwszy do roku mniej więcej 10-go, drugi do roku mniej więcej 12-go. W obu cechą zasadniczą psychiki dziecka jest wymieniony powyżej realizm.

a) W podokresie pierwszym od lat 7-u struktura duchowa dziecka zdradza jeszcze w pewnym stopniu, *zwłaszcza w początkach,* cechy fazy poprzedniej. One też przeplatają życie duchowe dziecka jeszcze wcale poważnie. Prawa przyrody nie są jeszcze dziecku znane i dostępne. (Przyroda). Stosunek dziecka do czasu jest taki, że dla niego czas jest jedynie szeregiem niepowiązanych momentów, w które dziecko wżywa się bardzo intensywnie, nie zdając sobie sprawy z tego, że się skończą, uważając je jakby za wieczne, bo problem „czasu" dla niego nie istnieje. (Historja). Wyjaśnianie przyczynowe w ścisłem logicznem znaczeniu jest tu jeszcze niemożliwe. Wyobrażenia dziecka noszą cechy plastyczności. (Język polski). Dziecko nie umie definjować pojęć. Afekty i formy motywacji są względnie jeszcze prymitywne. Typowe dla tych lat jest budzenie się technicznych zainteresowań, także u chłopców, nie mających w tym kierunku specjalnych uzdolnień. Wprawdzie więc zaczynają się w tym okresie powoli krystalizować nowe formy ujmowania rzeczywistości, dziecko jednak zdradza jeszcze pewne właściwości poprzedniego okresu, chociaż oczywiście w mniejszym niż dawniej stopniu; rozwija się przytem coraz bardziej w kierunku właściwości, cechujących lata 9—10, zwane *„wiekiem Robinsona"*.

b) W podokresie drugim, trwającym do mniej więcej 12-go roku życia, dochodzi dziecko w swym rozwoju duchowym do najwyższego stopnia pełni, jaki w dziecięctwie wogóle osiągnąć może. Formy ujmowania rzeczywistości, właściwe człowiekowi dojrzałemu, zaczynają się tu krystalizować jeszcze wyraźniej. Około 11 roku życia dzieci stają się zdolne do uświadamiania sobie form myślowych, — zwracają np. uwagę spontanicznie na podobieństwo „formalnej strony" wniosków, na to mianowicie, że pewne konkretne wypadki wnioskowania są podobne. Równocześnie z rozwojem wnioskowania logicznego i zmysłu krytycznego obserwujemy stopniowy postęp w ujmowaniu stosunku przyczynowości. Dziecko — poprzez stadja przyczynowości *moralnej i dynamicznej* — wznosi się na stopień

przyczynowości *racjonalnej*, z czem łączy się u niego zdolność właściwego rozumienia praw natury i przyrodniczy sposób myślenia, właściwy mu już, zwolna poczynając, od mniej więcej skończonych 7-iu lat życia. Gdy chodzi o rozwój sprawności i poprawności myślenia pojęciowego, dziecko zaczyna przezwyciężać elementarne fazy w rozwoju definjowania, wznosząc się — poprzez szereg kolejnych szczebli — do definicji, zupełnie pod względem logicznym poprawnej. Za moment przełomowy tej ewolucji uważać należy rok 10—11. Stanowi to przełom w myśleniu, a wybucha niemal nagle i masowo u dzieci w tym czasie. Dzieci zaczynają władać pojęciami, ustalać między niemi stosunki, odrywać się od szczegółowych treści konkretnych.

W związku z omówionem już nastawieniem na świat zewnętrzny, z rozwojem popędu badawczego i odkrywczego, zmienia się zasadniczo i charakter lektury dziecka. Świat bajki zatraca coraz bardziej swój urok, ustępując miejsca entuzjazmowi dla przygód Robinsona.

W związku z wyłącznem zainteresowaniem się światem zewnętrznym dziecko nie ujawnia jeszcze zainteresowania dla analizy swych doznań wewnętrznych, psychicznych. Nie interesuje się również analizą wewnętrznych przeżyć innych ludzi.

Dziecko w okresie późnego dziecięctwa osiągnęło już wysoki stopień przystosowania się do właściwych sobie warunków życia. Jest spokojne, zrównoważone, łatwe do prowadzenia. Nie występuje z krytyką systemu wartości i zasad, obowiązujących w świecie człowieka dorosłego. Poddaje się dość biernie nakazom i zakazom rodziców i wychowawców i wogóle daleko „bardziej przypomina swą strukturą człowieka dorosłego, niż w jakimkolwiek innym okresie". Jest wykończonym typem biologicznym „dziecka d o s k o n a ł e g o".

Podana charakterystyka życia duchowego dziecka odnosi się zasadniczo do dziecka ze *środowiska miejskiego*. Różnice psychiczne, spotykane u dzieci ze środowiska *wiejskiego i proletarjackiego*, są podane w tezach poprzednich. Tu tylko dodać należy, że odrębne właściwości dzieci różnych środowisk muszą być w każdym wypadku brane pod uwagę i uwzględniane w początkowych fazach pracy szkolnej — w dziedzinie każdego przedmiotu bardzo silnie, gdyż inaczej nie zdołalibyśmy nawiązać z dzieckiem duchowego kontaktu. Następnie uważając je za punkt wyjścia, gdy uznamy je za ujemne — musimy dążyć do rozwijania w dziecku cech, których mu w związku z tem brak, przy równoczesnem dalszem pielęgnowaniu i rozwijaniu dodatnich swoistych cech psychicznych.

2. W dziedzinie wychowania obywatelsko-państwowego w latach od 8—10 należy, gdy chodzi o stronę poznawczą, wprowadzić dzieci w rozumienie zespołowości klasy, wzbudzić poczucie odpowiedzialności wobec zespołu i odpowiedzialności zespołowej. — Z zagadnień państwowych dzieci muszą zrozumieć najelementarniejsze ich przejawy (wojsko, policja), oraz objawy współpracy społeczeństwa (np. straż ogniowa). Jedno-

cześnie dzieci powinny czytać pisemko (np. „Płomyk“) pod kierunkiem nauczyciela, oraz odbywać wycieczki społeczne, wyjaśniające poznawane zjawiska (przechadzki po wsi i mieście: siedziba straży ogniowej, posterunki, warty, obserwacja instytucyj szkolnych oraz tak, jak w fazie pierwszej). W dziedzinie emocjonalno-aktywnej należy kontynuować pracę dla rodziny i kolegów. Udział w obchodach powinien być czynny, należy także nakłaniać dzieci do współpracy społecznej ze starszymi kolegami. Dzieci w tym okresie winny zajmować się ogródkiem szkolnym, hodowlą kwiatów dla szkoły, zdobieniem szkoły. W latach od 10—12 w dziedzinie poznawczej należy wprowadzić w zrozumienie zespołowości szkoły, oraz etyki pracy szkolnej.

Z elementów wiedzy o Państwie należy:

a) zaznajomić dzieci z pracą szkolną i oświatową w Państwie, z rolą bibljotek, muzeów i t. d.; w końcu ostatniego roku pomówić o drogach dalszego kształcenia się.

b) zaznajomić ze sprawą bezpieczeństwa granic, państwową i społeczną organizacją obrony kraju.

c) zaznajomić z ustrojem samorządowym i współpracą społeczeństwa z Rządem dla dobra Państwa.

W związku z temi działami muszą odbywać się wycieczki społeczne, ilustrujące powyższe tematy (bibljoteki, czytelnie, księgarnie, teatry, kina, poczta, telegraf, dworzec, ośrodki pracy społecznej, urzędy samorządowe, pamiątki historyczne). W dziedzinie emocjonalno-aktywnej winna rozwijać się praca dla rodziny i kolegów z umiejętnością organizowania tej ostatniej. Należy wyrabiać w dzieciach cześć dla bohaterów i bohaterstwa, zbliżając je do wielkich wzorów bohaterów, walczących o ideały i pracowników życia codziennego. W skład tej części pracy społecznej winno wchodzić wpojenie zasad higjeny osobistej i najbliższego otoczenia stopniowo od pierwszego roku nauczania.

3. W dziedzinie wychowania religijno-moralnego należy w dalszym ciągu dbać o rozwój uczuć moralnych dzieci i opierać wychowanie religijno-moralne na *przeżyciach*. Prócz tego kształtować należy już także u dzieci *„oceny moralne“*. Stosunek dziecka do Boga i ideału zależy od fazy rozwojowej, w której się dziecko znajduje i od organizacji duchowej dziecka w tej fazie. W różnych okresach życia dziecko ustosunkowuje się inaczej do jednego i tego samego ideału przewodniego. W okresie omawianym, aż do 12 roku życia, ideał interesuje dziecko od strony zewnętrznej. Dlatego jest wskazane ubrać „ideały przewodnie“, które mamy podać dziecku w tym okresie — w odpowiednią formę, któraby umożliwiła dzieciom — podejście do ideału od zewnątrz. Praktycznie dokonać tego można np. w następujący sposób: mówiąc — o „Bogu“ — mówi się w okresie dziecięctwa tylko i wyłącznie: o Bogu, jako Ojcu najlepszym, i opierając się jedynie na zewnętrznych wyrazach i przykładach tej Jego ojcowskiej dobroci — wszczepia uko-

chanie Boga w duszę dziecka. Mówiąc o „prawdzie“, podchodzi się do zagadnienia jedynie od strony zewnętrznej — „od zewnętrznego wyrazu“, jaki dążenie do prawdy przybiera u dzieci — t. j. prawdomówności. — W ten sposób wogóle do tego zagadnienia ustosunkowywać się należy.

4. W dziedzinie wychowania estetycznego należy *kontynuować* tę pracę, którą się rozpoczęło w fazie pierwszej, a nadto dążyć do dalszego pogłębiania kultury estetycznej w następujący sposób. Wyrabiać należy odpowiednie *powściągi*, któreby uniemożliwiły zaprzeczenie elementarnej estetyki w czynie i nie dozwoliły górować nad „poczuciem estetycznem“ skłonności do najmniej kłopotliwego, wygodnego bytowania. Główny nacisk położyć należy na *praktyczne wdrażanie* młodzieży do nawyków estetycznych, wyzyskując w tym celu *przykłady* postępowania estetycznego oraz dostateczny *materjał* dla przeżyć estetycznych. Materjału tego szukać należy w ładzie życia codziennego, mowie ojczystej, przyrodzie, rzemiośle i t. p. (praktyczne wychowanie estetyczne).

5. Wychowanie techniczno-utylitarne powinno wzbudzić szacunek dla pracy fizycznej, rozwijać zręczność i zaradność życiową oraz zdolności konstrukcyjne (majstrowanie).

6. Ilość materjału w nauczaniu może być obfita w pierwszym, a jeszcze bardziej w drugim podokresie fazy późnego dzieciętwa, w którym dziecko osiąga pełnię rozwoju duchowego.

Czynnikiem, warunkującym jakość materjału nauczania, jest przedewszystkiem r e a l i z m dziecka i dążenia do poznania świata zewnętrznego, otaczających zjawisk, a wkońcu dziecięca robinsonada. Punktem wyjścia będą zainteresowania dziecka, związane z najbliższem środowiskiem dziecka, z okolicą, w której dziecko żyje — jej polami, lasami, jeziorami, kwiatami, zwierzętami, zabytkami. Własne środowisko musi dziecko najpierw dokładnie poznać, by później tem łatwiej móc przejść do poznania powiatu, Państwa, świata. Ważną formą artystycznego wypowiadania się dziecka jest twórczość rysunkowa, bardzo lubiana przez dzieci w tym okresie. Dlatego to w nauczaniu często należy z niej korzystać. (Rok 8—10).

Nadto, ze względu na zasadnicze nastawienie psychiki dziecka na świat zewnętrzny do 12 roku życia, należy wysunąć na plan pierwszy zjawiska z dziedziny przyrody żywej i martwej i świat faktów. (Charakterystyczne dla tego wieku są *wycieczki w przyrodę*, najchętniej w dobranej grupie rówieśników, bez towarzystwa osób starszych. Na wycieczkach tych dzieci obserwują i podpatrują życie zwierząt, zapoznają się z różnemi odmianami owadów, gadów, płazów — poznają życie w lesie, na łąkach i polach). Zajęcia praktyczne, powiązane racjonalnie z programem przyrody, geografji, polonistyki, powinny w tym podokresie odegrać również odpowiednią rolę. (Rok 10—12).

Momenty kultury ludowej regjonalnej i ogólnopolskiej, za-

równo materjalnej, jak duchowej i społecznej, nie powinny być w okresie późnego dziecięctwa pomijane.

Wskazania metodyczne. Od roku 8—12 nauczanie epizodyczne. Aktywność dziecka skierowana nazewnątrz. Podstawowym postulatem w zakresie metody nauczania jest tu przedewszystkiem zmiana starych metod na nowe. Nie wolno więc opierać nauczania głównie na pamięci. Należy natomiast, uznawszy dziecko za istotę żywą i działającą, opierać nauczanie na dążeniach instynktownych, zainteresowaniach i przeżyciach dziecka głównie.

Wyzyskać należy w okresie późnego dziecięctwa przedewszystkiem instynkt zbierania, tak typowy dla tego okresu (*geografja*, nazwy, znaczki pocztowe, zbiory widoków miast, krajów, typów ludności — *przyroda*), i instynkt konstruowania (fizyka, geometrja, arytmetyka, język polski, roboty). Instynkt społeczny od lat 10—12 umożliwia tworzenie dziecięcych „grup pracy", instynkt dramatyczny zaś np. inscenizacje czytanek polskich. Nie należałoby również, zwłaszcza w pierwszym podokresie (rok 8—10), zapominać o zainteresowaniach zabawowych dzieci (język polski, rysunki).

W drugim podokresie (rok 10—12) zainteresowania samorzutne dzieci możnaby wyzyskać dla pracy ochotniczej, co ułatwi pożyteczne ustosunkowanie się do pracy obowiązkowej.

Nie należy wkońcu zapominać, zwłaszcza w drugim podokresie fazy późnego dziecięctwa, o budzącym się w dziecku powoli pędzie do lektury i roli popularno-naukowych książeczek w codziennem nauczaniu. Ważną rolę odgrywa też pismo szkolne, jako wyraz prymitywnej twórczości dziecka.

III. Faza przedpokwitania.

(Trwa od roku 12 do 14 mniej więcej. Rozpoczyna się wcześniej u dziewcząt, później u chłopców).

1. Faza przedpokwitania jest okresem przejściowym, między dziecięctwem a pokwitaniem. Sposób ustosunkowania się dziecka do otaczających go w świecie zjawisk nosi też na sobie wyraźne znamiona tej przejściowości.

W tej fazie wyróżnić można dwa wyraźne podokresy:

A) fazę przyrostu sił i B) fazę negatywną.

A) W fazie przyrostu sił, zwanej także „zapowiadającą", cechuje dziecko *nazewnątrz* wzrost poczucia pewności siebie i siły duchowej. Jest to prostą konsekwencją tej pełni rozwoju i harmonji, którą dziecko osiągnęło w okresie późnego dziecięctwa zarówno pod względem fizycznym, jak i duchowym i wynikiem osiągniętej zdolności przystosowywania się do warunków życia.

Ale wkrótce rozpoczynają się przemiany. Obserwując dzieci zzewnątrz, zauważymy w tym okresie łatwo przybieranie na *wzroście i wadze*. Dzieci gwałtownie szybko rosną, „strzelają w górę", tyją.

Dalej zaczynają im przypadać do gustu: dzikie zabawy, uganianie, mocowanie się, awantury. Nawet dziewczęta, zwykle naogół spokojniejsze, w tym okresie tracą zamiłowanie do bajek, lalek, a uganiają się i staczają bójki, podobnie jak chłopcy.

To „nastawienie“ dzieci i ferment znajduje swój odpowiednik w swoistej dla tego okresu lekturze podróżniczej, w której się młodzież zaczytuje. Okres ten popularnie zowią „latami cielęcemi“. Pęd ku poznaniu świata jest silny. Zainteresowania skierowane w dalszym ciągu *nazewnątrz*.

B) W fazie negatywnej dokonują się w organiźmie dziecka przeobrażenia, odbywają się pewne procesy fizjologiczne, których dziecko wytłómaczyć sobie nie umie. Jest niespokojne, nieswoje, przygnębione, rozdrażnione, słabe, niezadowolone ze siebie i drugich. Wszystko je drażni. Ogarnia je chwilami apatja. Następuje zkolei osłabienie zainteresowań, trudność skupienia myślowego, zastój pamięci, zmęczenie umysłowe, czasem neurastenja. Towarzyszy temu poczucie własnej „niepełnowartościowości“.

Rozwój duchowy dziecka jest nierównomierny. Po okresie szybkiego wzrostu zdolności następuje zwykle *okres zastoju*. Objawia się to właśnie w fazie negatywnej.

Programy nauczania muszą uwzględnić ten fakt bardzo ważny. Dziecko bowiem w przeciwnym wypadku nie zdoła odpowiedzieć wymaganiom szkoły, obniżą się jego postępy w nauce, bez jego winy.

Pod względem duchowym każde dziecko w swym rozwoju przechodzi w tym czasie okres krnąbrności. Jest przekorne, opozycyjnie ustosunkowuje się do wszystkiego. Jest rozdrażnione często i nadwrażliwe. Krnąbrność i przekora to zwykłe rozwojowe cechy dziecka, występujące w fazie negatywnej.

Wszystkie te czynniki razem wzięte powodują, że faza negatywna nie stwarza dla nauczania warunków dogodnych, wręcz przeciwnie: warunki te są anormalne, trudne i ze względu na niedobre subjektywne samopoczucie dziecka i ze względu na jego zachowanie się i ze względu na poważny zastój w rozwoju duchowym. — W tej fazie budzić się też w dziecku zaczyna instynkt gatunkowy.

Przedpokwitającego cechuje w dalszym ciągu objektywno-przyrodniczy sposób ustosunkowywania się do otaczającego świata, który dopiero w fazie pokwitania przejdzie w zdecydowanie subjektywno-psychologiczny sposób traktowania zjawisk.

Przedmiotem *zainteresowania* dzieci w okresie przedpokwitania są zjawiska przyrodnicze, geograficzne (podróże), życie dorosłych i ich tajemnice, rzeczy sensacyjne szczególniej. Symptomatyczną wprost dla tego okresu jest ucieczka przed tem, co codzienne, zwykłe, proste. Uderza silnie jakaś szczególna zmienność zainteresowań, przeskakiwanie od wypadku do wypadku, poszukiwanie czegoś nieokreślonego bliżej,

względnie nieznanego — rozczarowanie po przeżyciu tego, do czego się chwilowo dążyło, a dalej nawzajem przeplatające się obawa i chęć dotarcia do istoty nowego obcego świata — świata dorosłych.

Dziecko zaczyna porównywać siebie z drugiemi, choć siebie jeszcze nie rozumie, chociaż widzi siebie narazie tylko zzewnątrz niejako. Zwraca uwagę na własną odzież, mowę, postępowanie. Dziecko „poprawia się" zewnętrznie. Naśladuje innych, zaczyna dążyć do odegrania roli wśród otoczenia.

U chłopców w związku z tem daje się zauważyć pewien rys bohaterstwa, a także kultu dla niego. Heroicznie znoszą oni ból, który im inni zadają, — a największą ambicją jest nie dać poznać tego po sobie. Towarzyszy temu zamiłowanie do opowiadań i lektury o bohaterach, u których zrazu imponuje siła fizyczna, zręczność, odwaga — potem pewne cechy duchowe wyższe.

U dziewcząt zjawia się zainteresowanie dla powieści obyczajowych. Wogóle budzi się wśród młodzieży w tej fazie silny pęd do prywatnej lektury, oddawania się jej godzinami (Lesewut) — zwłaszcza do lektury sensacyjnej i awanturniczej, czem należałoby się zaopiekować — sublimując odpowiednio te dążenia i wyzyskując dla celów wychowawczych występujące podówczas porównywanie siebie z innymi: „przymierzanie siebie" do innych i dobieranie dla siebie „ideałów".

Utrzymują się wkońcu u uczniów także zainteresowania techniczne i pęd do konstruowania. Fantazję dziecka przyciągają „techniczne pomysły", np. mechaniczny człowiek — przyrządy do jazdy międzyplanetowej, maszyny do poruszania się pod ziemią.

W postępach w nauce górują dziewczęta przeważnie — na na tych niższych stopniach nauczania — nad chłopcami na wszystkich polach, specjalnie w językach, zarówno ojczystym, jak i obcym.

W dziedzinie rozwoju społecznego ważne jest to, iż u dzieci budzi się w tym okresie instynkt gromadzki. Chłopcy zrzeszają się w kółka zabawowe i sportowe. Na czele grupy stoi przywódca, celujący w dziedzinie sprawności i czynności, „uznawanej" przez chłopców. U dziewcząt sprawa przedstawia się inaczej. Szukają przyjaciółek, zawsze mają im coś do powiedzenia, stale pragną im powierzyć jakieś „tajemnice".

Najcharakterystyczniejszem jest ustosunkowanie się w tym okresie chłopców do dziewcząt i odwrotnie. Odsuwają się od siebie, odnoszą się do siebie wrogo, lecz bacznie się obserwują. Zaczyna się budzić instynkt płciowy. Chłopcy dokuczają dziewczynom, drażnią je i wykpiwają. Dziewczyny patrzą na chłopców zgóry, uważając za niegodne wdawać się z rówieśnikami. Kryje się za tem chęć poznania wszystkiego, co ma jakikolwiek związek z życiem płciowem, a co jest okryte tajemniczą dla nich zasłoną.

Okres przedpokwitania w środowisku wiejskiem przebiega naogół bez gwałtowniejszych wstrząśnień.

W środowisku proletarjackiem — miejskiem — sprawa przedstawia się natomiast o wiele gorzej. Dojrzewanie fizyczne u dzieci ubogich jest wcześniejsze od dojrzewania psychicznego. Na skutek złych warunków życiowych, życie duchowe zostaje gwałtownie zahamowane, zwłaszcza, że przed młodzieżą już od lat 13-tu staje: konieczność zarobkowania. Praca zarobkowa, połączona z szeregiem trosk i kłopotów, przerasta siły dziecka. Nic dziwnego więc, że tłumi ona przeżycia duchowe, absorbując siły dziecka w dziedzinie walki o byt wyłącznie. Młodzież proletarjacka naogół widzi wąsko zakreślone ramy swojego życia. Od przyszłości niewiele się spodziewa. Większość jej zdaje sobie sprawę z tego, że jej egzystencja jest ściśle zależna od zdobycia zarobków. Niemożność spokojnego rozmyślania w tym okresie nad własnemi przeżyciami i doświadczeniami — brak opanowania w stosunku do budzących się przeżyć, zależnych od zmian, zachodzących w organiźmie, — to czynniki, które powinny być uwzględnione przez wychowawcę i nauczyciela. Podkreślić jeszcze trzeba, że warunki otoczenia tych młodocianych sprzyjają zbudzeniu się przedwczesnemu zainteresowań sferą życia seksualnego (wielkomiejskie pokusy, ciasnota mieszkań, obserwacja życia dorosłych), wpływają na ograniczenie zainteresowań jedynie do tej sfery.

2. W dziedzinie wychowania ma szkoła w okresie przedpokwitania trudne do spełnienia zadanie. Jest to, jak widzieliśmy, okres przejściowy, okres przekory i krnąbrności, okres zastoju w rozwoju duchowym, okres niedogodny zarówno dla nauczania, jak i pracy wychowawczej.

A jednak umiejętna postawa wychowawcza, pogodna atmosfera w klasie, stać się mogą skuteczną przeciwwagą zła. W pracy wychowawczej bowiem i momentach pedagogicznych głównie tkwią te elementy, które złemu stanowi rzeczy w tej fazie przedpokwitania skutecznie zaradzić mogą, doprowadzając w rezultacie do wyników, nie tak rażąco gorszych, jak w poprzednich okresach.

Stwarzając w klasie pogodną atmosferę wychowawczą i to „budującą“ — widzieć winniśmy w dziecku raczej dobre strony, niż złe. Podkreślając je, musimy podnosić dziecko i pobudzać je do ich rozwijania. Apelując do dobrych stron duszy dziecka, wyzyskiwać nadto musimy w pracy wychowawczej momenty uczuciowe, odgrywające podówczas niemałą rolę. Nie dopuszczając do objawów prowokacji ze strony przedpokwitającego — przez taktowne i stanowcze ustosunkowanie się do niego — nie wolno jednak wobec niego przybierać stanowiska stale „karającego“, zasypywać dziecko ujemnemi ocenami. Należy pamiętać, że objawy prowokacji i przekory, to zwykłe w tym wieku objawy przejściowe, nie groźne, i — że łatwiej im zapobiegać w sposób dobry niż zły.

Apelując do „ideału bohaterstwa“ i szlachetniejszych pierwiastków duszy dziecka, pobudzać należy ucznia do wykonywania zadań ochotniczych, co w wysokim stopniu zwalczy płynące z fermentu duchowego braki i niedomagania w dziedzinie intelektualnej. W odpowiedni sposób wogóle należy zaopiekować się czasem wolnym dziecka, pozostawiając mu go, w tym okresie podatności na złe wpływy, jak najmniej na rzeczy niepotrzebne, a wyzyskując go raczej dla celów, związanych ze zdrowiem dziecka i rozwojem jego wyższych sił duchowych.

Wychowanie religijno-moralne winno w tej fazie iść w dwóch kierunkach, zmierzać do spotęgowania sił, mogących umożliwić w pewnym stopniu osłabienie objawów przekory i krnąbrności, a nadto zwalczać wewnętrzne poczucie własnej niepełnowartościowości dziecka.

Czytanki polskie, historyczne, opowiadania przyrodnicze i geograficzne winny dostarczyć w tym kierunku „materjału przeżyciowego“, wskazując na pewne postacie, godne naśladowania, które w jakiś dodatni sposób potrafiły zwalczać te cechy i podnieść poziom swej wewnętrznej duchowej wartości na wyniosłe wyżyny — drogą samowychowania.

Jeszcze jeden moment wkońcu zasługuje w tym okresie na uwagę: konieczność opanowywania budzących się instynktów i popędów i — przez ich pokonywanie — wyzwalanie ducha. Ułatwia w wielkiej mierze sprawę spotęgowanie się religijności i pewien rozkwit uczuć religijnych, już w tym okresie — odpowiednio wyzyskać się dający w pracy nad uwznioślenieni popędów, skierowaniem płynącej z nich energji instynktowej z łożyska pierwotnego w łożysko wyższe — podporządkowanie ich pewnym wyższym ideałom i dążeniom ku celowi najwyższemu — Bogu.

3. *Wychowanie obywatelsko-państwowe*. W okresie przedpokwitania młodzież ustosunkowuje się specyficznie do życia społecznego. Zanika w niej poczucie autorytetu, często dąży ona do samotności, budzi się w niej nieufność do starszych oraz brak szczerości. Częstsze niż przedtem wśród niej niechęci i waśnie utrudniają pracę wychowawczą. Wszystko to wymaga specjalnej troskliwości i opieki ze strony wychowawców, tudzież poświęcenia tej młodzieży większej ilości starań i czasu, pomijając potrzebę większej jeszcze niż przedtem wyrozumiałości. Wiedza teoretyczna, podawana w tym czasie, w zakresie wiadomości o Państwie, winna być minimalna — a praca społeczna ograniczona, chociaż pogłębiona. Wyrabianie uczuć obywatelskich winno w tym czasie wspierać się silniej o czynniki emocjonalne, przedewszystkiem rozwijając miłość do bohaterstwa, do ideału ojczyzny i ludzkości, oraz współczucie dla niedoli ludzkiej. Objawy erotyzmu i adoracji sublimować należy w miłość wielkich spraw i wielkich ludzi.

Powyższe uwagi dotyczą wogóle tego okresu bez względu na to, w jakiego typu szkole młodzież się znajduje. Podkreślić

atoli należy silnie to, że inaczej, ze względów organizacyjnych, ułoży się praca obywatelska u młodzieży, która znalazła się w VII oddziale szkoły powszechnej, a inaczej u tej, która wstąpiła do I-szej klasy gimnazjum.

W *VII oddziale szkoły powszechnej* młodzież, kończąca ostatecznie swoje wykształcenie, musi osiągnąć przez obywatelstwo zamknięcie i zsyntetyzowanie swej wiedzy o Państwie Polskiem, wiedzy, która w wielu wypadkach będzie musiała starczyć na całe życie. Wiedza ta powinna dać głębsze zrozumienie życia politycznego i społecznego. Omówićby należało podówczas następujące zagadnienia: człowiek jako istota społeczna, solidarność społeczna, współdzielczość, ustrój Państwa Polskiego, podatki, opieka nad dobrobytem i zdrowiem obywateli. higjena społeczna, ochrona pracy, elementarne wiadomości prawne, związane z życiem praktycznem (kontrakt, kupno i sprzedaż i t. p.), organizacja życia gospodarczego w Polsce, handel i przemysł, w sposób bardzo elementarny, wreszcie doprowadzić do zrozumienia wartości pracy wogóle i wartości pracy pokoleń przeszłych dla nas. *Wiedza teoretyczna winna być uzupełniana przez wycieczki społeczne* (zwiedzanie instytucyj społecznych, żłobków, przedszkoli, poradni, instytucyj państwowych, sklepów, jarmarków, warsztatów, fabryk). Młodzież musi być wprowadzona w atmosferę pracy w poszczególnych zawodach przed wybraniem zawodu dla siebie. Nauczyciele powinni właśnie w związku z nauczaniem obywatelstwa dać jej poradnictwo zawodowe wraz z elementarnemi wskazówkami z higjeny pracy zawodowej. Jednocześnie rozwijać się powinna praca społeczna młodzieży, będąca kontynuacją prac w latach poprzednich. Młodzież, wychodząca z VII oddziału szkoły powszechnej, powinna w pewnym stopniu posiadać zainteresowanie dla życia gospodarczego i społecznego (zajęcia praktyczne, historja, geografja).

W *pierwszej klasie gimnazjum* młodzież wstępuje w pracę na nowym terenie. Praca obywatelska musi mieć charakter propedeutyczny i inicjujący, przygotowawczy do planowej i celowej pracy czteroletniej. W dziedzinie poznawczej należy młodzież zapoznać z takiemi pojęciami jak: człowiek jako istota społeczna, współżycie, współdziałanie, samotnictwo, koleżeństwo i etyka koleżeńska, tradycja, wartość pracy pokoleń dla jednostki.

W związku z powyższemi tematami winny być zorganizowane wycieczki społeczne. Praca społeczna winna być zapoczątkowaniem prac na terenie nowej grupy klasowej i szkolnej z pełnem zrozumieniem jej wartości, bez sztuczności i narzucania tych, czy innych form. Z powyższych założeń wynika, że czas, poświęcony na zaznajomienie dziecka z elementami życia społeczno-obywatelskiego w szkole powszechnej — musi być większy niż w gimnazjum.

4. *Wychowanie estetyczne.* Na plan pierwszy wybija się w tym okresie przedewszystkiem praktyczne wychowanie este-

tyczne — drogą codziennego oddziaływania przez odpowiednie zorganizowanie życia dziecka w szkole i poza szkołą. Wskazane jest dalsze rozwijanie smaku estetycznego, zestawianie przykładów ujemnych i dodatnich, — kształcenie dalszych potrzeb estetycznych, np. język plastyczny, ilustracje czytanek, inscenizacje, dykcje, ekspresja, czytanie zespołowe.

Uodpornić należy dziecko wewnętrznie przed złemi wpływami, złą lekturą, kształtując „swoiste nastawienie wewnętrzne" i pewne „estetyczne kategorje" wartościowania rzeczy, zjawisk, przeżyć. Tkwi w tem ważny klucz do pokonania podatności dziecka na ujemne oddziaływania, przed któremi, zewnątrz jedynie, trudno dziecko całkowicie zabezpieczyć.

5. *Wychowanie techniczno-utylitarne.* Ze względu na mający w tym okresie nastąpić wybór dalszej drogi życiowej (ukończenie szkoły powszechnej) należy dać uczniowi odpowiednie informacje, dotyczące: rodzaju zawodów, warunków pracy w tych zawodach, zdatności fizycznej i duchowej do tych zawodów, widoków na przyszłość w zawodzie, oraz roli społecznej danego zawodu. Należy go nadto bezpośrednio, w ciągu pracy szkolnej, stykać z pracą fizyczną, celem wyrobienia szacunku dla pracy.

Celem ostatecznym wychowania utylitarno-technicznego jest to, by uczeń nauczył się doceniać znaczenie zawodu (mniejsza o to jakiego), — nie przez teorję, lecz przez zetknięcie z wyczynem; chodzi o wyrobienie kultury pracy.

Nie chodzi natomiast bynajmniej o jakiś ściśle określony zawód, czy przedmiot (np. gospodarstwo domowe), lecz o to, by momenty pracy weszły do wszystkich przedmiotów nauczania: historji, języka polskiego, matematyki; chodzi o upraktycznienie nauczania w ten sposób i związanie go z realnem życiem.

W szkole średniej przy możliwie szerokiem stosowaniu metody zamierzeń (projektów) wiązać należy pracę szkoły z życiem, — a nadto starać się, by praca domowa ucznia w fazie negatywnej była nie pamięciowem, werbalnem uczeniem się, lecz raczej życiowem zastosowaniem wiadomości przy pewnych ręcznych praktycznych zajęciach i zastosowaniem przedmiotów artystycznych we wszystkich dziedzinach nauki szkolnej.

6. *Nauczanie.* Ilość materjału. W pierwszym podokresie, w fazie przyrostu sił — ilość materjału średnia, gdyż trzeba uwzględnić, iż bardzo intensywny rozwój fizyczny i zużytkowanie sił w tej dziedzinie doprowadza w konsekwencji do tego, iż mniej ich siłą faktu przypada na rozwój duchowy.

W drugim podokresie — w fazie negatywnej — ze względu na poważne zwolnienie tempa rozwoju intelektualnego oraz męczące i denerwujące poczucie rozdarcia wewnętrznego, poważniejsze zmniejszenie ilości materjału jest konieczne. Odnosi się to szczególniej do ostatniego roku fazy negatywnej — lat 13.

Jakość materjału. Materjał nauczania winien uwzględniać powyżej scharakteryzowane zainteresowania dzieci i o ile możności do nich nawiązywać — szczególniej w tym okresie. Wzmoże, spotęguje to chęć dziecka do pracy, tudzież jego „wysiłki ochotnicze". Materjał winien być przytem konkretny, łatwy, względnie prosty. Dziecko winno mieć raczej możność przeżywania pewnych rzeczy, niż ich werbalnego, czy rozumowego opanowania, które w tym czasie niejednokrotnie zawodzi.

Wyzyskać należy idealizm dziecka w dziedzinie pracy zarówno jednostkowej jak zbiorowej nad podnoszeniem własnego środowiska, wyzyskując momenty regjonalne w nauczaniu, podkreślając piękno regjonalnej kultury i jej wartość, wskazując w szkole na pewne braki kulturalne środowiska.

Nie należy jednak zamykać dziecka całkowicie i wyłącznie w ramach środowiska regjonalnego — przeciwnie należy dać mu możność „wyjścia na świat" i zaspokoić jego zainteresowania robinsonowskie, czy sensacyjne w pewnym dopuszczalnym stopniu. Literatura popularno-naukowa oddać tu może wielkie usługi jako czynnik, uzupełniający szkolne wiadomości. Wyzyskać należy także zamiłowanie dzieci do opowiadań o bohaterach, zapoznając je z życiem i działalnością wielkich ludzi i ich rolą w rozwoju kultury narodu i ludzkości.

Młodzieży proletarjackiej szczególniej, chociaż będzie ją trudniej poruszyć i rozentuzjazmować, należy dać bohaterów, którychby mogła pokochać, stawić przed jej oczy czyny, któreby uznała za wielkie i porywające.

Wogóle w stosunku do tej kategorji młodzieży dbać należy usilnie o to, by materjał nauczania, dla niej przeznaczony, był:

a) emocjonalnie pociągający,

b) praktycznie związany z życiem rzeczywistem (utylitaryzm) i gospodarczem.

Metody nauczania. Baczną uwagę należy zwrócić najpierw na dokładne zapoznanie ucznia z techniką pracy i powoli zapoznawać go z nią w sposób ciągły, systematyczny. Przerabiając materjał, należałoby przechodzić go raczej praktycznie, wyzyskać przy nauczaniu każdego przedmiotu pęd do konstruowania, rysunku — by uczeń nazewnątrz raczej kierował swój zwrok, — a mniej oddawał się kontemplacji. Pożądane są w związku z tem wycieczki. Muszą one wyrastać jednak z programu nauczania, jako konieczność wyjścia nazewnątrz z dziećmi. Praca na wolnem powietrzu w zakresie obfitym jest również pożądana. Należy nadto wiązać nauczanie z ręcznemi praktycznemi zajęciami. Niechętnie bowiem odnosi się jeszcze uczeń do poznawania wyłącznie na drodze rozumowej, — jakkolwiek stopniowe przejście od konkretnego do abstrakcyjnego myślenia dokonuje się w tym okresie coraz silniej.

IV. Faza pokwitania.

(Trwa mniej więcej od 14 do 17 roku życia. Rozpoczyna się i kończy wcześniej u dziewcząt, później u chłopców).

1. *Pokwitanie* wprowadza w ustrój psychiczny człowieka szereg elementów nowych, w pewien swoisty sposób go przekształcając. Istnieje powszechne mniemanie, że zmiana, z którą tu mamy do czynienia, jest daleko idącą, zasadniczą. Pokwitając, rodzi się człowiek po raz drugi, jak się wyraził Rousseau.

Przy charakterystyce życia duchowego w tej fazie należy wziąć pod uwagę przedewszystkiem cztery momenty:

a) Dojrzewanie płciowe. Płciowe dojrzewanie fizyczne

b) zwrot ku wnętrzu i własnej jaźni,

c) kształtowanie planu życiowego,

d) wrastanie i wżywanie się w różne dziedziny kultury i życia.

a) Dojrzewanie płciowe. Płciowe dojrzewanie fizyczne i różnicowanie się w tym okresie odbywa się pod wpływem działania t. zw. gruczołów dokrewnych i wydzielanych przez nie hormonów (gruczoł płciowy, tarczyca, przysadka, szyszynka, nadnercze i grasica). Równocześnie instynkt płciowy, który dopiero wtedy uzyskuje swój sens, kiedy organizm dojrzał już do funkcji rozrodczej, zdradza swoje istnienie pewnemi poczuciami, pragnieniami — objawami psychicznej, płciowej dojrzałości. Hormon, wytwarzany w tym czasie przez gruczoł pubertalny, dostaje się do mózgu i dokonywa jego „seksualizacji", t. zn. uczula go na pewne specyficzne podniety zewnętrzne, które przedtem pozostawały bez reakcji i wytwarza równocześnie w nim tendencje do poszukiwania takich bodźców w otoczeniu. Towarzyszy temu okres ciekawości płciowej. (Zagadnienie uświadomienia młodzieży).

b) Zwrot ku wnętrzu i własnej jaźni. Dojrzewający odrywa uwagę od przedmiotów zewnętrznych i skierowuje ją raczej nawewnątrz. Od przedmiotu zwraca się w ten sposób bardziej ku podmiotowi. Nietylko wielbi i nienawidzi np., ale zastanawia się nad tem, że wielbi. Analizuje sam siebie. Zjawiają się refleksje nad sobą i drugimi. Z zainteresowaniem jaźnią własną idzie w parze zainteresowanie życiem psychicznem wogóle, zwrot ku własnemu wnętrzu duchowemu, dążenie do wejścia w siebie. Poza psychiką uwzględnia to spotęgowane zainteresowanie „dla jaźni" i organizm, jego budowę, cel. (Zainteresowania anatomiczne, częściowo biologiczne).

W dużym procencie wypadków świadomość poczucia tych zmian u młodzieży przypada dopiero na *16-ty mniej więcej rok życia.*

Poznaje nadto pokwitający własną indywidualność. Przedtem nie przychodziło mu na myśl zdawać sobie sprawę z tego, jakie właściwości usposobienia różnią go od innych. Teraz, w okresie egorefleksywności, zaczyna rozumieć, że jego reakcje

są zależne od trwałych, tkwiących w nim dyspozycyj — zaczyna się zastanawiać, jakiego rodzaju są te dyspozycje — jaka jest jego jaźń. Głębsze spojrzenie w własne wnętrze, które ujawnia pewną próżnię — osobowość jego bowiem jest tem, co dopiero zwolna zaczyna się tworzyć — doprowadza do usiłowań „formowania własnej osobowości", zrazu w wyobraźni tylko, później i na terenie realnej rzeczywistości. A ponieważ trudności, złączone z uporządkowaniem własnego życia wewnętrznego są wielkie i pokwitający, co gorsza, nie może siebie zrozumieć, szuka pomocy w swej męce bezradności u przyjaciela. Rola przyjaźni w tym czasie jest dlatego bardzo ważna.

W związku z tem stopniowem odkrywaniem świata *wewnętrznego* zmienia się także stosunek pokwitającego do świata *zewnętrznego* w dalszym ciągu coraz silniej z objektywno-przyrodniczego w *subjektywno-psychologiczny*. Subjektywizm w stosunku do świata zewnętrznego staje się wreszcie czemś dominującem. (Egotyzm).

c) Kształtowanie planu życiowego. W okresie pokwitania zaczyna młodzież po raz pierwszy tworzyć własny plan życiowy. Plan ten oczywiście jest irrealny, a wpływa na to niedoświadczenie życiowe, brak znajomości zawodów, bardzo żywy idealizm, połączony z głęboką wiarą w możność przetworzenia istniejącej rzeczywistości i stosunków na lepsze, wkońcu żywa wyobraźnia, wiodąca do marzycielskości, porzucania świata rzeczywistego i budowania własnych planów życiowych w dziedzinie fantazji i marzenia.

d) Wrastanie i wżywanie się w różne dziedziny kultury i życia. Pokwitający, widząc dokoła siebie życie i dobra kulturalne, zaczyna im się teraz baczniej przyglądać. Zmuszają go one niejako do zajęcia wobec nich pewnego stanowiska, tem bardziej, że już odkrył własną jaźń i czuje ten głęboki przedział między sobą, jako jednostką, — odrębną i zamkniętą dla siebie całością — indywidualnością, a światem otaczającym, zewnętrznym.

Najbliższą i najdostępniejszą jest dziedzina problemów społecznych, co widzimy wyraźnie u młodzieży około 16-go roku życia. Zkolei wyłaniać się zaczyna ściśle z tem wszystkiem związany świat zagadnień ekonomiczno-gospodarczych, który w pewnych warunkach może wzbudzić dość żywe zainteresowanie młodzieży dla niejednego problemu ze swej domeny. Odrębną dziedzinę stanowią wyłaniające się problemy filozoficzne — celu i sensu własnego życia i życia wogóle, granic ludzkiego poznania. To samo można powiedzieć o dziedzinie życia psychicznego z całem jej bogactwem i o problemach psychologicznych, związanych z poznawaniem charakteru ludzkiego, własnej jaźni, jaźni drugich. W dalszym ciągu budzi się zainteresowanie dla problemów politycznych. Coraz bliższym staje się także świat sztuki — w miarę rozwoju duchowego bowiem możliwe są coraz wyższe przeżycia este-

tyczne — i prócz przeżycia, opartego na treści, coraz częściej zjawiają się przeżycia, oparte o piękno formalne. Zaczyna się pokwitający wkońcu wżywać w świat towarzyski. Dla niektórych staje otworem świat nauki także: rodzą się w nim zainteresowania teoretyczne specjalne. Wszystkie dziedziny życia i kultury jednem słowem stają otworem przed pokwitającym. Obok tego ciekawy jest przedewszystkiem sposób ustosunkowania się pokwitającego do wyłaniających się problemów. W okresie dziecięctwa stosunek do wszystkiego jest naiwny, bezkrytyczny, bierny. Obecnie budzi się krytycyzm i potrzeba oparcia wszystkiego na niewzruszonych, „pewnych", „rozumowych" podstawach. Jest nawet, ściślej powiedziawszy, niejednokrotnie hiperkrytycyzm, upór, negatywne ustosunkowanie się do wszystkiego, co się w formie gotowej zastaje, nietylko jednak jak dawniej w odniesieniu do dorosłych, jako takich (przekora), ale przedewszystkiem w odniesieniu do prawd i wartości, przez świat dorosłych reprezentowanych.

Ulegnie tej krytyce wszystko, co narzucone, wszystkie prawdy, ideały choćby najwznioślejsze, czy są one religijne, narodowe, państwowe, czy społeczne, bo sądzi się — że krępują bezprawnie własną jaźń, paraliżują ją, — że własna jaźń, wyższa nad wszystko, ma prawo dokonywania oceny tych rzeczy z własnego punktu widzenia.

Rozpoczyna więc pokwitający, zająwszy takie stanowisko, krytyczny" przegląd własnej duszy i tkwiących w niej treści.

Poddaje się najpierw krytyce przesadnej system wierzeń religijnych, przyjmowany dotychczas bez zastrzeżeń. Chorobliwy hiperkrytycyzm rodzi wątpliwości, walki duchowe nieraz bardzo intensywne; wiedzie czasem do ateizmu. Nigdy w życiu potem nie jest człowiek tak „głębokim ateuszem", jak w tym okresie. Ulega następnie krytyce dziedzina etyki — problemów etycznych, dotyczących zarówno jednostki, jak i gromady społecznej. Zkolei krytykuje się system społeczny, pragnie się bezwzględnej równości dla wszystkich i wszystkiego. A gdy się to nie urzeczywistnia, pokwitający, pełen idealizmu, nierzadko staje się zwolennikiem zupełnie skrajnych i radykalnych haseł, bo one mu w tym czasie najbardziej do serca przemawiają. (Komunizm). Nie zadowala także ustrój polityczny — co prowadzi do rozczytywania się w dziełach, omawiających związane z nim problemy, do zaciekłych dyskusyj politycznych z kolegami i otoczeniem. Ostro krytykuje się ustrój szkolny, stosunki rodzinne, wogóle wszystko, w związku z czem pada autorytet rodziców, szkoły, nauczycieli, dorosłych.

Wszystko to w konsekwencji doprowadza do burzy duchowej, bardzo intensywnej i niebezpiecznej w tym właśnie okresie rozterki uczuć, nastrojów.

Stosunek do rzeczywistości i świata jest w tym okresie już, jak widzimy, napół filozoficzny, — stąd nawet określa

się pogląd pokwitającego na świat tym terminem (Szuman) — i mówi się o przeobrażeniu naiwno materjalistycznego, przyrodniczego sposobu ujmowania zjawisk w sposób napół filozoficzny.

W środowisku wiejskiem „pokwitanie“ przebiega o wiele spokojniej. W środowisku proletarjackiem przebiega natomiast w warunkach specjalnie złych. Młodzież proletarjacka widzi wąsko zakreślone ramy własnego życia, od przyszłości niewiele się spodziewa. Zdobycie zarobku w przyszłości i wywalczenie sobie egzystencji, to jej główne, a czasem jedyne cele. Warunki otoczenia sprzyjają nadto przedwczesnemu zainteresowaniu się sferą życia seksualnego. Wszystko to razem powoduje „obniżenie lotu“, zimny nieraz realizm, egoizm, wyrachowanie, podatność na złe wpływy. Pewne porywy idealne łamie „realne życie“.

2. *Praca wychowawcza w okresie pokwitania* jest bardzo trudna. Względna harmonja psychiczna, jaką posiadało dziecko, zostaje naruszona dzięki obudzeniu się nowych sił, sił psychicznych i to nietylko takich, które są związane z dojrzewaniem płciowem, lecz wielu innych, wyrażających się w dążeniach już czysto ludzkich, nie dziecięcych. Muszą one dopiero powoli, stopniowo, poprzez okres wielu wstrząśnień i burz, uzgodnić się pomiędzy sobą, nieraz zwalczyć wzajemnie, aby wreszcie wpleść się w całość struktury psychicznej człowieka.

Przykładem takiej siły, nieuzgodnionej jeszcze z całością życia psychicznego, jest popęd seksualny. Wielu znanych dziś autorów, np. Spranger, stwierdza, że popęd ten działa w okresie pokwitania jakgdyby oddzielnie i nie łączy się z całością szlachetniejszych przeżyć, które on nazywa *„erotyką“*. Gdy to połączenie następuje, można mówić, według niego, o dojrzałości psychicznej. Inni, np. Mc. Dougall, wykazują właśnie, jaka przepaść oddziela popęd seksualny od miłości do wybranego człowieka, podobnie jak instynkt macierzyński od miłości macierzyńskiej; przepaść, która zawsze istnieje pomiędzy siłą psychiczną, budzącą się w swej pierwotnej formie, a zorganizowanemi systemami sił, jakiemi się kieruje w swem postępowaniu dojrzały i kulturalny człowiek.

W okresie pokwitania właśnie *musi się rozegrać walka pomiędzy pierwotnemi, budzącemi się wówczas popędami, a dążeniami czysto ludzkiemi,* niewyraźnemi jeszcze początkowo, — z pośród których góruje dążenie do rozwoju duchowego, do wznoszenia się na wyższe jego szczeble. Dążenie to stanowi wyłączną właściwość gatunku ludzkiego. Wychowanie musi ją bardzo silnie spotęgować. Musi nadto doprowadzić do tego, by rola „sexum“ zmalała do minimum, — by natomiast wysunąć na plan pierwszy raczej to, co mieści się w sprangerowskiem pojęciu „eros“, pewne więc szlachetniejsze i wyższe pierwiastki, którym podporządkować i z któremi związać należy w ten sposób dążenia niższe.

Poza tem w dalszym ciągu należy baczną uwagę zwrócić wogóle na *kształcenie charakteru wychowanka.*

Otóż młodzież w okresie pokwitania, kierowana wrodzonem dążeniem do rozwoju duchowego, a poczęści poczuciem niepełnowartościowości, i wspomagana odpowiedniemi wpływami wychowawczemi, wytwarza w sobie pewne zasadnicze dyspozycje uczuciowe wyższego rzędu, np. poczucie obowiązku, patrjotyzm, miłość prawdy i t. p. Intelekt gra w tym procesie oczywiście znaczną rolę.

Zapominać o tym fakcie nie wolno, gdyż dla rozwoju charakteru mają te dyspozycje uczuciowe podstawowe znaczenie.

Równocześnie wielką rolę w życiu pokwitającego zaczynają teraz odgrywać ideały, których wielkość przeciwstawia on własnej niemocy, niedoskonałości, małości.

W związku z tem podejmować nieraz zaczyna pokwitający z zapałem „przeróżne ćwiczenia woli". Zaczyna w ten sposób stawać się powoli *wychowawcą samego siebie.*

Ta dążność do samowychowania, zaznaczająca się silnie, musi być oczywiście punktem wyjścia dla pracy nad kształceniem charakteru pokwitającego.

Wychowanie religijno-moralne ma w tej dziedzinie za zadanie przedewszystkiem sublimację pierwotnych instynktów, szczególnie gatunkowego — w ukochanie najwyższych ideałów: państwa, ludzkości. Instynkty można nadto ujmować w łożysko, objektywizować, platonizować. Wogóle praca nad przeobrażeniem instynktów to ważne zadanie wychowawcze tego okresu.

Nadto winno wychowanie religijno-moralne przeciwdziałać zbytniemu indywidualizmowi i deptaniu gromady, tudzież zbiorowości pod jego wpływem przez dziecko. Należy dziecko uspołeczniać. Lektura o dziejach związków młodzieży, historji wysiłków zbiorowych, pogadanki społeczne prowadzą ku temu, iż indywidualność dziecka podporządkowuje się wyższej indywidualności np. państwu, grupie społecznej, grupie klasowej, ideałom religijnym.

Celowa praca wychowawcza, pogadanki i lektura winna te młodzieńcze wady leczyć. Zaopiekować się należy szczególnie burzą duchową dziecka na tle przewrotu w jego wierze religijnej i poglądach etycznych się rodzącą. Powieści psychologiczne i obyczajowe, dzieła popularno-naukowe, odpowiednio traktowane pewne partje materjału nauczania winny w tym kierunku dopomóc, a więc stanowić dobrany materjał do przeżyć, podnoszących wychowanka.

3. *Wychowanie obywatelsko-państwowe:* winno w dziedzinie poznawczo-teoretycznej zaznajomić młodzież: a) z zagadnieniami organizacji grupy społecznej, solidarności społecznej w obrębie jednego państwa i w związku państw między sobą, b) z Państwem Polskiem, jego ustrojem politycznym i społecznym, c) z samorządem w Polsce, d) z życiem gospo-

darczem państwa i t. d. Dziedzina poznawczo-teoretyczna winna być ściśle skorelowana z autopsją, t. j. z wycieczkami społecznemi, wyjaśniającemi poznawane teoretycznie zjawiska. Ogólnie młodzież, kończąca gimnazjum, winna znać Polskę współczesną, oraz mieć podstawowe, ale elementarne wiadomości o życiu społecznem i jego rozwoju. Praca społeczna młodzieży, rozłożona na trzy lata, winna prowadzić od uczestnictwa w pracy zbiorowej do umiejętności jej organizowania, od lojalnego ustosunkowania się do niej poczynając, aż do wydobywania inicjatywy i umiejętności świadomego przekształcania środowiska. Praca ta skorelowana być winna z pracami starszego społeczeństwa, jakkolwiek jej terenem powinna być tylko szkoła.

4. W *dziedzinie estetycznej* należy stwarzać dla tego wieku warunki, sprzyjające przejawieniu się spontanicznej twórczości dziecka możliwie o charakterze praktycznym. Dzieła sztuki (plastyka i muzyka) muszą być wtedy dostępne dla dziecka jako *treść* po to, aby w wieku młodzieńczym (od 17 lat) stać się mogła dostępną, na miarę wieku, analiza treści i formy dzieła sztuki, w najwyższym stopniu kształcąca estetycznie człowieka. Wychowanie estetyczne powinno stać się ważnym czynnikiem ogólnego podniesienia duchowego dziecka i młodzieży szkolnej. Rozbudzenie idealnych dążeń niewątpliwie przyczyni się do podniesienia życia estetycznego młodzieży. (Nadto obacz uwagi, dotyczące „okresu przedpokwitania").

5. *Wychowanie techniczno-utylitarne* powinno budzić zainteresowania sprawami gospodarczemi środowisk (dom, szkoła), danej miejscowości, regjonu i Państwa.

Należy dążyć do wyrobienia w młodzieży zręczności fizycznej, praktyczności i zaradności życiowej przez wprowadzenie jej — w związku z pracami laboratoryjnemi, wykonywanemi projektami i potrzebami szkoły w pracę fizyczną. Należy wprawiać młodzież w załatwianie spraw gospodarczych na terenie domu i szkoły (zakup, konserwacja, kalkulacja, sprzedaż, związane z prowadzeniem sklepiku szkolnego, kolonij letnich, dożywianiem szkolnem, opieką nad młodszymi, imprezami szkolnemi i t. d.), oraz wprowadzić ją w bezpośredni kontakt z warsztatami pracy, przedsiębiorstwami handlowemi, instytucjami użyteczności publicznej i t. p.

6. *Nauczanie*. I. *Ilość* materjału nauczania w okresie pokwitania do jakiegoś 15 roku życia powinna być zmniejszona z powodu zmniejszonej zdolności ucznia do pracy umysłowej w tym czasie. Później można ją stopniowo powiększać coraz bardziej.

II. Co do *jakości* materjału należy mieć na uwadze, że chłopców w pierwszych latach okresu pokwitania interesuje przyroda, geografja, historja, powieści podróżnicze, awanturnicze, — poszukiwania i doświadczenia przyrodnicze; trwają też jeszcze do jakiegoś 15 roku życia „zainteresowania techniczne" i zaprzątają fantazję pokwitającego „pomysły" z tej

dziedziny. Gdy chodzi o zainteresowania umysłowe dziewcząt, ustępują one zrazu codziennym, seksualnym. Przyroda skierowuje je wprost sama przez rozmaite procesy fizjologiczne do zajęcia się sobą. Powoli jednak i dziewczęta także się uspokajają i wracają do umysłowych zainteresowań.

Budzenie się głębszych *zainteresowań specjalnych* już w 14 i 15-tym nieraz, a z zasady w 16 i 17 roku musi znaleźć uwzględnienie zarówno w programie, jak i w metodzie pracy i to już w okresie pokwitania. Nieuwzględnienie prowadzi do traktowania „po macoszemu" materjału szkolnego ze strony młodzieży.

Konieczna jest także aktualizacja materjału nauczania, t. j. zbliżenie szkoły do życia i to do życia współczesnego, uwzględnienie ostatnich zdobyczy z dziedziny danego przedmiotu nauczania i jego stanu aktualnego. Pożądane jest także upraktycznienie nauczania, t. j. „by nauka nietylko o życiu mówiła, ale głównie do niego przygotowywała". Domaga się młodzież i wiadomości o stanie współczesnego życia ekonomicznego, gospodarczego, społecznego, państwowego, nauki i literatury *w epoce, w której żyje*.

III. *Metody nauczania*. Od roku 14 w dalszym ciągu, jak poprzednio, nauczanie systematyczne ze względu na zupełnie wyraźne przeobrażenie się dziecięcych form myślenia w formy myślenia logicznego, charakteryzujące organizm dojrzały. Nadto:

a) Należy dążyć do spotęgowania samodzielności młodzieży w pracy.

b) W okresie dojrzewania uprzywilejowaną formą artystycznego wypowiadania się staje się forma pisemna, słowna (pamiętniki — wiersze, gazetka szkolna).

c) W okresie pokwitania dziecko raczej „przeżywa wraz z autorem problemy filozoficzne, społeczne, religijne — niż je „rozumie naprawdę" i analizuje. To też należy unikać w okresie pokwitania zbyt przesadnej analizy przy rozpatrywaniu tych zagadnień.

d) Pęd w świat — do włóczęgi, symptomatyczny dla okresu pokwitania, musi być zorganizowany i wyzyskany:
   1) w harcerstwie,
   2) w formie licznych wycieczek zarówno wychowawczych, jak i naukowych: Domaga się tego organizm wychowanka z jednej strony, a z drugiej konieczność nawiązania do tendencyj popędowych dziecka w wychowaniu i nauczaniu.

e) Rola młodych przywódców w życiu szkoły i szkolnej młodzieży staje się w dzisiejszych czasach coraz donioślejsza. Fakt ten musi się mieć stale przed oczyma zarówno w pracy wychowawczej, jak i w organizowaniu nauczania, opartego na *„pracy grup młodzieży"*. Rola związków młodzieży w tym okresie zarówno samorzutnych, jak organizowanych, opartych na instyn-

kcie zrzeszania się pokwitających, jest poważna (kółka naukowe, zabawowe, sportowe, społeczne).

Przestrzegać przytem należałoby zasady, żeby z jednej strony jednostki „przewodzące“ nie były nadmiernie wyzyskiwane (eksploatowane) i przeciążane, — z drugiej, by ich działanie nie przytłumiało inicjatywy i samodzielności w pracy współuczniów.

V. Okres młodzieńczy.

(Zaczyna się około początku 17 roku życia dla dziewcząt i pod koniec tego roku dla chłopców — trwa do 22 mniej więcej roku życia).

W procesie dojrzewania psychicznego oddzielają niektórzy autorzy (Ch. Bühler) „pokwitanie“, a więc jego „część negatywną“, okres przygotowawczy niejako, — od *„części pozytywnej“*, właściwego dojrzewania, któremu nadają miano wieku młodzieńczego (adolescencja). Oczywiście, że ani okres pokwitania, ani adolescencja, nie mogą być rozpatrywane w izolacji od siebie, gdyż obie te fazy stanowią tylko dwie części jednego i niepodzielnego procesu, jakim jest *kształtowanie się psychiki człowieka, od czasu opuszczenia przez nią formy czysto dziecięcej,* aż do chwili pewnego ustalenia się *formy, właściwej ludziom dorosłym.*

Dla celów praktycznych jednak, w tym wypadku związanych ze sprawą programów szkolnych, pożytecznem jest wyodrębnienie w oddzielną całość części końcowej procesu dojrzewania psychicznego, czyli *okresu młodzieńczego.* Potrzebnem jest też podkreślenie, a nawet pewne przejaskrawienie różnic, jakie zachodzą pomiędzy tym okresem, a fazą pokwitania.

Okres młodzieńczy jest okresem rozpoczynającego się „harmonizowania“; gdybyśmy chcieli określić go jednem słowem, to należałoby powiedzieć, iż jest on okresem dążeń do osiągnięcia dojrzałości duchowej. Ta ostatnia pozostaje w dużej zależności od warunków czysto psychicznych w tym czasie, od ilości materjału duchowego, jaki posiada młoda istota w sobie „do uporządkowania“. Im więcej go posiada — im bardziej psychika danej jednostki została rozczłonkowana, zróżnicowana — tem trudniejszy i dłuższy będzie proces jej harmonizowania się, tem większego potrzeba wysiłku, zanim się dojdzie do pewnego stopnia zrównoważenia.

Podczas gdy w fazie pokwitania przeważają nastroje przykre, rozterka między uczuciami, męczące wrażenia niemożności wydostania się z chaosu, udręka wewnętrzna, zniechęcenie i brak wiary w własną moc — a dalej skłonność do negacji, upór, obstawanie przy nieznaczących nic szczegółach, skłonność do rozszczepiania się — ferment — sytuacja w wieku młodzieńczym poprawia się.

Cechą okresu młodzieńczego jest bowiem poczynająca się zaznaczać pozytywność, skłonność do dostosowania się, ustępliwość, zdolność do kompromisu. Towarzyszyć im zaczyna większa skłonność do pogodnego traktowania spraw życiowych, poczucie siły własnej, wewnętrznej swobody.

Wracając do sprawy harmonizacji albo organizacji, która się odbywa w duszach młodzieży w tym wieku, zaznaczyć trzeba, że z punktu widzenia psychologji strukturalnej jest to właśnie proces wytwarzania się głównych zrębów struktury psychicznej młodego pokolenia.

Potrzeba wytworzenia światopoglądu prowadzi do prób i wysiłków systematyzowania zdobytej wiedzy, czyli do tworzenia w umyśle połączeń pomiędzy strukturami częściowemi. Całość układa się w sposób harmonijny, można powiedzieć, organiczny, gdyż poszczególne dziedziny zostają podporządkowane zagadnieniom naczelnym, które prowadzą do szukania celu i sensu istnienia. W ten sposób powstaje struktura strony umysłowej psychiki, czyli intelekt.

Podobny proces organizacji zachodzi w dziedzinie emocjonalnej i dążeniowej. Poszczególne dyspozycje uczuciowo-dążeniowe poczynają łączyć się pomiędzy sobą w całość organiczną i zostają podporządkowane uczuciu przewodniemu. „W prawidłowo zorganizowanej psychice“ uczuciem tem być może „poczucie swej godności“, poczucie swego „ja“, które tęskni do zlania się ze swym ideałem — uczucie religijne, miłość do Boga. Strukturę strony emocjonalno-dążeniowej naszej psychiki nazywamy *charakterem*.

Charakter i intelekt są to nazwy dla dwóch punktów widzenia („dwóch perspektyw“), z których patrzymy na nierozdzielną całość naszej psychiki; na to, co w niej wydobyło się już z mało zróżniczkowanej początkowo głębi, przejawiło w formie aktywności psychicznej i dało początek całokształtowi dyspozycji, zwanemu strukturą psychiczną.

Uformowanie się i ustalenie struktury psychicznej, zarówno charakteru, jak i intelektu, jest właśnie celem i zadaniem wieku młodzieńczego; ku niemu zmierza cały wysiłek naszej natury w tym czasie.

Ale wiedząc dobrze, że *młodzież cechuje dążność do podejmowania prób syntezy, wytworzenia własnego poglądu na świat, do systematyzowania zdobytej wiedzy, że intelekt* odzyskał w tym okresie swą władzę i prymat, o jednem — w związku z nim właśnie i życiem intelektualnem młodzieży — pamiętać należy.

W okresie młodzieńczym intelekt, choć tak wzmożona jest wówczas jego działalność, pozostaje jeszcze w silnej zależności od uczucia. Usamodzielnia się on zupełnie (o ile to kiedykolwiek wogóle zachodzi) dopiero w wieku dojrzałym, gdy ludzie zaczynają sucho, trzeźwo rozumować. W młodo-

ści nawet wyliczenia matematyczne, formułki z fizyki, owiane być mogą pewnym urokiem, zabarwione radością dążenia. Przypominamy sobie, w jaki sposób każdy z nas czytał np. historję filozofji, mając lat 19. Czyśmy to wówczas czynili w takim samym nastroju co teraz? Przeżywaliśmy uczucia Spinozy, który rozmyślał, szlifując szkiełka, nastroje Montaigne'a, dumającego w samotni swej wiejskiej rezydencji i gigantyczną śmiałość w spojrzeniu krytycznem Kanta. Odczuwaliśmy nietylko radość twórczości wraz z nimi, poczucie tężyzny i siły, ale doznawaliśmy jednocześnie tysiąca uczuć, które nie istnieją już dla nas w wieku dojrzałym. Może właśnie dowodem, że wiek młodzieńczy upłynął, a rozpoczęło się życie dojrzałe, jest zdolność zupełnie objektywnego stosunku do świata myśli.

1. Wiek młodzieńczy, *to okres zainteresowań zagadnieniami teoretycznemi*. Większość ludzi, o ile fachem ich nie staje się praca naukowa, — w tym okresie młodości głównie, — czyta rozprawy filozoficzne, naukowe, społeczne, — i entuzjazmuje się dla tych zagadnień.

W związku z tem, zauważyć się daje u młodzieży w tym wieku *zapał do nauki*. Przejawia się zwłaszcza w przedmiotach, które mogą dopomóc do wytworzenia światopoglądu młodzieży.

W okresie młodzieńczym *krystalizują* się i ustalają *zainteresowania specjalne*. Zainteresowania te stają się wyraźne i omal że zdecydowane.

Pojawiają się głębsze zainteresowania estetyczne, związane z przeżyciami estetycznemi wyższemi, bo opartemi o piękno formalne, a nie o „treść" jedynie, jak to było przedtem.

Zupełnie inny jest w tym okresie także stosunek młodzieży do materjału naukowego i kulturalnego, gdy go porównujemy z poprzedniemi okresami. Młodzież w wieku młodzieńczym ustosunkowuje się doń nie *receptywnie*, lecz naogół *aktywnie*.

Pragnie go ona nie *biernie przejmować*, lecz przedewszystkiem samodzielnie i w właściwy sobie sposób *przetwarzać* na swój użytek, budować zeń własny światopogląd.

Kierowana potrzebą syntezy, uzgadniania poszczególnych teoryj i dziedzin, młodzież *samodzielnie i samorzutnie* zaczyna nieraz poszukiwania na własną rękę. Niejednokrotnie zdobywa w ten sposób sporo wiadomości w zakresie różnych nauk.

Młoda istota pragnie za wszelką cenę znaleźć prawidłowe ustosunkowanie się do życia, „do świata w swej całości"; ustosunkowanie się to jest właściwie „uczuciowo-dążeniowe". Intelekt stanowi tu czynnik ważny, ale nie decydujący. Może usiłować rozwikłać sprzeczności, wyjaśnić drogę w procesie szukania przez młodzieńca definitywnego stanowiska wobec życia, ale nic więcej.

Istota przewrotu, jaki się dokonywa w duszy na początku

wieku młodzieńczego, tkwi w sferze emocjonalnej. Następuje wówczas organizacja tej sfery, podporządkowywanie poszczególnych dyspozycyj uczuciowo-dążeniowych, jakie zdołały się już wytworzyć, *uczuciu przewodniemu*. Istniejące już w tym czasie dyspozycje umysłowe, czyli wiedza, zostają wyzyskane dla celów uczuciowo-dążeniowych. Następuje pośpieszne, gorączkowe porządkowanie posiadanego materjału naukowego i sprawdzanie przy jego pomocy intuicyjnie osiągniętych przekonań. Młodzież nie dochodzi więc do nowych prawd dzięki wytworzeniu sobie światopoglądu, ale raczej odwrotnie — światopogląd jej jest potwierdzeniem ustosunkowania się uczuciowo-dążeniowego, które poprzedza wytworzenie się światopoglądu.

W wypadkach, gdy zasób posiadanych przez młodzież wiadomości nie nadaje się do wytworzenia światopoglądu, któryby potwierdzał jej uczuciowo-dążeniowe ustosunkowanie się do życia (np. wówczas, gdy młoda istota uczuciowo nie może się pogodzić z materjalistycznym poglądem, który czerpie z nauki), i jeżeli nie posiada dostatecznych danych, by wytworzyć sobie harmonijny światopogląd, odpowiadający jej nastawieniu, często poprzestaje na swem intuicyjnem ustosunkowaniu się do życia. O ile zaś jest jednostką dostatecznie silną — będzie usiłowała zwalczać panujące kierunki. W ten sposób właśnie powstają *nowe prądy*, nowe *sposoby myślenia*. W zupełnie wyjątkowych wypadkach mogą na tem podłożu wyrastać przyszli twórcy *nowych epok* w dziejach kultury, rozpoczynając często swą działalność jeszcze w wieku młodzieńczym, działalność, oczywiście ukrytą, polegającą na własnem przygotowaniu się psychicznem, które dopiero po kilku latach, lub później jeszcze, zdoła dojść do głosu nazewnątrz.

2. W dziedzinie pracy wychowawczej ma się w tym okresie bardzo wiele do zrobienia. Jest to okres najważniejszy w życiu dla krystalizacji *charakteru* wychowanka, jego ideologji wogóle i ideałów indywidualnych w szczególności, jego poglądu na świat. Punkt ciężkości pracy wychowawczej leży w tem, by umiejętnie dopomóc wychowankowi w pracy nad samowychowaniem, urobieniem własnego charakteru, rzeźbieniem własnej ideologji. Może on się bowiem wtedy stać i pozostać na całe życie płytkim, a nawet i brutalnym realistą, zimnym egoistą, czemu należy zawczasu zapobiec; może stać się niepoprawnym „marzycielem-idealistą“ — nie mającym związku z ziemią, co również nie jest pożądane; może wkońcu, zachowując w sercu ideały, jako skarb drogi, uznać jednak rzeczywistość i przetwarzać ją w ich imię — w miarę sił i możności, nie żałując trudu.

A ponieważ krystalizacja charakteru, a właściwie i urobienie „ideałów własnych“, jako środka krystalizacji charakteru, dokonuje się na drogach, umożliwiających oddziaływa-

nie wychowawcze, trzeba to wyzyskać. Dodać należy, że młodzież konstruuje ideały np. stopniowo z sympatycznych właściwości osób z otoczenia lub historji, lektury; względnie urabia je na drodze refleksji; albo wkońcu ideałem jej staje się osoba, którą momentalnie uzna za idealną, przyczem podświadome wartościowanie odgrywa ważną rolę. Ingerencja wychowawcy i nauczyciela we wszystkich tych trzech wypadkach winna polegać na dostarczeniu wzorów i materjału, i urobieniu odpowiedniego uczuciowo-dążeniowego podłoża w stosunku do postaci idealnej, najbardziej wychowawczo pożądanej.

3. Zadaniem wychowania religijno-moralnego jest doprowadzić do pełni wewnętrznego rozkwitu w duszy młodzieńca i do tego, by w jego kształtującym się poglądzie na świat czynniki religijno-moralne znalazły należne sobie naczelne miejsce.

4. W zakresie wychowania obywatelskiego należałoby dać młodzieży w tym wieku elementarny, propedeutyczny kurs ekonomji, socjologji, prawa z wiedzą o Polsce współczesnej. Praca społeczna, oparta o wyraźny zrąb ideowy, może w pewnych wypadkach doprowadzić do umiejętności zorganizowania i przeprowadzenia samodzielnej akcji społecznej, stanowiącej całość w sobie i wymagającej ciągłości i wytrwałości pracy („projekt") — na terenie szkoły lub międzyszkolnym — w dziedzinie życia młodzieży.

5. Wychowanie estetyczne ma w tym okresie najwdzięczniejsze pole do popisu. Podczas gdy przeżycia estetyczne w poprzednich okresach były estetycznem przeżywaniem treści, w tym okresie możliwe są już przeżycia, zbliżone do najwyższego przeżycia estetycznego, opartego o piękno formalne; wzmagać się zaczyna estetyczny punkt widzenia w ocenie utworów, literackich przeżyć. „Sztuka" zyskuje wpływ na życie — o ile wychowanie estetyczne doprowadzić zdoła do tego, by „estetyczna ocena" stała się kryterjum oceny tak ważnem, jak np. moralne czy społeczne kryterjum.

Poza wartością sztuki dla aktywnej strony życia — ma sztuka również, jak przyroda, znaczenie w y t c h n i e n i a. Jednakże i odpoczywać musimy się uczyć. Na moment ten w wychowaniu estetycznem należy zwrócić baczną uwagę i wyzyskać go dla podniesienia poziomu duchowego wychowanka. Zyska na tem ubocznie wiele i etyka dnia codziennego.

6. Celem ostatecznym wychowania utylitarno-technicznego jest to, by uczeń nauczył się doceniać znaczenie zawodu (mniejsza o to jakiego) — nie przez teorję, lecz przez zetknięcie z wyczynem; chodzi o wyrobienie kultury pracy.

7. *Nauczanie*. A. Ilość materjału nauczania normalna; bardziej wartościowe niż ilość jest szczególnie w tym okresie jakościowe pogłębienie materjału i gruntowne, spokojne przetrawienie go w ciszy i tempie powolnem.

B. Jakość materjału powinna pozostawać w związku z zasadniczą tendencją tego okresu: dążeniem do syntezy — urobienia sobie harmonijnego światopoglądu — pogodzenia światopoglądu naukowego i religijnego — stworzenia własnej ideologji. Młodzieniec chce siebie znaleźć, siebie zharmonizować. Cały zasób materjału przejmuje pod kątem tworzenia siebie samego. (Moment egotyzmu). Szuka tego, co ma stwarzać jego wewnętrzną strukturę. Młodzieńcowi potrzeba więc podówczas materjału, skrupulatnie dobranego, głębszego. Pamiętać należy, że ten właśnie materjał młodzieniec przetapia, poprawia, — próbując harmonizować światopogląd. Musi on być nadto zróżniczkowany, by tem łatwiej odpowiedzieć kierunkowi rozwoju psychicznego i potrzebom różnorodnych psychik.

C. Wskazania metodyczne. Nauczanie w tym okresie winno być systematyczne. Należałoby jednak już poczęści wprowadzać także metodę naukową. Młodzieży pozostawiać należy wiele spokoju i możności do głębszego, bardziej samodzielnego przetrawienia zagadnień. Aktywność młodzieńcza to aktywność *wewnętrzna,* skierowana ku zdobyciu wewnętrznej harmonji duszy i zewnętrzna równocześnie, (ta ostatnia budzi się w tym okresie zpowrotem), kierowana ku sprawom przyszłego zawodu, realizacji ideałów osobistych i ogólnych.

„Korelacja“ w każdej fazie rozwoju umysłowego musi być zupełnie innego rodzaju. *Korelacją* w okresie adolescencji musi kierować *wewnętrzna potrzeba psychiki młodzieży,* wytworzenia własnego *harmonijnego* światopoglądu. Młodzież bowiem na innej już płaszczyźnie, niż w okresach poprzednich, szuka związku pomiędzy oddzielnemi przedmiotami nauczania, czyli innemi słowami, tworzy w swym umyśle połączenia pomiędzy częściowemi strukturami psychicznemi, jakie się poprzednio już do pewnego stopnia wytworzyły. Z pośród funkcyj umysłowych wysuwa się teraz na plan pierwszy proces „apercepcyjnej syntezy“ — który ma wielkie znaczenie dla tworzenia się intelektu o wyższym poziomie.

WYTYCZNE

CZĘŚĆ II.

OGÓLNE WYTYCZNE PROGRAMOWE.

I.

Oś programowa różnych stopni szkoły.

A. Podstawą szkoły ogólnokształcącej winno być wykształcenie ogólne młodego pokolenia uwzględniające potrzeby życia, w szczególności potrzeby życia gospodarczego.

B. Osią zasadniczą *wszystkich* stopni szkoły ogólnokształcącej jest „Polska i jej kultura“ *).

C. Postulaty wymienione w punktach A i B winny być osiągnięte:

1. przez kształcenie młodzieży *w szkole powszechnej* na podstawie materjału, czerpanego przedewszystkiem z najbliższego otoczenia (środowisko w ścisłem znaczeniu) a także przez bezpośrednie zetknięcie z pracą fizyczną celem wyrobienia szacunku dla pracy.

   Przyswajanie wiadomości winny rozszerzać się stopniowo i prowadzić do Polski całej uświadamiając najważniejsze przejawy jej kultury i pogłębiając stosunek młodzieży do Państwa Polskiego. Szkoła powszechna winna wreszcie uwzględnić w sposób najbardziej elementarny i praktyczny pierwiastki kultury obcej („okno na świat“).
2. *W czteroletniem gimnazjum* przez głębsze i obszerniejsze niż w szkole powszechnej poznanie kultury Polski z uwzględnieniem związku z życiem praktycznem oraz systematyczne wprowadzenie w kulturę ogólnoludzką w łączności z Polską.

II.

Wytyczne ogólne dla szkoły powszechnej.

A. Przyjmując jako centralne ognisko dla całej pracy w szkole powszechnej materjał środowiskowy, należy skupić koło niego wszystkie przedmioty nauczania tak, aby od zjawisk środowiska przechodzić stopniowo do zapoznania dzieci

*) W znaczeniu Państwa Polskiego, kultury duchowej i materjalnej.

ze zjawiskami, zachodzącemi w dalszych kręgach państwa, a nawet, do pewnego stopnia świata.

B. Zgodnie z psychologją dziecka materjał nauki musi występować przez dłuższy okres czasu w postaci żywych, barwnych epizodów, o charakterze poglądowym. Zasięg nauczania epizodycznego winien zostać określony oddzielnie dla każdego przedmiotu. Nauczanie systematyczne w szerszym zakresie może występować dopiero w oddziale piątym.

C. *Szczebel pierwszy — czteroletni.*

Na szczeblu tym program szkolny musi uwzględnić dziedziny wiedzy, jakie wchodzą w skład wykształcenia ogólnego w szkole powszechnej. W szczególności następujące wiadomości i sprawności:

1. Życie Chrystusa Pana i związane z niem podstawy wiary i obyczajów.
2. Elementarne opanowanie języka polskiego w mowie, piśmie i w czytaniu.
3. Wprowadzenie w życie obywatelsko-państwowe w najelementarniejszych przejawach oraz związanie ich z przeszłością i tradycją narodu i państwa polskiego. (Nawiązanie do zewnętrznych przejawów życia społecznego i państwowego w danem środowisku oraz do zabytków historycznych środowiska).
4. Wyrobienie elementarnej sprawności rachunkowej i umiejętności stosowania jej w życiu codziennem. Pewne wykształcenie wyobraźni ilościowej i przestrzennej.
5. Wprowadzenie w świat zjawisk przyrodniczych i geograficznych przez bliższe zetknięcie z niemi i z ich wpływem na życie człowieka (geografja).
6. Danie elementarnych wiadomości i nawyków w dziedzinie higjeny oraz usprawnień w dziedzinie ćwiczeń ruchowych.
7. Zetknięcie, w zakresie dostępnym dla rozwoju, z pięknem melodji, rytmu i plastyki oraz kształcenie form wyrazu dziecka w tym zakresie (śpiew, rysunek, roboty ręczne).
8. Zaznajomienie z pracą fizyczną.

D. *Szczebel drugi — dwuletni.*

Szczebel ten przewiduje w większym już zakresie kurs poszczególnych dziedzin wiedzy znajdujących się w szczeblu pierwszym, stanowi ich pogłębienie i poszerzenie.

W szczególności program tego szczebla winien uwzględnić:

1. Na podstawie Ewangelji szersze ujęcie życia Chrystusa przy uwzględnieniu najważniejszych wydarzeń i postaci St. Testamentu, głębszą znajomość zasad wiary i stosowanie ich w życiu.
2. Wyrobienie umiejętności poprawnego wyrażania się w mowie i piśmie. Rozbudzenie zamiłowania do czytelnictwa. Elementarny kurs gramatyki.

3. Zapoznanie z dziejami państwa i narodu polskiego (z uwzględnieniem tylko momentów najważniejszych). Jako uzupełnienie parę takich momentów z dziejów powszechnych, które posiadają znaczenie zarówno dla dziejów ludzkości jak i dziejów Polski.

Wprowadzenie w zrozumienie związku z przeszłością współczesnych: spraw, rzeczy, miejsc i osób i nawiązanie do przyszłości.

4. Pogłębienie i rozszerzenie wiadomości o państwie polskiem współczesnem i społeczeństwie oraz wdrażanie do życia społecznego (rodzina, szkoła).

5. Rozszerzenie zakresu wiadomości i sprawności rachunwej i geometrycznej i stosowanie ich do życia codziennego.

Dalsze kształcenie wyobraźni ilościowej i przestrzennej.

6. Zaznajomienie w szerszym zakresie ze zjawiskami przyrodniczemi w środowisku oraz rozszerzenie wiadomości przyrodniczych na zjawiska środowisk innych ze szczególnem podkreśleniem tych zwierząt i roślin, które mają znaczenie gospodarcze. Zaznajomienie z odpowiednio wybranemi zjawiskami przyrody martwej z najdostępniejszemi zastosowaniami techniki.

7. Geografję Polski, najważniejszych krajów europejskich i pozaeuropejskich z uwzględnieniem przedewszystkiem strony antropocentrycznej i gospodarczej.

8. Dalsze usprawnianie fizyczne dzieci oraz rozszerzenie wiadomości i utrwalenie nawyków higjenicznych.

9. Rozwijanie w dzieciach w dalszym ciągu zamiłowania do piękna i kształcenie sprawności w wypowiadaniu się w tej dziedzinie (śpiew, rysunek, praca ręczna).

10. W dalszym ciągu zaprawianie do pracy fizycznej, związanej przedewszystkiem z potrzebami środowiska (bez określania działów technicznych).

E. *Szczebel trzeci — roczny.*

Szczebel ten ma specjalne zadanie „przysposobienia młodzieży pod względem społeczno-obywatelskim i gospodarczym“. Nauka na tym szczeblu winna dążyć do utrwalenia, uzupełnienia i zaokrąglenia nabytych umiejętności i sprawności przez silniejsze jeszcze niż poprzednio związanie ich z życiem praktycznem, z zagadnieniami gospodarczemi przedewszystkiem danego środowiska i zagadnieniami społeczno-obywatelskiemi. Winno wystąpić tu większe niż poprzednio, zbliżenie do życia współczesnego i jego zrozumienia przez organizowanie wycieczek społecznych i t. d., przez poradnictwo zawodowe i wdrażanie do samokształcenia.

W szczególności program tego szczebla winien uwzględnić:

1. Lekturę wybranych ustępów religijnych (np. św. Franciszka z Assyżu) oraz zaznajomienie z kilku wybranemi postaciami Świętych Pańskich.
2. Odpowiednią dla wieku lekturę wybranych utworów i ustępów zaznajamiających przedewszystkiem z życiem współczesnem Polski a także z kulturą Polski w przeszłości. Przygotowanie do samouctwa przez zaprawianie do samodzielnego korzystania z książki. Wyrobienie umiejętności pisania w zastosowaniu do potrzeb praktycznego życia.
3. Wprowadzenie w szerszym zakresie w zrozumienie związku z przeszłością współczesnych: spraw, rzeczy, miejsc i osób i nawiązanie do przyszłości.
4. Uzupełnienie i zaokrąglenie kursu geografji Polski w związku z potrzebami gospodarczemi.
5. Uzupełnienie wiadomości z przyrody żywej i martwej i z zakresu zdobyczy techniki w odniesieniu do praktycznych potrzeb środowiska.
6. Uporządkowanie, uzupełnienie i zaokrąglenie wiadomości i pojęć z zakresu obowiązków i praw obywatelskich.
7. Danie praktycznych wiadomości i większej sprawności w stosowaniu zdobytych elementów wiedzy matematycznej do potrzeb życia praktycznego.
8. Uporządkowanie i pogłębienie dotychczasowych wiadomości z higjeny osobistej i wpojenie elementarnych zasad higjeny dziecka i higjeny społecznej. Dalsze wyrabianie sprawności fizycznej zwłaszcza przez gry, zabawy i dostępne dla wieku sporty.
9. Dalsze rozwijanie zamiłowania do piękna i kształcenie sprawności w wypowiadaniu się w tej dziedzinie (śpiew, rysunek, praca ręczna) z uwzględnieniem estetyki życia codziennego.

   Uświadomienie społecznego znaczenia chórów, sztuki ludowej, teatrów i t. p.
10. Dokładniejsze opanowanie techniki rysunkowej w związku z potrzebami praktycznemi.
11. Dalsze zaprawianie do pracy fizycznej, związanej przedewszystkiem z potrzebami środowiska (bez określania działów technicznych) z uwzględnieniem orjentacji zawodowej.

III.

Wytyczne ogólne dla gimnazjum.

1. Program kształcenia w gimnazjum musi mieć charakter *wielostronny,* lecz nie encyklopedyczny t. zn. musi obejmować *całokształty wiedzy* w jej poszczególnych dziedzinach, jednak bez wyczerpywania wszystkich dziedzin, wszystkich działów w danej dziedzinie i całego materjału danego działu. *Suma wiedzy,* zdobytej w gimnazjum, nie może być luźnym zbiorem

nagromadzonych wiadomości, lecz *winna tworzyć zespoloną w sobie całość, przydatną dla życia i studjów dalszych zarówno w szkołach ogólnokształcących jak i w szkołach zawodowych.*

Nauczanie w gimnazjum powinno wprowadzić młodzież w świat pojęć oraz zjawisk charakterystycznych dla społeczeństwa współczesnego (zbiorowość, organizacja, współżycie, współdziałanie, współzależność, ewolucja form społecznych i t. d.).

2. Program nauczania w gimnazjum winien uwzględnić i wyczerpać (w znaczeniu podanem w pkt. 1) następujące dziedziny wiedzy:

a) W nauce religji podstawą kształcenia należy uczynić naukę Chrystusa i jej przejawy w dziejach.

b) Nauka j. polskiego winna, obok uwzględnienia utworów literatury współczesnej, dać podstawy kultury w jej historycznym rozwoju przez wysunięcie i uwypuklenie odpowiednich postaci, dostępnych dla rozwoju. Należy opracować podstawy języka (wiadomości zasadnicze z gramatyki opisowej, składnia) i wyrobić biegłość we władaniu językiem. Interpretacja utworów winna być dostosowana do wieku.

c) Przez naukę j. łacińskiego (historji starożytnej oraz przez związek i skojarzenie tych przedewszystkiem przedmiotów) winna młodzież zbliżyć się do rozumienia kultury klasycznej. Nauka j. łacińskiego powinna dać również elementarne opanowanie jego słownictwa i konstrukcji gramatycznej i stylistycznej dla rozumienia łatwych autorów klasycznych, oraz w celu kształcenia formalnego.

d) W nauce j. obcego młodzież winna osiągnąć umiejętność wypowiedzenia swych myśli w mowie i w piśmie opracowaną na materjale zaczerpniętym z życia praktycznego oraz życia (środowiska) danego narodu. Zakres słownictwa winien być związany z potrzebami życia. Znajomość języka (gramatykę) ograniczyć należy do zastosowań praktycznych.

e) Nauka historji powinna młodzież zaznajomić w pragmatycznym układzie z dziejami polskiego narodu i państwa i z najważniejszemi procesami dziejów powszechnych, które się wiążą z dziejami polskiego narodu i państwa — ze szczególnem uwzględnieniem historji życia społeczeństwa. Przez naukę historji należy również rozwinąć zdolność tworzenia kojarzeń historycznych oraz rozumienia teraźniejszości przez przeszłość i odwrotnie.

f) Z dziedziny obywatelstwa młodzież winna zapoznać się z ustrojem społecznym i politycznym, oraz ze stosunkami gospodarczemi i kulturalnemi współczesnego państwa polskiego, z obowiązkami i prawami obywatelskiemi (postulatu tego *nie* należy pojmować jako odnoszącego się wyłącznie tylko do jakiegoś odrębnego przedmiotu nauki).

g) W dziedzinie geografji młodzież winna przyswoić sobie

gruntowną znajomość ziem Polski ze szczególnem uwzględnieniem życia mieszkańców na poszczególnych terenach Rzeczypospolitej i warunków gospodarczych, oraz dokładniejszą niż w szkole powszechnej znajomość Europy i pozaeuropejskich części świata.

h) W dziedzinie przyrodoznawstwa należy: zaznajomić młodzież z charakterystycznemi właściwościami flory i fauny na ziemiach polskich i obcych, przyswoić — w odpowiednim do wieku zakresie — podstawowe wiadomości o życiu ustroju (o funkcjach, budowie, zmienności organizmu), uświadomić młodzieży zależność życia i kultury człowieka od zjawisk przyrody i wpływ człowieka na przebieg tych zjawisk. Należy również uwzględnić krótką monografję organizmu ludzkiego, oraz praktyczne wiadomości z higjeny osobistej i społecznej. Całość nauki o przyrodzie winna być związana z życiem gospodarczem.

i) Należy młodzieży przyswoić podstawowe wiadomości z geologji i mineralogji.

j) W dziedzinie fizyki i chemji należy *w związku z celami praktycznemi i światem otaczającym* zapoznać młodzież z najważniejszemi zjawiskami i prawami fizycznemi i chemicznemi, nauczyć rozpoznawać je w świecie otaczającym oraz związać przyswojone wiadomości ze zdobyczami techniki i ich znaczeniem dla życia gospodarczego. Nieodłączną częścią nauki fizyki i chemji winna być pracą w warsztatach.

k) Należy doprowadzić do nabycia podstawowych wiadomości z dziedziny elementarnej matematyki, wyrobić sprawność w stosowaniu ich do życia praktycznego, oraz w dalszym ciągu kształcić wyobraźnię ilościową i przestrzenną.

l) W dziedzinie wypowiadania się w formie plastycznej, graficznej i muzycznej należy wyrobić dostosowane do wieku usprawnienia. Należy również w stopniu dostępnym dla rozwoju, wprowadzić młodzież w kulturę estetyczną z uwzględnieniem przedewszystkiem kultury estetycznej ziem Polski.

m) W dziedzinie wychowania fizycznego należy *(z uwzględnieniem młodzieży słabszej fizycznie)*: podtrzymywać i rozwijać zdrowie organizmu, wyćwiczyć sprawność cielesną i wdrożyć do stałego jej utrzymania na pewnym poziomie, oraz utrwalać i rozwijać nawyki higjeniczne.

n) W całokształcie nauczania należy uwzględnić dalsze (w stosunku do nauki w szkole powszechnej) zetknięcie się młodzieży z pracą fizyczną.

SZCZEGÓŁOWE WYTYCZNE PROGRAMOWE.

Plany godzin.

A) Szkoła powszechna.

Przedmioty	I	II	III	IV	V	VI	VII	Ogółem
Religja	2	2	2	2	2	2	2	14
Język polski . .	14/2	7	7	7	5	5	5	43
Historja					3	3	0/4 *)	8
Geografja . . .			4	5	3	3	4/0 *)	12½
Przyroda					3	3	4	14½
Arytmetyka z geometrją . .	6/2	4	4	4	4	4	4	27
Rysunek	2/2	2	2	2	2	2	2	13
Zaj. praktyczne .	3	3	4	4	4	4	5	27
Śpiew	4/4	4/2	2	2	2	2	2	13
Ćwiczenia cielesne	4/2	4/2	2	2	2	2	2	14
Razem	19	22	27	28	30	30	30	186

*) Cyfry przed kreską oznaczają liczbę godzin w pierwszem półroczu, cyfry po kresce liczbę godzin w drugiem półroczu.

B) Gimnazjum.

Przedmioty	I	II	III	IV	Ogółem
Religja	2	2	2	2	8
Język polski	6/3 *)	4	4	4	16½
Język łaciński	0/5 *)	4	4	4	14½
Język obcy	6/4 *)	4	4	4	17
Historja	3	3	3	3/0 *)	10½
Geografja	3	2	2	0/3 *)	8½
Przyroda	3	3	—	2	8
Fizyka i chemja	—	—	4	4	8
Matematyka	3	4	4	4	15
Zajęcia praktyczne	2	2	2	2	8
Ćwiczenia cielesne	2	2	2	2	8
Ogółem godzin	30	30	31	31	122

*) Patrz uwaga przy szkole powszechnej.

RELIGJA RZYMSKO-KATOLICKA.

I. Wytyczne ogólne.

1. Celem nauczania religji jest dać młodzieży jasny pogląd religijny na świat i przygotować do życia w duchu zasad religji katolickiej.

W religji należy podawać tylko te prawdy wiary i moralności, które młodzież w danym okresie rozwoju może sobie przyswoić i związać ze swojem życiem. Wobec czego nauka religji nie może być potraktowana w sposób tak rozumowy jak nauka rachunków lub innego przedmiotu.

2. Źródłem i podstawą życia jest Chrystus — postać Jego, słowa i czyny winny bezpośrednio przemawiać do duszy dziecka.

3. Przewodnią zasadą nauczania powinno być: „Od przeżycia do czynu".

4. Nauczanie winno się opierać na konkretach i być ściśle związane z życiem dziecka.

II. Wytyczne szczegółowe.

A. Szkoła powszechna.

Cel nauki religji w szkole powszechnej. Ukochanie i naśladowanie Jezusa Chrystusa przez poznanie Jego życia i nauki.

Uwaga. W miarę rozwoju dziecka zakres podawanych wiadomości ma się stawać coraz obszerniejszy (a na wyższych szczeblach coraz bardziej systematyczny), dyspozycje psychiczne pod wpływem oddziaływania religijnego coraz mocniejsze.

Równocześnie ma się kształcić charakter dziecka przez pracę indywidualną nad sobą i przez pracę w grupie przez realizowanie w życiu wskazań Chry- w grupie, przez realizowanie w życiu wskazań Chrystusa Pana, zwłaszcza przykazania miłości Boga i bliźniego jako prawa życia chrześcijańskiego.

I oddział. Pogadanki na temat życia religijnego samych dzieci: pacierz, rok kościelny. Dzieciństwo Pana Jezusa i najdostępniejsze dla dziecka fakty z życia Chrystusa Pana. Ujęcie powyższych tematów ma rozwinąć swobodną i naturalną religijność dziecka, oraz pracę nad sobą.

II oddział. Przygotowanie do przyjęcia Komunji świętej. Przykazania miłości Boga i bliźniego na tle życia Pana Jezusa i Świętych. Praca nad sobą i współpraca z Jezusem Chrystusem, który wspomaga, oczyszcza i uświęca.

III oddział. Zapowiedź Chrystusa Pana, Jego życie i nauka, rozwój życia Chrystusowego w duszach dzieci. Przeżywanie z dziećmi roku kościelnego. Matka Boska i Święci (kilka obrazków z ich życia). Ćwiczenie się w miłości bliźniego według uczynków miłosiernych.

IV oddział. Przystępne dla dzieci najważniejsze prawdy wiary i moralności podane na tle życia i nauki Jezusa Chrystusa, Jego Świętych, obrzędów Kościoła i życia dzieci. Odpowiednie do tematu lekcyj zastosowania praktyczne.

V oddział. Najważniejsze postacie i wydarzenia ze Starego Testamentu jako wstęp do życia i nauki Pana Jezusa. Życie i nauka Pana Jezusa i wypływające stąd zasady wiary. Odpowiednie przykłady z życia (Świętych, historji ojczystej i t. p.).

VI oddział. Nauka i życie Pana Jezusa i wypływające z niej zasady moralne zastosowane do życia dzieci.

Uwaga. W V i VI-tym oddziale odpowiednie do rozwoju dzieci przeżywanie roku kościelnego.

VII oddział. Życie chrześcijańskie w obrzędach. Obrazki z życia kilku wybranych Świętych (lektura) z uwzględnieniem regjonalnego środowiska.

B. Gimnazjum.

Cel nauki religji w gimnazjum. Pogłębienie życia religijnego przez dokładniejsze przyswojenie sobie prawd wiary i moralności. Dokładniejsze poznanie życia i nauki Chrystusa w życiu Kościoła, postaciach Świętych i ich czynach.

I klasa. Poznanie prawd wiary według nauki Chrystusa Pana na podstawie ewangelji, symbolów wiary, życia Świętych i służby bożej.

II klasa. Zasady moralności na tle nauki Chrystusa Pana, życia Świętych i służby bożej.

III i IV klasa. Przejawy życia i nauki Chrystusa Pana w dziejach. Wielkie postacie z dziejów Kościoła i wielkie dzieła (czyny) na tle epoki — poznawane przedewszystkiem na podstawie lektury odpowiednich ustępów z pism tych postaci lub z utworów wielkich pisarzy katolickich. Uwzględnić przytem należy postacie i pisarzy polskich.

Na tle materjału powyższego pogłębić należy zasadnicze prawdy wiary i moralności.

JĘZYK POLSKI.

A. Szkoła powszechna.

SZCZEBEL I-SZY.

Cele nauczania.

1. Nauczyć wprawnie i ze zrozumieniem czytać przystępne teksty prozaiczne i poetyckie.
2. Nauczyć starannie i czytelnie pisać, doprowadzić do ortograficznej biegłości w oznaczaniu miękkości, dźwięcznych, bezdźwięcznych i nosowych oraz w użyciu ó, u, rz, ż, h, ch przedewszystkiem w zakresie zasobu językowego dziecka. Przygotować ucznia do użycia znaków przestankowych na stopniu elementarnym: kropka, dwukropek, przecinek w zdaniu pojedyńczem, wykrzyknik, znak zapytania.
3. Wdrażać a) do celowego i uporządkowanego ujmowania treści mówionej i pisanej, b) do posługiwania się tak w mowie, jak w piśmie poprawnym językiem potocznym.
4. W związku z posługiwaniem się tak w mowie, jak i w piśmie poprawnym językiem potocznym, stopniowo zapoznawać ucznia z najelementarniejszemi wiadomościami z nauki o języku w zakresie dostępnym dla umysłowości dziecka w tym wieku.
5. Wzbudzać zamiłowanie i przygotowywać do samodzielnego czytania przystępnych opowiadań z życia dzieci, młodzieży i ludzi dorosłych, zwłaszcza opowiadań opartych na tle zbliżonem do warunków danego środowiska.
6. Kształcić wyobraźnię, budzić i rozwijać uczucia religijne, etyczne, estetyczne, narodowo-państwowe.

Zakres nauczania.

Uwagi ogólne.

1. Materjał językowy i treściowy, powinien się stopniowo rozszerzać, równomiernie z rozwojem umysłowym dzieci.
2. Materjał nauczania winien uwzględniać konieczne ćwiczenia i wycieczki.

3. Punktem wyjścia dla materjału nauczania winno być przedewszystkiem środowisko — jednakże nie należy się zbytnio do niego ograniczać przedewszystkiem, aby nie wyjaławiać materjału.
4. Przy doborze materjału do czytanek i pogadanek należy liczyć się:
   a) z rozwojem umysłowym i zainteresowaniami młodzieży,
   b) z potrzebami wychowawczemi,
   c) z koniecznością wprowadzenia materjału wartościowego nietylko pod względem wychowawczym, ale i poznawczym.

Dlatego też czytanki (wypisy) nie mogą być zbiorem luźnych, przypadkowo zestawionych i żadną myślą przewodnią ze sobą nie związanych wyjątków z poezji i prozy, ale muszą tworzyć zwartą, planową w obrębie poszczególnych oddziałów, jak też w obrębie całego szczebla zamkniętą całość. Realizując więc przedewszystkiem zasadniczą oś programową — należy treść czytanek skupić około zagadnień Polski i jej kultury, rozszerzając stopniowo kręgi poznawcze (zgodnie z założeniami psychiki dziecka) od elementów najbliższego środowiska przez dalsze i coraz dalsze aż do Polski.

Linja ewolucyjna wznosić się musi początkowo wolno i nieznacznie. Oddział I i II zamknie się zaledwie w obrębie najbliższego i bliższego otoczenia. Ze względu na *środowiskowy* punkt wyjścia wypadnie materjał odpowiednio zróżniczkować dla wsi i miasta. Należy się jednak wystrzegać zbytniego zasklepiania. Już więc w I i II oddziale znajdą się wśród szerzej potraktowanego materjału środowiskowego pewne elementy, które dojdą do głosu dopiero w oddziale III i IV (dalsze otoczenie, Polska). Będą one potraktowane znacznie skromniej w stosunku do materjału zasadniczego. Stanowić będą zapowiedź tego, co pojawi się dopiero w latach następnych. Równocześnie w miarę następstwa i rozwoju nowych zagadnień nie mogą w zupełności zanikać dawniej poznane. Tak więc elementy środowiskowe wystąpią również w oddziale IV, którego materjał wypełnią zasadniczo zagadnienia Polski. Zajmą one wprawdzie tutaj (w stosunku do tematów głównych) znacznie mniej miejsca, pogłębią się jednak wydatnie treściowo i ideowo.

Poza wskazanem powyżej kryterjum doboru materjału czytankowego należy jeszcze uwzględnić kryterjum, wynikające z korelacji nauki języka polskiego z innemi przedmiotami nauki szkolnej. Dotyczy to przedewszystkiem oddziału I, w którym przez język polski musi przenikać do świadomości dziecka szereg elementów, jakie w latach następnych przenikną doń za pośrednictwem oddzielnych przedmiotów nauki (przyroda, geografia, historja). Pewne więc bardzo typowe i zasadnicze zjawiska z otaczającego dziecko świata, zwłaszcza przyrody żywej (w mniejszym stopniu martwej) pewne elementarne wiadomości geograficzne — muszą znaleźć miejsce w ramach czytanek oraz pogadanek z języka polskiego. W ujęciu tych

zagadnień należy się jednak liczyć z typowemi właściwościami psychiki dziecka w tym okresie; a więc gdy chodzi o przyrodę z animizmem dziecka, ożywiającego nawet martwą przyrodę, z jego specyficzną dla tego wieku przyczynowością „moralną“ wyłącznie, z jego artyficjalizmem, każącym mu w człowieku szukać twórcy wszystkiego, nawet stawów, gwiazd i obłoków, wogóle z jego magicznym jeszcze do pewnego czasu i prelogicznym sposobem patrzenia na świat; gdy chodzi o historję ze specyficznym stosunkiem dziecka do „czasu“ (pojęcie to dopiero o wiele później nabierze dlań treści).

Przedewszystkiem strzec się należy szkodliwej przesady w gromadzeniu materjału z tych dziedzin (przyroda, geografia, historja) na tym stopniu nauczania. Oględność i umiar muszą być tutaj zasadniczym postulatem. Chodzi tu wszakże jedynie i wyłącznie o wprowadzenie dziecka w świat otaczających go zjawisk i rzeczy, a nie o wyjaśnianie i uzasadnianie, które zjawić się może dopiero w latach późniejszych.

Należy natomiast silny nacisk położyć na wartości wychowawcze czytanek. Muszą być one wolne od moralizatorstwa i zawierać treść pobudzającą do realizowania wskazań religijnych, etycznych oraz narodowo-państwowych.

5. Gramatyka na tym poziomie nie może być uważana za odrębny dział nauczania w obrębie języka polskiego. Zjawiska językowe występują w ścisłym związku z mówieniem, czytaniem i pisaniem. Nauczanie musi być przygodne, stopniowe: kolejność, w jakiej pojawią się zjawiska językowe, nie może być zależna od systematycznego i naukowego ich uporządkowania, lecz od stopnia ich trudności i od materjału językowego, wyłaniającego się z całości nauczania.
6. Wprowadzenie w życie obywatelsko-państwowe winno odbywać się przez wycieczki społeczne oraz omawianie zdobytego w ten sposób materjału (patrz „zajęcia praktyczne“).

ROZKŁAD ĆWICZEŃ I MATERJAŁU NAUCZANIA.

ODDZIAŁ I.

1. Ćwiczenia w czytaniu.

Czytanie według wybranego elementarza. Od zdań i wyrażeń winno się dochodzić do wyodrębniania głosek i poznawania liter. (Dopuszczalne są metody wyrazowe lub inne z wykluczeniem metod wyłącznie syntetycznych).

W związku z czytaniem objaśnianie rzeczy i wyrazów nieznanych. Omawianie treści w swobodnej rozmowie z dziećmi i ilustrowanie jej przez nauczyciela. Nawiązywanie do przeżyć i doświadczeń dzieci. Początki wygłaszania oraz inscenizacyj. Rysunki dzieci na tle czytanek i przeżyć. Pieśni.

2. Ćwiczenia ortograficzne.

Pisanie pod kierunkiem nauczyciela najprostszych wyrażeń z zakresu życia dziecięcego. Przepisywanie najprostszych wyrazów i zdań. Wdrażanie do kształtnego i czytelnego pisma. Sporządzanie tablic ortograficznych.

3. Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu.

a) Swobodne rozmowy dzieci między sobą i z nauczycielem na tematy z bieżącego życia.
b) Oglądanie obrazków i omawianie ich treści.
c) Pogadanki na tematy zaczerpnięte z życia dzieci i ludzi dorosłych, z uwzględnieniem jako punktu wyjścia przedewszystkiem materjału, czerpanego ze środowiska dzieci, na podstawie obserwacyj, przyswojonych wiadomości oraz treści czytanych ustępów. Przy ćwiczeniach w mówieniu i pisaniu stopniowe, bardzo powolne przyzwyczajanie dzieci do zastępowania wyrazów i zwrotów gwarowych wyrazami i zwrotami języka warstw wykształconych. Stopniowe wzbogacanie czynnego słownika dzieci przez specjalnie dobrane i w trudnościach stopniowane ćwiczenia słownikowe.

4. Tematy czytanki i pogadanek.

Drobne, przystępne, poprawne pod względem formy ustępy prozaiczne oraz odpowiednio dobrane wiersze o treści, osnutej na tle życia dziecka i jego najbliższego otoczenia: dom. szkoła, tle życia dziecka i jego najbliższego otoczenia: dom, szkoła, podwórze, ulica, ogród, sklep, życie w domu, w szkole, praca w domu, w polu, w ogrodzie, warsztacie, pory roku, święta i t. p. W związku z tem wprowadzenie dziecka w świat otaczających go zjawisk z uwzględnieniem materjału podanego przy nauce przyrody oraz geografji.

Treść czytanek i pogadanek winna w szerokiej mierze uwzględniać zainteresowania dzieci dla momentów iluzyjnych (bajki, baśnie) ponadto zainteresowania zabawowe (zagadki), a w związku z przeżyciami dzieci winna się liczyć z faktem, że w tej fazie rozwojowej noszą one wybitnie subjektywny charakter.

W ujmowaniu czytanek o charakterze przyrodniczym liczyć się należy z animizmem dziecka, z typową dla tego wieku przyczynowością moralną, z artyficjalizmem, z magicznym jeszcze do pewnego stopnia i prelogicznym sposobem patrzenia na świat. Należy również mieć na względzie specyficzny stosunek dziecka do „czasu". Pojęcie to dopiero w latach późniejszych nabiera dla dziecka treści. Stąd niemożność wprowadzania na tym stopniu nauki czytanek historycznych. Co najwyżej można tu wplatać pewne elementy z wiedzy o przeszłości (przeszłość ludzi, rzeczy, miejsc w bajkach i opowiadaniach np.: mój dzień

dzisiejszy, wczorajszy, wspomnienie mojej przeszłości, wspomnienia mego ojca, matki, babki, historja mojej lalki, ławki, sukienki, zeszytu, historja naszego boiska, ogródka, szkoły itd.).

ODDZIAŁ II.

1. Ćwiczenia w czytaniu.

Czytanie bezgłośne i głośne, zbiorowe i indywidualne tekstów drukowanych i pisanych (prozaicznych i wierszowanych) w obrębie treści dostępnej dla dzieci w tym wieku z czytanek i pisemek dla dzieci. W miarę wyrabiania wprawy w czytaniu, zwracanie uwagi na czytanie tekstu ze zrozumieniem. W związku z czytaniem objaśnianie rzeczy i wyrazów nieznanych bez sztucznego rwania na części interesującej dzieci całości tekstu (utworu). Omawianie treści w swobodnej rozmowie z dziećmi. Ilustrowanie treści przez dzieci. Wygłaszanie jednostkowe i zbiorowe. Inscenizacje. Uczenie się na pamięć krótkich wierszowanych utworów. Pieśni.

2. Ćwiczenia ortograficzne.

Przepisywanie pod kierunkiem nauczyciela poszczególnych zdań i urywków, przystosowanych do zasobu językowego dzieci. Oznaczanie spółgłosek miękkich. Zapoznanie z najpospolitszemi wyrazami, w których litera ó wymienia się na o i rz na r. Początki używania znaków przestankowych. Uzyskanie wprawy w używaniu wielkich liter po kropce, pytajniku, wykrzykniku i w imionach własnych. Zapoznanie z najprostszem przenoszeniem wyrazów. Dalsze wdrażanie do kształtnego i czytelnego pisma.

Sporządzanie tablic ortograficznych.

3. Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu.

Jak w oddziale I. Nadto z ćwiczeń w pisaniu: układanie i zapisywanie (w formie prostych w budowie i zrozumiałych w treści zdań) krótkich opowiadań i opisów, tworzonych indywidualnie i zbiorowo. W opracowaniu tematów do pisania należy dać dzieciom dużo swobody, aby mogły wyrazać samodzielnie swoje wrażenia i obserwacje. Ćwiczenia w poprawnem wymawianiu oraz ćwiczenia słownikowe jak w oddziale I.

4. Tematy czytanki i pogadanek.

Dobór tematów jak w oddziale I z rozszerzeniem treści pojęciowej czytanek na najbliższą okolicę (sąsiednia wieś, miasteczko i t. d.) oraz pogłębieniem ich treści wychowawczej.

ODDZIAŁ III.

1. Ćwiczenia w czytaniu.

Czytanie jak w oddziale II ze zwróceniem uwagi na płynność i wyrazistość. Objaśnianie rzeczy i wyrazów. Dzielenie dłuższych czytanek w razie potrzeby na części. Omawianie treści w swobodnej rozmowie. Zestawianie treści czytanek z przeżyciami dzieci. Przy lekturze zależnie od treści czytanek wyodrębnianie postaci i zdarzeń i wyszukiwanie myśli głównych. Przy lekturze czytanek treści geograficznej i przyrodniczej nawiązywanie do wiadomości zdobytych na lekcjach geografji i przyrody. Ilustrowanie treści przez dzieci. Wygłaszanie jednostkowe i zbiorowe. Uczenie się wierszy na pamięć. Inscenizacje. Pieśni.

2. Ćwiczenia ortograficzne.

Jak w oddziale II. Nadto przepisywanie samodzielne zdań i urywków na podstawie wzorów oraz pisanie z pamięci. Dalsza wprawa w użyciu litery ó wymiennej z o, dwuznaku rz wymiennego z r. Pisownia spółgłosek dźwięcznych i bezdźwięcznych na końcu wyrazu.

Sporządzanie tablic ortograficznych.

3. Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu.

Jak w oddziale II. Z ćwiczeń w pisaniu: układanie i zapisywanie w formie prostych w budowie i zrozumiałych dla dzieci w treści zdań. Krótkie opowiadania i opisy, tworzone zbiorowo i indywidualnie. Wdrażanie do uporządkowanego ujmowania treści. Układanie listów do kolegów, rodziców, nauczycieli i t. p.

4. Tematy czytanki i pogadanek.

Dobór tematów jak w oddziale II z rozszerzeniem treści pojęciowej czytanek na *dalszą okolicę* (powiat, miasto powiatowe, wsie i miasteczka okoliczne) oraz pogłębieniem ich treści wychowawczej. Rozmiary ustępów winny stopniowo wzrastać.

W ujmowaniu treści czytanek należy się liczyć z konstrukcyjno-technicznemi zainteresowaniami dzieci w tym wieku (samoloty, automobile, koleje), oraz zainteresowaniami dla żołnierzy, bitew itd. Treść czytanek przyrodniczo-geograficznych należy uzgodnić z programem tych przedmiotów. W nauczanie języka polskiego wplatać także elementy z wiedzy o przeszłości oraz z nauki obywatelstwa (fragmenty z dziejów Polski w oparciu o najbliższą okolicę i jej zabytki np. wspomnienia z walk o wolność, pobojowiska, mogiły, pomniki, nagrobki).

ODDZIAŁ IV.

1. Ćwiczenia w czytaniu.

Utrwalanie umiejętności płynnego i wyrazistego czytania tekstów, wybranych do lektury szkolnej i domowej. Objaśnianie rzeczy i wyrazów. Celem ułatwienia opanowania treści oraz przygotowania do tworzenia planu dzielenie dłuższych czytanek na części. Przy lekturze zależnie od treści czytanek wyodrębnianie postaci i zdarzeń i wyszukiwanie myśli głównych. Przy lekturze czytanek treści geograficznej i przyrodniczej nawiązywanie do wiadomości zdobytych na lekcjach geografji i przyrody. Ilustrowanie treści przez dzieci. Wygłaszanie jednostkowe i zbiorowe. Uczenie się wierszy na pamięć. Inscenizacje. Pieśni.

2. Ćwiczenia ortograficzne.

Wdrożenie do ortograficznej biegłości w używaniu ó i u, rz, ż, ch, h, w oznaczaniu miękkości, dźwięcznych i bezdźwięcznych przedewszystkiem w zakresie potocznego języka dzieci danego środowiska. Łączna i rozłączna pisownia wyrazu *nie* i cząstki *by*. Opanowanie znaków przestankowych w zakresie wyznaczonym dla tego szczebla programowego. Dyktando tylko jako sprawdzian i powtórzenie nabytych wiadomości.

Sporządzanie tablic ortograficznych.

3. Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu.

Jak w oddziale III. Utrwalenie poprawnej wymowy. Przy omawianiu i opisywaniu osób, przedmiotów i sytuacyj wdrażanie do dokładności opisu i doboru odpowiednich wyrazów. Układanie i zapisywanie krótkich opowiadań i opisów tworzonych zbiorowo i indywidualnie.

4. Tematy czytanki i pogadanek.

Dobór tematów jak w oddziale III z rozszerzeniem treści pojęciowej czytanek na Polskę (np. „z biegiem Wisły“) oraz pogłębieniem ich treści wychowawczej.

SZCZEBEL II-GI.

Cele nauczania.

1. Nauczyć czytać z możliwie najlepszem zrozumieniem i odczuwaniem: a) przystępne teksty (utwory) poetyckie i prozaiczne, b) łatwiejsze utwory beletrystyczne, dostosowane do skali zainteresowań i poziomu umysłowego dzieci oraz

c) utwory popularno-naukowe dostosowane również do wieku i zainteresowań dzieci.

2. Nauczyć wyrażać myśli w mowie i piśmie — jasno i poprawnie.
3. Doprowadzić do opanowania ortografji z uwzględnieniem przestankowania, oraz wyrobić dbałość o staranne i czytelne pismo.
4. Dać elementarne i uporządkowane wiadomości z nauki o języku.
5. Pogłębić zamiłowanie do czytelnictwa oraz należyty dobór utworów do lektury domowej.
6. Kształcić wyobraźnię, budzić i rozwijać uczucia religijne, etyczne, estetyczne i narodowo-państwowe.

Zakres nauczania.

1. Materjał językowy i treściowy powinien się stopniowo rozszerzać równomiernie z rozwojem umysłowym dzieci.
2. Materjał nauczania winien uwzględniać konieczne ćwiczenia i wycieczki.
3. Poruszone w zakresie nauczania dla szczebla I ogólne wskazania dotyczące charakteru czytanek i pogadanek w oddziale I—IV obowiązują i na tym szczeblu. Muszą się więc i tutaj stosować czytanki oraz pogadanki do rozwoju umysłowego i zainteresowań młodzieży, muszą w szerokiej mierze uwzględniać potrzeby wychowawcze, muszą się liczyć z koniecznością wprowadzenia materjału wartościowego nietylko pod względem wychowawczym, ale także poznawczym.

W konsekwencji obowiązuje i tutaj również postulat wiązania czytanek w pewne celowe, ideowo zwarte całości.

Opierając się na podbudowie szczebla niższego, należy związać konstrukcję dalszych czytanek również z zasadniczą osią programową. Na szczeblu niższym rozwijał się materjał stopniowo, dochodząc zwolna od najbliższego środowiska do Polski. Na tej podstawie należałoby w oddziale V dać w dostępnem dla umysłu młodzieży ujęciu, obrazy życia współczesnego Polski, w oddziale VI zaś wyjść poza granice Polski ku światu i ludzkości. W ten sposób łączy się na tym stopniu nauka języka polskiego z nauką geografji, uzupełniając się i bogacąc wzajemnie całym zasobem wartościowych elementów wychowawczych i poznawczych.

Piękno krajobrazu polskiego, bogactwo przyrody, człowiek i jego prace na wsi i w mieście, jego zwyczaje i obyczaje, przemysł i handel, kultura duchowa i materjalna, sztuka i t. d. oto tematy składające się na materjał czytanek oddziału V-ego. W związku z nauką historji dojdzie tu również do głosu przeszłość w sylwetkach wielkich postaci, w obrazach wielkich chwil dziejowych. Bogacąc umysły uczniów cennemi elementami poznawczemi zawierać będzie tak dobrany materjał

wartościowe momenty wychowawcze, zwłaszcza w zakresie wychowania obywatelskiego, przedewszystkiem zaś nauczy cenić i miłować ziemię ojczystą. Rzecz jasna, że w ujęciu materjału liczyć się wypadnie z rozwojem umysłowym oraz zainteresowaniami młodzieży w tym wieku. Postulatem będzie przystępny przedewszystkiem zaś żywy i barwny sposób podawania wiadomości. W doborze materjału wypadnie uwzględnić zainteresowania młodzieży dla podróży i przygód oraz kult dla heroizmu.

Od poznanej w ten sposób Polski w oddziale V-ym należałoby przejść w oddziale VI-ym do świata, przyczem punktem wyjścia, a często i ośrodkiem winna być Polska. Co daliśmy ludzkości, co dać możemy, nasza rola w świecie, oto zagadnienia, które, odpowiednio dostosowane do poziomu umysłowego młodzieży, powinny dojść do głosu przy omawianiu obrazów z życia różnych krain świata.

Nie można tu również pominąć związku z nauką historji i przyrody. W ujęciu czytanek należy wyzyskać typowe dla tej fazy rozwoju zainteresowania młodzieży (robinsonady, zainteresowania dla podróży, przygód i odkryć, egzotyzm, heroizm i t. d.).

Wychowawcza treść czytanek skupi się w tym oddziale około zagadnienia współżycia z ludźmi, około zasady miłości bliźniego. Elementy życia zbiorowego w szczególności życia młodzieży, winny być tutaj w większym stopniu wyzyskane. W ten sposób najszczytniejsze pierwiastki etyczne dojdą tutaj do głosu.

4. Gramatyka na tym poziomie musi być traktowana systematycznie.
5. Wprowadzenie w życie obywatelsko-państwowe winno odbywać się przez wycieczki społeczne oraz omawianie zdobytego w ten sposób materjału, (patrz „zajęcia praktyczne“).

ROZKŁAD ĆWICZEŃ I MATERJAŁU NAUCZANIA.

ODDZIAŁ V.

1. Ćwiczenia w czytaniu.

Czytanie głośne i bezgłośne dzieci. Czytanie poprawne i płynne bez przygotowania. Czytanie wyraziste i płynne w szkole oraz przygotowanie takiego czytania w domu. Objaśnianie wyrazów. Dzielenie dłuższych czytanek na części i tworzenie planu. Omawianie treści w swobodnej rozmowie. Przy lekturze o treści historycznej, geograficznej, przyrodniczej i t. p. nawiązywanie do wiadomości, zdobytych w nauce przedmiotów pokrewnych. Zestawianie treści utworów z przeżyciami dzieci. Wprowadzanie w sposób elementarny w rozróżnianie tła, postaci, ich czynów, przebiegu wydarzeń i myśli głównych. Przy-

godne zwracanie uwagi na wartości obrazowe i uczuciowe języka. Przygotowanie w szkole do estetycznego wygłaszania. Wygłaszanie chóralne i uczenie się krótkich tekstów na pamięć. Inscenizacje. Pieśni.

2. Ćwiczenia ortograficzne.

Uzupełnianie i doskonalenie umiejętności, zdobytej w oddziałach poprzednich, w szczególności w używaniu rz i ż w zakończeniu rzeczowników, wymieniającego się z z i ź oraz ó i rz nie wymieniającego się z o i r, ch i h. Stosowanie ą i ę w związku z om, on, em, en. Pisownia końcówek przymiotników: — em, ym, im, ymi, emi i czasowników: — ę, — ą, — em, — am, — emy, — imy, (ymy). Łączne i rozłączne pisanie *nie* i *by* (utrwalenie). Przestankowanie w zdaniu pojedyńczem rozwiniętem (przecinek i dwukropek). Sporządzanie tablic ortograficznych. Dyktando tylko jako sprawdzian nabytych wiadomości. Wdrażanie do posługiwania się słownikiem ortograficznym.

3. Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu.

Opowiadania i opisy na tle zdarzeń i przeżyć dzieci, obrazów oraz lektury domowej i szkolnej, — rozmowy dzieci między sobą i z nauczycielem na tematy z bieżącego życia, — pogadanki na tematy etyczne, społeczne, państwowe i t. d. Porządkowanie omawianego materjału jako wdrażanie do układania planu. Ćwiczenia słownikowe.

4. Czytanka, pogadanki i lektura.

Dłuższe ustępy prozaiczne i wiersze wartościowe zarówno pod względem formy jak treści, obrazujące życie współczesnej Polski z wydatnem uwzględnieniem życia młodzieży. W związku z nauką historji obrazki z przeszłości. Opisy i obrazy przyrodnicze oraz geograficzno-krajoznawcze w łączności z nauką tych przedmiotów.

W ujmowaniu treści należy uwzględniać typowe dla tej fazy rozwojowej zainteresowania „robinsonowskie“, żądze podróży i przygód, egzotyzm, heroizm i t. d.

Należy podać wykaz lektury uzupełniającej.

ODDZIAŁ VI.

1. Ćwiczenia w czytaniu.

Czytanie poprawne i płynne bez przygotowania. Czytanie bezgłośne celem osiągnięcia skupienia uwagi na trudniejszej treści. Czytanie wyraziste i płynne w szkole oraz samodzielne przygotowanie takiego czytania w domu. Objaśnianie wyrazów. Dzielenie dłuższych czytanek na części i tworzenie planu.

Omawianie treści utworów przeczytanych w domu i w szkole w swobodnej rozmowie. Przygodne zwracanie uwagi na wartości obrazowe i uczuciowe języka. Zestawianie treści utworów z przeżyciami młodzieży. Rozróżnianie w utworze tła, postaci, ich czynów, przebiegu wydarzeń, myśli głównych, tudzież zestawianie ze sobą znanych treści utworów pokrewnych i różnych. Przygotowywanie w domu lub w szkole do estetycznego wygłaszania. Wygłaszanie chóralne. Uczenie się na pamięć krótkich utworów poetyckich i prozaicznych. Ilustracje. Inscenizacje. Pieśni. Praktyczne zaznajomienie się z budową utworu wierszowanego.

2. Ćwiczenia ortograficzne.

Uzupełnianie i doskonalenie umiejętności zdobytej w oddziale V-ym. Pisownia wyrazów obcych, *z* w zakończeniu rzeczowników, *i* i *j*, *ja* w dopełniaczu. Łączne i rozłączne pisanie przysłówków, przedrostków i przyrostków. Przestankowanie w zdaniu pojedyńczem, rozwiniętem i podrzędnie złożonem. Posługiwanie się słowniczkiem ortograficznym. Dyktando tylko jako sprawdzian nabytych wiadomości.

3. Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu.

Jak w oddziale V. Nadto omawianie i porządkowanie materjału z czytanek i książek oraz czasopism dla młodzieży, celem oświetlenia pewnych zjawisk lub zagadnień. Układanie planów. Ćwiczenia słownikowe.

4. Czytanka, pogadanki, lektura.

Dobór tematów jak w oddziale V-tym z rozszerzeniem treści pojęciowej czytanek na Europę i świat (np. „my i świat") oraz pogłębieniem ich treści wychowawczej.

Należy podać wykaz lektury uzupełniającej.

SZCZEBEL III-CI.

ODDZIAŁ VII.

Cele nauczania.

1. Utrwalić i pogłębić zdobyte w latach poprzednich wiadomości i usprawnienia (umiejętności) ze specjalnem przystosowaniem ich do potrzeb życia codziennego i praktycznego, przyczem przy utrwalaniu wiadomości z nauki o języku zapoznać w sposób elementarny z właściwościami gwar ludowych.
2. Zaznajomić z kulturalnem życiem współczesnej i dawnej Polski, przez lekturę odpowiednią do wieku, rozwoju umysłowego i zainteresowań. Nadto nauczyć rozpozna-

wania i doceniania swoistych wartości kulturalnych, najbardziej charakterystycznych dla własnego i innych regjonów.

3. Przygotować do samouctwa przez zaprawianie do samodzielnego korzystania z książki: czytanie (samodzielne) utworów belestrystycznych, oraz rozprawek popularnonaukowych, dostosowanych do skali wyrobienia umysłowego młodzieży.

Zakres nauczania.

Uwagi ogólne.

1. Materjał nauczania winien uwzględniać konieczne ćwiczenia i wycieczki.
2. Na treść czytanek złożą się:

a) Barwne, żywo do wyobraźni i uczucia przemawiające i przystosowane do umysłowości uczniów *obrazy*, odtwarzające *najwybitniejsze* momenty z życia kulturalnego Polski w ciągu dziejów. (Wielcy pisarze, artyści, myśliciele, uczeni, wynalazcy, wodzowie, społecznicy, organizatorzy życia, — zdobycze umysłu polskiego w dziedzinie kultury duchowej i materjalnej). Należy tu wyzyskać dorobek piśmienniczy dawniejszych i nowszych czasów. Na tle tych wydarzeń względnie do ich wypełnienia winny się pojawić odpowiednio dobrane przystępne dla umysłów młodzieży, typowe dla poszczególnych epok utwory (w wyjątkach lub całości) oraz dzieła sztuki w odpowiednich reprodukcjach.

b) Kultura i sztuka ludowa ze szczególnem uwzględnieniem środowiska.

Przy doborze tematów należy postępować bardzo oględnie uwzględniając jedynie momenty istotnie charakterystyczne. Nie chodzi tu bynajmniej o całokształt, nie chodzi o ilość, ale o jakość. Postulatem będzie zbliżenie młodzieży kończącej szkołę do kultury rodzimej, ponadto związanie jej z najbardziej wartościowemi wytworami kultury środowiska w zakresie dostępnym dla młodzieży w tym wieku.

3. Wprowadzenie w życie obywatelsko-państwowe winno odbywać się przez wycieczki społeczne oraz omawianie zdobytego w ten sposób materjału (patrz „zajęcia praktyczne").

1. Ćwiczenia w czytaniu.

Pogłębienie i utrwalenie nabytej sprawności w czytaniu, omawianiu i wygłaszaniu utworów poetyckich i prozaicznych. Specjalne utrwalenie umiejętności czytania bezgłośnego. Przy czytaniu podkreślanie wyrazistości dykcji w związku z zainteresowaniami teatralnemi, które na tym poziomie winny być obudzone względnie pogłębione. Pieśni.

2. Ćwiczenia ortograficzne.

Aczkolwiek z poprzedniego szczebla uczeń winien wynieść całkowite opanowanie pisowni, to jednak życiowo będzie jeszcze wiele do poprawienia i utrwalenia (zwłaszcza indywidualnie).

W szczególności należy: a) praktycznie uświadomić, poczem zebrać w zwięzłą a przejrzystą całość niektóre podstawowe z wykluczeniem definjowania) zasady ortograficzne, b) doprowadzić do swobodnego posługiwania się słownikiem ortograficznym, c) uwzględnić jako materjał do ćwiczeń ortograficznych przedewszystkiem wyrazy, któremi młodzież będzie się posługiwała najczęściej w życiu praktycznem. Ćwiczenia słownikowe.

3. Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu.

Pogłębienie i rozszerzenie nabytych w latach poprzednich wiadomości zwłaszcza w zakresie słownictwa. Doprowadzenie na tym stopniu do zdobycia umiejętności planowego i zwięzłego wypowiadania się w mowie i w piśmie. Tematy do ćwiczeń w mówieniu i pisaniu, zaczerpnięte z życia praktycznego, powinny dotyczyć przedewszystkiem zagadnień gospodarczych, społecznych, państwowych i t. p., przy ograniczeniu do minimum tematów literackich i położeniu nacisku na potrzeby życia codziennego jak pisanie i układanie podań, listów i t. p. Przy ćwiczeniach w mówieniu i pisaniu należy zwrócić uwagę na stronę wychowawczą, która winna się wyrazić w zaprawianiu uczniów do zrozumienia wagi słów wypowiadanych i odpowiedzialności za nie.

Lektura i pogadanki.

Dłuższe ustępy prozaiczne (wyjątki z dzieł pisarzy dawniejszych i nowszych) o treści obrazującej kulturę duchową i materjalną Polski w jej najbardziej typowych przejawach. Na tem tle odpowiednio dobrane utwory prozaiczne i poetyckie (w wyjątkach lub całości) dzieł pisarzy, reprezentujących poszczególne epoki. Kilka najwybitniejszych dzieł sztuki plastycznej w odpowiednich reprodukcjach.

Należy przygotować wykaz lektury: a) beletrystyki, b) popularno-naukowej.

Gramatyka w szkole powszechnej.

I—IV oddział, jak w celach nauczania.

V i VI oddział.

Elementarny kurs gramatyki — w całości, podany w sposób praktyczny i dostosowany do poziomu rozwoju umysłowego dzieci w tym wieku.

VII oddział.

Powtórzenie i pogłębienie wiadomości z gramatyki ze szczególnem uwzględnieniem składni, oraz zapoznanie w sposób elementarny z właściwościami gwar ludowych.

B. Gimnazjum.

Cele nauczania.

1. Na tle dostępnych wiekowi młodzieży obrazów życia Polski — zaznajomić młodzież z przejawami kultury polskiej w jej historycznym rozwoju.
2. Wzbudzić i pogłębić zamiłowanie do odpowiedniej lektury oraz nauczyć czytać dostępne wiekowi młodzieży utwory z należytem ich zrozumieniem.
3. Wyrobić umiejętność poprawnego, jasnego i zwięzłego wyrażania myśli i uczuć w mowie i piśmie.
4. Doprowadzić do zrozumienia i przyswojenia młodzieży podstawowych zjawisk współczesnego języka polskiego oraz zaznajomić w sposób elementarny z gwarami polskiemi.
5. Rozwijać przez lekturę uczucia religijne, etyczne, estetyczne i narodowo-państwowe, doprowadzić do *pogłębienia wewnętrznego młodzieży* i poszanowania przez nią wartości duchowych, zawartych w twórczości, oraz doprowadzić do wychowania jednostek silnych, zdolnych do podjęcia trudów, rozumiejących obowiązki obywatelskie względem państwa.

I. Zakres nauczania.

Przyjęta dla szkoły powszechnej zasada łączenia czytanek (wypisów) w pewne celowe, ideowo powiązane całości nietylko w obrębie poszczególnych oddziałów, ale też w obrębie całych szczebli — obowiązywać będzie również w gimnazjum. Wyrazi się ona w jednolitem ujęciu materjału dla jednolitego w swym charakterze szczebla nauki „gimnazjalnej“, pod kątem jednolitej linji wychowawczej oraz obrazów, odtwarzających charakterystyczne przejawy kulturalnego życia Polski w poszczególnych epokach jej dziejów. Wynika stąd konieczność oparcia nauki języka polskiego o przyswojone uprzednio wiadomości z zakresu historji. Takie postawienie sprawy wypływa z konieczności dania uczniom gimnazjum pewnego zasobu wiadomości z zakresu rodzimej kultury i literatury bez wprowadzania nauki „historji kultury“ i „historji literatury“. Odpowiada to ponadto zasadniczemu postulatowi, wysuniętemu w odniesieniu do czytanek (wypisów), które winny się składać z utworów wartościowych nietylko pod względem „literackim“, ale też obfitujących w treść istotnie kształcącą. Postulat ten nie zuboża bynajmniej czysto „polonistycznych“ momentów w czytankach.

Dochodzą one bowiem w całej pełni do głosu dzięki temu, że wypisy muszą być wypełnione utworami istotnie najbardziej wartościowemi pod względem literackim. Znajdą się więc w nich przedewszystkiem dostępne rozwojowi umysłowemu młodzieży arcydzieła literatury rodzimej (w całości i w wyjątkach), znajdą się (w całości lub odpowiednio dobranych urywkach) utwory wybitnych beletrystów, znajdą się wreszcie fragmenty wzorowej prozy naukowej. Obejmą one w barwnych, żywych, plastycznych obrazach życie publiczne i prywatne, zwyczaje i obyczaje, czyny i przeżycia najważniejszych postaci różnych epok oraz obrazy z dziedziny sztuki (plastyka i muzyka).

Oświetli to przykład (nieobowiązujący zresztą) rozwinięcia fragmentu czytanek np. z okresu Średniowiecza: „Życie klasztorne" (wyjątek z Wasylewskiego: „Klasztor i kobieta"), wyjątek z „Kwiatków św. Franciszka z Assyżu", odpowiednio dobrany fragment rozprawki o zbroi rycerskiej, barwny opis turnieju (urywek z powieści np. z „Krzyżaków" Sienkiewicza), urywek z rozprawki o zamkach rycerskich lub barwny opis życia rycerskiego (jakiś fragment powieściowy), ballada Mickiewicza „Lilje" lub fragment z Żeromskiego „Powieści o Walgierzu" i t. d.

W związku z tem oglądanie i omawianie odpowiednio dobranych, typowych dla danej epoki wytworów kultury materjalnej (sprzętów, zbroi i t. p.), dzieł plastyki i architektury i słuchanie utworów muzycznych (płyty gramofonowe, ew. wykonanie).

Na tak podmalowanem tle pojawią się dopiero typowe utwory współczesne. Przytoczymy w związku z omawianym fragmentem dla (nie obowiązującego zresztą) przykładu „Legendę o św. Aleksym" lub wiersz o „Zachowaniu się przy stole" czy też „Rozmowę Mistrza z Śmiercią").

W świetle podanych obrazów z życia epoki zarysują się z całą wyrazistością znamienne cechy tych utworów, ujawnią się analogje i związki, łączące je silnie z epoką (podbudowę da ponadto nauka historji). Utwory te przemówią ponadto oryginalnością języka, formy, treści, a dzięki swej odrębności wrażą się w pamięć młodzieży.

Dlatego też omawianiu tych oryginalnych „dzieł epoki" trzeba będzie poświęcić szczególniejszą uwagę. Należy z całym naciskiem podkreślić, że utwory te muszą być bezwzględnie przez młodzież poznane i na lekcjach szkolnych omówione. Dlatego też dobór ich powinien stanowić szczególną troskę autorów programu. Nie można niemi przeładować listy lektury obowiązkowej — należy je dobierać z wielkim rozmysłem i oględnością. Tylko utwory najbardziej znamienne dla danej epoki — równocześnie istotnie wartościowe — przedewszystkiem zaś dostosowane ściśle do pojętności i zainteresowań uczniów winny być tutaj uwzględnione.

Utwory te łączyć się będą oczywiście z osobą ich twórcy (przytoczony poprzednio przykład z Średniowiecza nie wcho-

dzi tu w rachubę ze względu na anonimowość tych utworów). Wyłania się więc kwestja podania uczniom pewnych wiadomości z życia wielkich twórców w różnych dziedzinach (poeci, malarze, plastycy, architekci, wynalazcy i t. p.). Należy tu jednak stanowczo unikać ujęć historyczno-biograficznych. Dlatego też przeładowany szczegółami biograficznemi, zasypany datami i tytułami dzieł „życiorys" nie byłby tutaj na miejscu. Raczej jakiś bardzo typowy i charakterystyczny obrazek z życia twórcy, podany w ujmującej formie (np. beletrystycznej) odpowie istotnym celom. Nie chodzi bowiem o to, by uczeń nauczył się życiorysu, ale o to, by związał się z osobą twórcy, ukazaną mu w charakterystycznem świetle.

Tak więc postać Szymonowicza możnaby związać z barwnym obrazkiem Akademji Zamoyskiej, Krasicki mógłby się pojawić na tle „Obiadu czwartkowego", Goszczyński na tle „Nocy Belwederskiej" i t. d. Wyjątek możnaby zrobić dla bardzo nielicznych życiorysów najwybitniejszych poetów i pisarzy (Kochanowski, Mickiewicz i t. d.), jakkolwiek i w tym wypadku należałoby raczej rozbić „życiorys" na kilka odrębnych obrazków, przeplatając je i łącząc wyjątkami z dzieł poety. Dla przykładu ujęcie życia i twórczości Mickiewicza: Obrazek z życia Filomatów i Filaretów (np. Wycieczka filarecka lub Cela Konrada), „Oda do młodości", „Hej radością oczy błyszczą", Mickiewicz i Maryla w Tuchanowiczach (w formie obrazka), Wycieczka krymska (obrazek), Stepy Akermańskie, Mickiewicz w Dreźnie (rozprawka), fragment z „Ksiąg pielgrzymstwa" (przypowieść), Dziady (wyjątek), Na Paryskim bruku (obrazek), „Pan Tadeusz", Mickiewicz z Towiańskim (obrazek) lub Mickiewicz w Konstantynopolu.

W związku z tem oglądanie i omawianie portretów, podobizn — widoków (np. Krymu), obrazów, kart tytułowych pierwszych wydań, reprodukcyj autografów, strojów, sprzętów, przedmiotów codziennego użytku, charakterystycznych dla epoki, dzieł sztuki plastycznej, architektury oraz słuchanie utworów muzycznych (np. ballady Moniuszki i t. d.).

W obrazach tych poza momentami biograficznemi winna się kryć również pewna treść kulturalno-obyczajowa epoki, a więc w związku z przytoczonym powyżej przykładem rozwinięcia: życie młodzieży w początkach XIX wieku, szlachecki dworek kresowy (poglądy, życie, obyczaje), sposoby podróżowania w tych czasach, emigracja polska (nastroje) i t. d. Spełniać więc będą wyjątki takie podwójną rolę: kreślić wyraziście sylwetę twórcy, równocześnie zaś malować epokę.

Podany tu przykład jest tylko przykładem (nie krępującym zresztą). Możnaby ilość obrazów ograniczyć, możnaby wybrać jeden najbardziej typowy i na nim poprzestać, zbliżając w ten sposób postać twórcy do młodzieży.

Dla celów praktyczno-informacyjnych należy podać na końcu książki krótkie wiadomości ogólne o życiu i twórczości autorów, umożliwiając w ten sposób młodzieży uzupełnienie

(w miarę potrzeby) i rozszerzenie wiadomości. Ujęcie zresztą szczegółowe będzie już sprawą autorów podręczników.

Z wysuniętej poprzednio zasady wiązania nauki języka polskiego z wiadomościami nabytemi przez uczniów poprzednio na lekcjach historji wynika konieczność ułożenia materjału wypisów dla poszczególnych klas zgodnie z postępem materjału historycznego. Wynika to zresztą również z postulatu ujęcia materjału w toku chronologicznym. Wobec tego materjał klasy I-ej obejmie Starożytność i Średniowiecze do roku 963, klasy II-giej epokę od 963 do 1764, klasy III-ciej okres od 1764—1863, klasy IV-ej po roku 1863.

Jak jednak pogodzić rozbieżność pomiędzy wyznaczoną poprzednio dla wypisów linją przewodnią (obrazy z życia kulturalnego Polski) a innemi torami przebiegającym materjałem historycznym w klasie I-ej (Starożytność)? Otóż i w tym wypadku należy się kierować zasadą łączenia materjału czytanek z materjałem historycznym, poprzednio przerobionym. Stąd na treść czytanek klasy I-ej złożą się obrazy życia Starożytnego Wschodu, Greków i Rzymian. Nie przemówią one wprawdzie treścią rodzimą, ale przemówią językiem rodzimym. Na wypisy bowiem złożą się najwybitniejsze utwory pióra dawniejszych i nowszych pisarzy, odtwarzające życie starożytne. Dojdą tutaj do głosu wielcy poeci. Z prozy beletrystycznej dość wymienić Rydla, Sienkiewicza, Prusa (Egipt), Orzeszkową, Parandowskiego i t. d., z prozy naukowej Morawskiego, Zielińskiego, Sinkę. Sporo materjału wartościowego znajdzie się w zeszytach czasopisma „Filomata".

Tak więc momentom czysto polonistycznym stanie się zadość. Treść zaś pozornie tylko odbiegać będzie od Polski i polskości. Wprawdzie skomplikowane związki kulturalne między starożytnością klasyczną a Polską dawną i dzisiejszą nie będą dla 13-latków łatwo uchwytne, w pewnym jednak stopniu będzie je można młodzieży uświadomić, ujmując je stosownie do jej rozwoju umysłowego raczej od strony zewnętrznej i anegdotycznej. Pogłębienie przyjdzie w latach późniejszych. Ponadto należałoby w ujęciu uwzględnić bohaterskie i podróżnicze zainteresowania młodzieży (Iljada i Odysseja chociażby w odpowiednich streszczeniach i starannie dobranych wyjątkach — boje greckie i rzymskie i t. d.).

W klasie II-ej należy liczyć się z faktem, że historyk zacznie naukę od roku 963. Ze względu na materjał przerobiony na lekcjach historji (historyk musi zasadniczo znacznie wyprzedzać polonistę — tylko bowiem na poznanem już tle historycznem będzie można rozsnuwać zagadnienia kulturalne) należy pierwsze miesiące klasy II-giej poświęcić omówieniu kultury ludowej oraz początkom słowiańszczyzny (pieśni, obrzędy, zwyczaje, przysłowia i t. d. „Stara baśń" Kraszewskiego).

Skutkiem tego materjał od roku 963 do 1764 wypadnie znacznie ograniczyć. Ze względu na wiek uczniów będzie to

bardzo korzystne, skłoni bowiem autora do przeprowadzenia bardzo skrupulatnej selekcji materjału i dania młodzieży tylko istotnie najbardziej typowych obrazów z owych epok. Swobodniej natomiast rozłoży się materjał po roku 1764 — na przestrzeni dwóch lat (klasa III i IV). Dobrą stroną takiego układu będzie to, że czasy nowsze i najnowsze wystąpią dzięki temu w należytem oświetleniu.

Obok materjału literackiego pojawi się w każdej klasie — przy omawianiu poszczególnych epok odpowiednio dobrany materjał z dziedziny sztuki stosowanej, ponadto z dziedziny: plastyki, architektury, muzyki i t. d. Ponieważ życie kulturalne Polski rozwijało się na tle życia kulturalnego Europy, nie będzie można w obrazie ogólnym, pominąć chociażby najbardziej typowych przejawów kultury europejskiej. Muszą się one pojawić dla tem silniejszego uwypuklenia tła, na którem zarysować wypadnie życie kulturalne Polski. Z natury rzeczy będą się one musiały znaleźć na planie dalszym i *tylko jako konieczne uzupełnienie*.

W ogólnym obrazie życia kulturalnego Polski nie będzie również mogło zabraknąć przejawów kulturalnych tych narodów, które jako „mniejszości narodowe“ zamieszkują ziemie polskie.

Wypadnie tu przedewszystkiem uwzględnić kulturę Małorusinów, Białorusinów oraz Litwinów.

Uzupełnieniem wypisów (kl. I — IV) będzie lektura większych utworów (poematy, powieści, utwory dramatyczne a także dostępne umysłowości uczniów rozprawki naukowe) zarówno dawniejszych jak nowszych autorów, *które łączą się treściowo z daną epoką i wprowadzają w jej ducha* (np. Rydel: „Ferenike i Pejsidoros“, Kraszewski „Stara baśń“, Wasylewski „Ducissa Cunegundis“, Sienkiewicz „Krzyżacy“, „Trylogja“, „Na polu chwały“, Reymont „Rok 1794“, Gąsiorowski „Huragan i t. d.). Utwory te czytane w domu (częściowo w szkole) winny być zawsze omawiane na lekcjach w szkole. Ze względu na „uzupełniający“ charakter tej lektury winien się nauczyciel (mimo pozostawionej mu swobody) kierować w jej doborze przedewszystkiem względami na pokrewieństwo tematyczne z materjałem wypisów na wartości etyczne oraz zainteresowania uczniów. Dlatego też „Starą baśń“ zwiąże z pierwotnemi dziejami Słowian, „Trylogję“ z omawianiem wieku XVII, „Huragan“ z epoką Napoleońską i t. d. Przy omawianiu tej lektury w szkole należy unikać przesady analitycznej, zabijającej zainteresowania uczniów a poświęcać conajwyżej kilka lekcyj na rozbiór powieści lub większego poematu. Chodzi tu bowiem raczej o przyzwyczajenie uczniów do ujmowania większych całości, aniżeli o drobiazgowe rozpatrywanie szczegółów.

Obok omawianej lektury uzupełniającej przewiduje się również *lekturę domową dzieł niezwiązanych z daną epoką a stanowiących przedmiot specjalnych zainteresowań mło-*

dzieży. Na lekturę tę przeznacza się z czterech godzin języka polskiego jedną godzinę tygodniowo. Szczególniejszy nacisk trzeba położyć na nią w niższych klasach gimnazjum, gdzie materjał podstawowy, zaczerpnięty z epok odległych, mógłby (mimo przystosowania go do rozwoju umysłowego uczniów) wywołać znużenie i zniechęcenie. Przy układaniu listy tej lektury należy się liczyć z rozwojem umysłowym, przedewszystkiem zaś z zaiteresowaniami młodzieży.

Zarówno lektura wiążąca się jak też i nie wiążąca się z omawianemi na podstawie wypisów epokami zależna jest zasadniczo od swobodnego wyboru nauczyciela, który jednak liczyć się musi w tym wypadku z oficjalnym wykazem pomieszczonym w programie i uwzględnić w pierwszym rzędzie utwory wskazane jako obowiązkowe. Po dokonaniu wyboru wszyscy uczniowie danej klasy obowiązani są poznać utwór wyznaczony. Wyjątek może stanowić jedynie praca w zespołach, gdzie poszczególne grupy na jakie nauczyciel podzieli klasę, opracowują odrębne, spokrewnione jednak treściowo i tematowo dzieła, które następnie omawia się w pełnym zespole klasowym.

Zadaniem lektury jest wykształcenie inteligentnego czytelnika.

Na plan pierwszy należy więc wysunąć głębsze momenty treściowe i ideowe. W dalszym ciągu dopiero rozważanie w utworach postaci, ich myśli, uczuć i woli, ich działań, a w związku z tem ich indywidualnych cech charakterystycznych; rozważanie wydarzeń, ich przyczyn, przebiegu, związku w czasie i skutków; rozważanie obrazów natury i opisów przedmiotów. Wyróżnianie, zwłaszcza w utworach lirycznych, najważniejszych momentów uczuciowych i określanie rodzaju uczucia; wyróżnianie, zwłaszcza w utworach rozumowanych, głównych myśli i zwracanie uwagi na przebieg rozumowania.

Omawianie, a w razie potrzeby przyswajanie, charakterystycznych wyrazów i zwrotów, przy pomocy których autor przedstawia postaci, wyraża uczucie, myśli, maluje obrazy i t. d., w szczególności zwracanie uwagi na synonimy.

Rozróżnianie głównych rodzajów utworów literackich.

Uświadamianie w dziedzinie formalnej winno następować powoli, w niezbyt znacznych wymiarach i w odpowiednich momentach, aby nie osłabiać rzeczowego zainteresowania uczniów i bezpośredniego podświadomego działania wielkich utworów poezji.

II. NAUKA JĘZYKA.

a) Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu.

Wdrażanie uczniów do jasnego i poprawnego wyrażania myśli we wszelkich okolicznościach i na każdy temat. Tematy do ćwiczeń w mówieniu i pisaniu należy dobierać zarówno

z lektury jak i z życia. Winny one być celowe i o ile możności praktyczne.

W zakresie ćwiczeń w mówieniu — nie reprodukcja treści czytanki — lecz umiejętne zastosowanie słownictwa, wydobytego z danej czytanki, będzie stanowiło właściwy cel ćwiczeń. Nie dostarczanie materjału treściowego, lecz przygotowanie potrzebnego zasobu słownikowego będzie stanowiło cel ćwiczeń opartych na bezpośredniej obserwacji świata zewnętrznego.

Dbać przytem należy o dobór odpowiednich wyrazów, zwrotów, — poprawność, jasność i zwięzłość w wypowiadaniu się.

Układanie planów logicznych i psychologicznych.

W dziedzinie ćwiczeń piśmiennych najważniejszem źródłem treści winny być również przeżycia, związane ze światem rzeczywistym lub lekturą. Przy ćwiczeniach związanych z lekturą, na pierwszym planie winny znajdować się ćwiczenia produkcyjne, wdrażające do samodzielnego kształtowania i rozwijania treści, zaczerpniętej z tego źródła. (Należą tu ćwiczenia takie, jak kończenie opowiadań, przerwanych w interesującem miejscu, dorabianie początków do podanego zakończenia, opowiadanie treści w zmienionej formie i t. p.). Forma ćwiczeń winna być jaknajbardziej urozmaicona: sprawozdania, listy, opisy, opowiadania. Nie należy jednak całkowicie pomijać ćwiczeń reprodukcyjnych. Ze względu na konieczność wdrażania uczniów do należytego odtwarzania poznanej treści, muszą się one *od czasu do czasu* pojawiać. Zwalczać jednak należy w tym wypadku reprodukcję mechaniczną, skłaniającą się ku werbalizmowi. Konieczne są przytem ćwiczenia we właściwem używaniu wyrazów i zwrotów stylistycznych ze szczególnem zwracaniem uwagi na ich dobór.

b) Ćwiczenia w wygłaszaniu estetycznem.

Z wygłaszania estetycznego należy usunąć wszelką sztuczność a przedewszystkiem zwrócić uwagę na wygłaszanie wyraziste i piękne z wykluczeniem cech teatralności.

Materjał na poszczególne klasy należy rozłożyć stopniowo.

III. NAUKA O JĘZYKU.

Systematyczny kurs gramatyki opisowej współczesnego języka polskiego — z uwzględnieniem najważniejszych właściwości gwarowych.

Rozkład materjału nauczania.

KLASA I.

Rozkład lektury.

Wypisy: Odpowiednio dobrane wartościowe utwory poetyckie i prozaiczne (w całości lub wyjątkach) o treści, obrazu-

jącej życie kulturalne Starożytnego Wschodu, Grecji, Rzymu oraz wczesnego średniowiecza do roku 963.

Kilka oględnie dobranych i do pojętności umysłowej uczniów dostosowanych utworów (poetyckich i prozaicznych), najbardziej typowych dla poszczególnych epok w artystycznych przekładach polskich.

Lektura:

a) Lista lektury większych utworów, łączących się treściowo z daną epoką i wprowadzających w jej ducha, pióra dawniejszych i nowszych autorów. Należy tu uwzględnić większe poematy, powieści, utwory dramatyczne oraz odpowiednio dobrane rozprawki naukowe.

b) Lista lektury utworów nie związanych z daną epoką, a stanowiącej przedmiot specjalnych zainteresowań młodzieży.

W doborze utworów należy się kierować rozwojem umysłowym młodzieży oraz zainteresowaniami tego okresu (żądza przygód, podróże, odkrycia, robinsonady, kult dla bohaterstwa i t. d.). Szczególniejszą uwagę należy poświęcić utworom, zawierającym w sobie wybitne walory wychowawcze.

Uwaga. W klasie I należy pierwsze miesiące nauki poświęcić omawianiu utworów z listy lektury „b", zawierającej dzieła niezwiązane z daną epoką.

2. Nauka języka.

a) *Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu.*

(Ćwiczenia należy w odpowiedni sposób ustalić, uwzględniając uwagi, podane w rozdziale: „Zakres nauczania").

b) *Ćwiczenia w wygłaszaniu estetycznem.*

(Ćwiczenia należy w odpowiedni sposób ustalić, uwzględniając uwagi, podane w rozdziale: „Zakres nauczania").

3. Nauka o języku.

Systematyczny kurs gramatyki opisowej współczesnego języka polskiego.

(Zakres materjału dla tej klasy wyznaczy i opracuje autor programu, dołączając odpowiednie wskazówki metodyczne dla nauczyciela).

KLASA II.

Wypisy jak w klasie I-ej.

Treść utworów winna się skupiać na tematach zaczerpniętych z pierwotnej kultury ludowej, przejawiającej się w obrzędach, zwyczajach, pieśniach, przysłowiach, i t. d., z życia pierwotnych Słowian oraz z kulturalnego życia Polski na przestrzeni czasu od r. 963 do 1764.

Odpowiednio dobrane do rozwoju umysłu młodzieży dostosowane najbardziej typowe dla poszczególnych epok dzieła oryginalne w całości lub wyjątkach (do roku 1764).

Lektura:

a) Jak w klasie I-ej.

b) Jak w klasie I-ej.

W doborze materjału lektury należy się kierować rozwojem umysłowym oraz zainteresowaniami młodzieży w tej fazie (zainteresowania życiem dorosłych, zainteresowania techniczne). Szczególniejszą uwagę należy poświęcić utworom, zawierającym w sobie wybitne walory wychowawcze.

2. Nauka języka:

a) *Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu.*
Jak w klasie I-ej.

b) *Ćwiczenia w wygłaszaniu estetycznem.*
Jak w klasie I-ej.

3. Nauka o języku.

Jak w klasie I-ej.

KLASA III.

Wypisy: jak w klasie II-giej.

Treść utworów winna być osnuta około obrazów z kulturalnego życia Polski na przestrzeni lat 1764 — 1863.

Odpowiednio dobrane utwory współczesne (z lat 1764—1863).

Lektura:

a) Jak w klasie II-giej.

b) Jak w klasie II-giej.

W doborze materjału kierować się należy rozwojem umysłowym oraz zainteresowaniami młodzieży w tej fazie (zainteresowanie życiem dorosłych, zainteresowania wewnętrzne t. zw. „zwrot ku wnętrzu", zainteresowania techniczne, budzące się zainteresowania specjalne). Szczególniejszą uwagę należy poświęcić utworom zawierającym w sobie wybitne walory wychowawcze.

2. Nauka języka:

a) *Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu.*
Jak w kl. II-giej.

b) *Ćwiczenia w wygłaszaniu estetycznem.*
Jak w kl. II-giej.

3. Nauka o języku.

Jak w kl. II-giej.

KLASA IV.

Wypisy: jak w kl. III-ciej.

Treść utworów winna obrazować kulturalne życie polskie po r. 1863 z należytem uwzględnieniem czasów najnowszych.

Odpowiednio dobrane utwory współczesne (po r. 1863).

Lektura:

a) Jak w kl. III-ciej.
b) Jak w kl. III-ciej.

Kryterja doboru jak w klasie III-ciej.

2. Nauka języka:

a) *Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu.*
Jak w kl. III-ciej.
b) *Ćwiczenia w wygłaszaniu estetycznem.*
Jak w kl. III-ciej.

3. Nauka o języku:

Powtórzenie i pogłębienie wiadomości z zakresu gramatyki opisowej współczesnego języka polskiego.

Zasadnicze wiadomości o gwarach polskich.

(Zakres materjału ustali i opracuje autor programu, dołączając odpowiednie wskazówki metodyczne dla nauczyciela).

JĘZYK ŁACIŃSKI.

Cel nauczania.

Celem nauczania języka łacińskiego w gimnazjum jest:

1. doprowadzenie do rozumienia łatwiejszych tekstów autorów rzymskich; wprowadzenie w kulturę grecką i rzymską, z wykazaniem jej łączności z polską;
2. rozwijanie zdolności myślenia w dziedzinie łączności pomiędzy myślą a słowem; budzenie zainteresowania treścią, oraz wyrabianie umiejętności jej czerpania z lektury; w związku z tem kształcenie szlachetnych uczuć i wyobraźni.

Kurs elementarny.

Kurs elementarny obejmuje klasy I. i II. Jego celem w zakresie języka jest opanowanie morfologji, oswojenie się z najpospolitszemi zjawiskami składniowemi, nabycie niezbędnych ilości wyrazów, oraz osiągnięcie w obrębie przyswojonego materjału pewnej sprawności. Zakres materjału gramatycznego i leksykalnego ogranicza się do pospolicie w tekstach spotykanych form i wyrażeń: t. zw. wyjątki, o ile są rzeczywiście częste, a na tym poziomie nauczania nie dadzą się wyjaśnić językowo-historycznie lub psychologicznie, traktuje się, jako materjał leksykalny. Zakres słownictwa, zwłaszcza czynnego, musi być ograniczony.

Podstawą nauczania ma być czytanka, wprowadzająca zjawiska językowe stopniowo, czyli zawierająca zdania sztuczne, wprowadzająca jednak w miarę możności wyjątki z tekstów oryginalnych. Treść czytanki ma być zapożyczona z życia Greków i Rzymian, w zakresie dostępnym umysłowości młodzieży 12—14 letniej. A więc znajdą się tu wiadomości i obrazy z życia domowego (ustrój rodziny, życie młodzieży, instytucja niewolnictwa) z życia publicznego (instytucje państwowe, wojskowość, strona obrzędowa kultu religijnego), w związku z tem architektura (dom, świątynia, gmachy publiczne), plany Aten i Rzymu, rekonstrukcje Akropolis i Kapitolu, rzeźba (posągi bogów i wielkich ludzi), przedmioty użytku domowego i t. p. Poza tem, jako lektura, wypisy w ję-

zyku polskim, bogato ilustrowane, dotyczące życia starożytnych: ponadto pożądane odpowiednio dobrane utwory beletrystyczne lub popularno-naukowe, osnute na tle życia dawnych Greków i Rzymian.

Materjał gramatyczny w kl. I: deklinacja imion według tematów (bez wyjątków); indicativus słowa esse; indicativus activi i passivi konjugacyj według tematów; participium, infinitivus z pominięciem inf. fut. passivi; stopniowanie, liczebnik, zaimek, części mowy nieodmienne tylko sporadycznie, jako materjał leksykalny; znaczenie przypadków, traktowane jako frazeologja; zdanie poboczne z indicat.; acc. c. inf., abl. abs.

W kl. II: coniunctivus; ujęcie w system wiadomości, traktowanych dotychczas sporadycznie; t. zw. verba anamala; znaczenie trybów, jako podstawa ich użycia w zdaniu; znaczenie czasów; zdanie złożone (postaci typowe). Podstawą systematyzowania wiadomości z gramatyki będą kategorje gramatyczne polskie. Punktem wyjścia zarówno dla gramatyki, jak dla słownictwa musi być zdanie. Morfologja opierać się będzie na słowotwórstwie, słownictwo — na etymologji, słowotwórstwie i semantyce. Już na tym poziomie trzeba osiągnąć pewną sprawność w t. zw. analizie zdania.

Kurs wyższy.

Kurs wyższy obejmuje klasy III i IV. Jego celem jest: osiągnięcie większej sprawności w dziedzinie języka; uświadomienie doskonałości formy utworu w stopniu, dostępnym umysłowości młodzieży w tym wieku; zdobycie pewnej umiejętności czerpania treści z tekstu; z drugiej strony dojrzalsze już (młodzież 15—17 lat) wejrzenie w kulturę antyczną, oraz jej łączność z polską.

Stąd na tym poziomie:

1. Lektura tekstów autorów łacińskich (wypisy) przeplatana przekładami polskiemi, zgrupowana około wybranych zagadnień (np. zagadnienie narodowości a państwowości w Grecji i Rzymie; wojskowość w Grecji i Rzymie; stosunek Rzymian do ludów podbitych; mitologja Greków i Rzymian, ich religja, sztuka grecka i rzymska; ustrój prawno-państwowy Rzymu i t. p.). Lektura ta ma na celu postawienie przed młodzieżą fragmentów rzeczywistego życia, często aktualnego dzięki analogji ze współczesnością.
2. Poznanie kultury antycznej w pewnym systemie; podstawą winny być wypisy dające obraz stosunków społeczno-politycznych, wierzeń religijnych starożytnych Greków i Rzymian, oraz ich życia umysłowego i artystycznego. Wypisy powinny obejmować celowo dobrane urywki z tekstów greckich i łacińskich w przekładzie polskim,

oraz wyjątki z opracowań naukowych, dostępnych umysłom młodzieży w tym wieku.

3. Powtórzenie i pogłębienie znajomości gramatyki ze szczególnem uwzględnieniem składni; co pewien czas przeznacza się lekcję, lub część lekcji, na powtórzenie jakiejś partji gramatyki, względnie na jej uzupełnienie przez zebranie w całość spostrzeżeń, dokonywanych podczas lektury.

JĘZYKI OBCE NOWOŻYTNE.

I. Cel utylitarno-praktyczny:

1. Względnie poprawne i swobodne wypowiadanie myśli (w mowie i piśmie) w zakresie najprostszych zjawisk życiowych oraz przerobionego materjału.
2. Samodzielne rozumienie nietrudnego tekstu (umiejętność radzenia sobie przy pomocy słownika).
3. Znajomość podstawowych praw językowych i gramatycznych w zakresie praktycznych celów wyżej wymienionych.

II. Cel kształcący:

1. Kształcenie rzeczowo-naukowe:

Zapoznanie się z dostępnemi na tym stopniu nauczania przejawami życia obcego narodu i jego ducha (z nastawieniem na uświadomienie jego zasadniczych odrębności), a w szczególności z krajem i ludźmi, ich życiem i pracami, zwyczajami, obyczajami, cechami charakteru, — na podstawie rozmów, ilustracyj, lektury, opowiadań, podań, anegdot historycznych i łatwiejszych nowel oraz powieści i czasopism dla młodzieży, odpowiednich utworów poetyckich, łatwych fragmentów z większych dzieł literackich i popularno-naukowych.

2. Kształcenie formalne:

a) Kształcenie fonetyczne (czynne i bierne t. z. wyrobienie wrażliwości słuchowej i sprawności artykulacyjnej),
b) ćwiczenia spostrzegania i obserwacji,
c) ćwiczenia zdolności kojarzeniowych, myślenia logicznego w zakresie zjawisk językowych,
d) kształcenie zmysłu estetycznego przez wyrabianie poczucia piękna języka w żywej mowie i w dostępnych na tym poziomie utworach literatury pięknej.

III. Cel wychowawczy:

Przez poznawanie języka, życia i kultury obcego narodu:
a) poznawanie i docenianie wartości narodu własnego,

b) tworzenie szerszego poglądu na świat i na rolę własnego Państwa,
c) kształcenie uczuć humanitarnych, poczucia tolerancji, sprawiedliwości oraz solidarności i życzliwości ogólnoludzkiej.

Podział materjału.

KLASA I.

Zakres materjału.

Najbliższe otoczenie (życie szkolne, rodzinne, życie w mieście i na wsi w jego najprostszych objawach) w związku z zainteresowaniami, przeżyciami oraz potrzebami wyobraźni i humoru młodzieży; stopniowe, w miarę możności, uwzględnienie charakterystycznych a łatwo zrozumiałych szczegółów z życia codziennego obcego środowiska.

Ćwiczenia w mówieniu.

W zakresie poszczególnych tematów odpowiednie ćwiczenia konwersacyjne przy pomocy przedmiotów, czynności, mimiki, obrazów, ilustracyj, dramatyzacji, przyczem *czynny* zasób leksykalny winien ograniczać się do niezbędnych elementów potocznej mowy i stanowić trwałą podstawę językową stale ćwiczoną.

Lektura. Podporządkowane ćwiczeniom w mówieniu: łatwe, krótkie opowiadania, opisy, anegdoty, bajki, dialogi, wierszyki, piosenki.

Gramatyka, oparta na praktycznem opanowaniu najprostszych form w żywej mowie drogą naśladownictwa, polegać będzie, po wytworzeniu w uczniu podświadomego poczucia językowego, na ćwiczeniu i utrwaleniu tych form, wreszcie na ich uświadomieniu.

Zakres form gramatycznych należy ustalić w programie szczegółowym dla każdego z trzech języków z osobna.

KLASA II i III.

Wyraźne uwzględnienie obcego środowiska: materjał nie jest oderwany od kraju i ludzi, a posiada charakter angielski, francuski, czy niemiecki. Tematy: sceny i zdarzenia z życia codziennego, odpowiednie zajęcia, prace fizyczne i umysłowe ludzi w mieście i na wsi (w związku ze zjawiskami przyrody na tle pór roku), wycieczki, podróże i przygody z uwzględnieniem właściwego krajobrazu obcego kraju (góry, morze i t. p.); życie młodzieży, sporty. Stopniowe wprowadzanie w świat duchowych wartości (etycznych, estetycznych, intelektualnych) ze szczególnem uwzględnieniem momentów takich jak umiłowanie zawodu, pracowitość, cnoty obywatelskie, bohaterstwo, poświęcenie i t. p.

Forma naracyjna, uwzględniająca akcję, przeważa znacznie nad opisem.

Ćwiczenia w mówieniu. W zakresie powyższych tematów systematyczne i stopniowe rozszerzanie i utrwalanie zasobu leksykalnego potocznej mowy.

Lektura. Odpowiednie opowiadania, podania, baśnie ludowe, anegdoty historyczne, dialogi, łatwiejsze sceny dramatyczne, barwne, żywe opisy, wiersze, piosenki.

Gramatyka. Postępując jak w pierwszym roku nauczania, rozszerzanie początkowych wiadomości gramatycznych z większym naciskiem na budowę zdania i praktyczne użycie czasów i trybów. Grupowanie i szeregowanie zjawisk gramatycznych.

Szczegółowy rozdział materjału gramatycznego na kl. II i III, z uwzględnieniem potrzeb trzech języków, należy podać w programie szczegółowym.

KLASA IV.

Stopniowe wprowadzanie w znajomość najważniejszych przejawów życia obcego narodu oraz poznawanie jego odrębności i dorobku kulturalnego na podstawie właściwie dobranej lektury, rozmów, ilustracyj: kraj i ludzie, zwyczaje, obyczaje, cechy charakteru, praca fizyczna i umysłowa, z uwzględnieniem momentów społecznych, państwowych, gospodarczych.

Lektura. W związku z powyższemi tematami: opowiadania, łatwiejsze nowelki i sceny dramatyczne, powieści i czasopisma dla młodzieży, łatwe utwory poetyckie, pieśni.

Uwaga. Od 2-go półrocza klasy II oraz w klasie III i IV stopniowe, systematyczne zaprawianie do lektury domowej.

Ćwiczenia w mówieniu. W zakresie materjału opracowanego oraz lektury ostateczne utrwalanie niezbędnego i czynnego zasobu leksykalnego potrzebnego w mowie potocznej.

Gramatyka. Systematyczne ujęcie wiadomości, nabytych praktycznie w 3 pierwszych latach nauczania oraz uzupełnienie ich w zakresie niezbędnym do rozumienia tekstów czytanych na tym stopniu i dla względnie poprawnego władania potoczną mową.

Uwaga. Kolejność tematów wyliczonych w zakresie materjału poszczególnych klas nie jest obowiązująca w praktyce, gdyż tematy mogą wzajemnie zazębiać się w rozmaitych połączeniach.

Metoda nauczania języków obcych nowożytnych.

Metoda bezpośrednia.

Jedynie racjonalną i celową metodą nauczania języków obcych nowożytnych jest *metoda bezpośrednia*, oparta na wynikach badań psychologicznych.

Świadomie, konsekwentnie stosowana metoda bezpośrednia, zarówno ze strony nauczyciela, jak i ucznia, wiąże ściśle *treść z formą;* odrzucając język ojczysty, jako ogniwo pośredniczące, dąży do bezpośredniego łączenia wyobrażeń języka obcego z wyobrażeniami pozajęzykowemi.

Czynne usprawnienie.

Nauczanie języka obcego, to nietylko gromadzenie pewnej sumy wiadomości lecz przedewszystkiem *efektywne władanie* językiem obcym poprzez czynnie odtwórcze i analogicznie twórcze wnikanie w żywy mechanizm obcej mowy. Psychologja mowy potwierdza wyniki praktyki pedagogicznej: bez usprawnienia czynnego nie można osiągnąć głębszego poznania językowego biernego, a więc wniknąć w treść obcej myśli, rozumieć należycie konkretnych przejawów życia obcego narodu. Doświadczenie wykazało, że nie można nawet osiągnąć poprawnego czytania bez pewnej wprawy w mówieniu.

Nauka języków obcych, przez stosowanie metody bezpośredniej, jest pewną dyscypliną myślenia, wzbogaca czynny i żywy zasób wrażeń i przeżyć, usprawnia wolę; jako metoda ściśle wiążąca wyćwiczenie formy z przeżyciem, jest metodą w najwyższym stopniu *aktywną.*

Aktywność ucznia.

Aktywność ucznia można jedynie wyzwolić i wyzyskać należycie w nauczaniu języków obcych, gdy jest ono oparte na właściwym danemu wiekowi materjale, przez odpowiednie tematy rozmów, dobór lektury i t. p. Praca opierać się musi na podkładzie intelektualnym i uczuciowym, przystosowanym do zainteresowań młodzieży. Należy ucznia pobudzić do pracy intensywnej, do wysiłku myślowego, mającego się wyrazić zarówno w treści wypowiedzi, jak i w poprawności formy (fonetyka, gramatyka). Na wszystkich stopniach nauczania wprowadzenie akcji dramatyzacji, dialogu, przyczyni się do *pobudzenia fantazji, inicjatywy, samodzielnej konstrukcji myślowej,* do zrozumienia wreszcie dynamicznych wartości, zawartych w żywej mowie, czytanych tekstach i utworach literatury pięknej.

Konwersacja.

Konwersacja jest podstawową formą nauczania języka: nauczyciel dąży w niej do wyzyskania samodzielnego wysiłku ucznia i klasy jako zespołu. Punktem wyjścia nie jest wyraz odosobniony, słowo poszczególne, lecz *zdanie całe,* wyraz zrośnięty z kontekstem; objaśnienie wyrazu odbywa się na tle zdania, drogą poglądu (przedmiot konkretny, gestyka, mimika, rysunek, ilustracja), drogą objaśnienia przez przykłady, podanie cech, synonimikę, w ostatecznym zaś razie przy pomocy wyrazu ojczystego. Zaczynając od zdań krótkich, ale unikając wyłącznie mechanicznych pytań i odpowiedzi już na stopniu

niższym — na swobodnej dyskusji między uczniami na stopniu wyższym młodzież ćwiczy się w poprawnem władaniu potocznym językiem poprzez ciekawą dla niej treść i materjał.

Słownictwo.

Zakres zasobu leksykalnego czynnego jest ograniczony w stosunku do słownictwa *biernego,* zawiera natomiast podstawowe i niezbędne elementy mowy potocznej stale ćwiczone i automatyzowane aż do zupełnego i trwałego ich opanowania. Czynnik odtwórczy stopniowo ustępuje miejsca wysiłkowi samodzielnemu.

Gramatyka.

Gramatyka w nauczaniu języka obcego nowożytnego traktowana jest praktycznie, stanowi jeden z ważnych środków do zdobycia i wyćwiczenia poprawności językowej. Przyswojone w początkach nauczania intuicyjnie, drogą naśladownictwa, poprawne formy językowe są stopniowo uświadamiane jako pewne prawa, szeregowane i systematyzowane. Takie nauczanie gramatyki oparte jest na wnioskowaniu indukcyjnem, t. j. wychodzi od doświadczenia i obserwacji.

Lektura.

W początkach nauczania postępuje lektura za konwersacją i stopniowo dopiero staje się bardziej samodzielnym czynnikiem nauczania. Obok lektury *podstawowej* (szkolnej) należy uwzględniać lekturę *uzupełniającą* (domową) jako nieodzowny czynnik w nauczaniu języka obcego. W doborze lektury domowej szczególną uwagę zwrócić należy na zainteresowania młodzieży w danym wieku oraz na indywidualne zamiłowania, jak również na stopień przygotowania językowego.

Kulturoznawstwo.

Metoda bezpośrednia, w dzisiejszem znaczeniu, nietylko aktywizuje pracę szkolną, nietylko jest środkiem do wypowiedzenia myśli, lecz od początku, stopniowo i metodycznie zaprawia do wnikania w świat obcej kultury, prowadzi do właściwie pojętego *kulturoznawstwa:* ma ono polegać na nastawieniu ucznia przez nauczyciela — neofilologa przedewszystkiem w kierunku poznania głównych przejawów życia i kultury obcego narodu a przez to i jego właściwości. Należy przytem kłaść nacisk na współczesność i praktyczne orjentowanie się w szeregu zjawisk. Tak pojęte kulturoznawstwo obejmuje wszelkie dziedziny życia obcego społeczeństwa, a więc elementy krajoznawcze, literackie i t. p.; przyczem uwzględniać należy, w miarę potrzeby, wiadomości zdobyte przy nauczaniu innych przedmiotów szkolnych, jak: język polski, historja, geografja i t. p., jak również pewne analogje i różnice między życiem i kulturą narodu obcego a polskiego.

HISTORJA.

I. Cele nauki historji.

Ogólne wychowawcze.

a) Historja pobudza aktywność, bo ukazuje czyn zbiorowy i indywidualny i daje wiarę w ideały, bo uczy o walkach o nie i życiu dla nich, daje wiedzę o państwie, jego konstrukcji i życiu.

b) Nauka historji polskiej zaznajamia młodzież polską z dziejami i kulturą Państwa i narodu polskiego, przez co budzi miłość do ojczyzny, dumę z przynależności do państwa i przywiązanie do niego, poczucie szczęścia z jego posiadania, szacunek dla jego tradycyj. Młodzieży mniejszości narodowej dać powinna zrozumienie kultury i tradycji polskiej oraz obudzić dla niej szacunek. Młodzież polska winna zaznajomić się z kulturą mniejszości narodowych (słowiańskich) i otaczać ją szacunkiem. Nauka historji powszechnej budzi uznanie dla dorobku kulturalnego ludzkości, uczucia humanitarne, poszanowanie pracy ludzkiej zbiorowej i indywidualnej.

c) Jako zamknięcie wyników musi doprowadzić do zrozumienia obowiązków względem państwa i ludzkości, oraz sformować uczucia odpowiedzialności obywatelskiej wśród młodzieży państwa polskiego, bez względu na przynależność narodowościową.

Szkoła powszechna.

Cel poznawczy.

Poznanie najważniejszych momentów dziejów naszego narodu i państwa oraz przygotowanie do zrozumienia obecnego życia w Polsce, jako wyniku pracy ubiegłych pokoleń.

Cel wychowawczy.

Wzbudzenie kultu dla bohaterów przeszłości i uczucia silnego związku z współczesnem państwem polskiem.

Gimnazjum.

Cel poznawczy.

Danie realnej podstawy dla zrozumienia dzisiejszego życia polskiego przez zaznajomienie młodzieży z dostateczną ilością materjału historycznego. Wytworzenie podstawowych pojęć dla zrozumienia zjawisk życia w rozwoju dziejowym. Zaznajomienie młodzieży z różnorodnością form, w których kształtowało się na przestrzeni dziejów życie ludzkie indywidualne i zbiorowe. Przygotowanie młodzieży do historycznego ujmowania faktów.

Cel wychowawczy.

Doprowadzenie do zrozumienia obowiązków względem państwa polskiego i ludzkości, oraz sformowanie uczucia odpowiedzialności osobistej i obywatelskiej.

II. Uwagi o wyborze i rozkładzie materjału.

Nowoczesność powinna być podawana w jaknajwiększym wymiarze czasu. Uwspółcześnienie winno nastąpić przez wysuwanie na plan pierwszy tych zagadnień z przeszłości, które wiążą się z teraźniejszością. Należy zachować harmonję poszczególnych działów nauczania historji (kulturalnego, gospodarczo-społecznego, ustrojowego i politycznego) z większem nasileniem poszczególnych działów w niektórych epokach. Przy wyborze materjału należy brać pod uwagę punkt widzenia nie specjalisty-historyka, a pożytecznego obywatela, który z historji czerpie konieczną wiedzę dla zrozumienia teraźniejszości, należy więc wybierać tylko materjał niezbędny i ten traktować szerzej, dążąc do pogłębienia go i ugruntowania. Należy zreformować metodę nauczania dziejów politycznych, zwracając baczniejszą uwagę na genezę zjawisk, charakterystykę, rezultaty niż przebieg.

Szkoła powszechna.

I. Szczebel (łącznie z polskim). 1. Opowiadanie o przeszłości ludzi, rzeczy, miejsc. Polacy, polskie państwo, symbole państwowości. 2. Przeszłość okolic rodzinnych, zabytki. Podania, legendy i obrazki z przeszłości narodu polskiego. Dzieje odzyskania niepodległości i życie Marszałka Piłsudskiego.

II Szczebel. V i VI oddział. Życie polskie w dziejowym rozwoju w epizodycznych obrazach, ujętych w chronologicznym porządku. Z dziejów obcych tylko najważniejsze momenty wiążące się z Polską. Materjał pozytywny, specjalnie podkreślający okres rozkwitu państwowości. Uwzględnienie zagadnień lokalnych i regjonalnych. Należy podkreślić momenty współżycia i współpracy mniejszości słowiańskich i litewskiej z narodem Polskim.

Podział materjału:

V oddział — do połowy XVIII wieku,

VI oddział — od połowy XVIII wieku do chwili obecnej.

III. Szczebel. Syntetyczne ujęcie organizacji i ustroju życia współczesnego w Polsce.

Gimnazjum.

Kurs historji jest systematyczny. Za podstawę służy wszędzie historja Polski. W nauczaniu dziejów powszechnych, w pewnych epokach wyodrębnić należy niektóre organizmy państwowe jako typowe. Historja polityczna wszędzie ograniczona. W obrębie kursu każdej klasy następować winny okresy natężenia i pogłębienia, które należy silniej oświetlić. Im klasa wyższa tem więcej daje się okresów pogłębionych przez równomierniejsze i głębsze omawianie zjawisk. Należy podkreślić momenty współżycia i współpracy mniejszości słowiańskich i mniejszości litewskiej z narodem polskim.

Podział materjału:

I klasa. Historja starożytna i średniowieczna do ukazania się Polski na widowni dziejowej.

II klasa. Historja średniowieczna od r. 963 i nowożytna do połowy XVIII wieku.

III klasa. Historja nowożytna od połowy XVIII wieku do r. 1914.

IV klasa. Od r. 1914 do chwili obecnej z wiedzą o polskiem państwie współczesnem.

GEOGRAFJA.

Szkoła powszechna.

Cel nauczania.

1. Poznanie Polski w regjonalnych obrazach, dostępne w tym wieku ze szczególnem uwzględnieniem najbliższego środowiska (ujęcie antropocentryczne). Elementarne zaznajomienie z Europą, a w niej przedewszystkiem z naszymi sąsiadami i wielkiemi mocarstwami. Elementarne zaznajomienie z innemi kontynentami i morzami, a w nich szczegółowiej z krajami, z któremi Polska utrzymuje stosunki handlowo-gospodarcze i do których emigrują Polacy, oraz krainami charakterystycznemi.

Zdobycie (w szkole, na wycieczkach) podstawowych wiadomości o zjawiskach geograficznych ze szczególnem uwzględnieniem ich roli w życiu człowieka.

Wyrabianie zdolności obserwowania zjawisk geograficznych, orjentowania się w terenie i w elementarnej symbolice mapy.

2. Rozbudzenie zainteresowania ziemią ojczystą i pogłębienie uczuciowego do niej stosunku oraz wyrabianie poczucia i zrozumienia łączności jednostki z ziemią i otoczeniem. Doprowadzenie do zrozumienia, możliwego na tym poziomie, wartości pracy, oraz do zrozumienia, że wartość jednostki przyczynia się do zmniejszenia lub zwiększenia dobrobytu państwa.

Rozkład materjału.

ODDZIAŁY I i II.

Przygotowanie do nauki geografji w ramach nauki języka polskiego.

W pogadankach i czytankach należy uwzględnić tematy następujące, które się zresztą narzucają same przez się z pośród otaczających zjawisk i w dziecinnej lekturze:

Szkoła, kościół, dom, zabudowania gospodarcze, podwórze, ogród, sad, łąka, las, potok lub rzeka, staw, droga, ulica. Najbliższe i zrozumiałe rodzaje pracy ludzkiej. Pory dnia, dni

tygodnia, miesiące, pory roku. Zapoznanie się z kalendarzem i jego użyciem. Najogólniejsze związanie z porami roku prac rolnych, świąt i znanych dzieciom zwyczajów dorocznych.

Przygotowanie do nauki geografji w ramach nauczania arytmetyki z geometrją.

Główne stosunki położenia (pod, nad, obok, wyżej, niżej), mierzenie w cm. i m., pożądane ćwiczenia w mierzeniu na obszarze ogródka. Zegar. Tydzień, miesiąc ze strony liczbowej. Najłatwiejsze obliczenia, dotyczące czasu, pisania dat.

Uwaga. Ścisłość podziału tematów między język polski a arytmetykę z geometrją jest tu rzeczą obojętną.

ODDZIAŁY III i IV.

(geografja łącznie z przyrodą).

W oddziałach tych nauka geografji i nauka o przyrodzie stanowią jeden przedmiot, zarówno w szkołach wiejskich, jak i miejskich. Należy stworzyć osobne programy nauki łącznej dla wsi i miasta.

Z zakresu geografji winna wejść w nauczanie następująca treść:

W oddziale III.

Zaznajomienie się z najbliższą okolicą, zdobycie na tym materjale elementarnych wiadomości i wyobrażeń geograficznych jak: widnokrąg, strony świata, rzeka (brzeg prawy i lewy, wysoki i niski, kierunek biegu), staw, wyspa, nierówności terenu, droga, zajęcia ludności, zmiany w pogodzie, prace na wiosnę, w lecie, jesieni i zimie.

W oddziale IV.

Wzbogacenie zasobu wiadomości, zdobytych w oddziale III z uwzględnieniem tych zjawisk, z któremi nie można było zaznajomić młodzieży na terenie najbliższej okolicy — w ciągu całego roku szkolnego. Na początku kursu, w związku ze znajomością własnej okolicy, wspomnieniami dzieci z wakacyj i t. p. kilka charakterystycznych krajobrazów polskich, a mianowicie: obrazy terenu, przyrody, życia i pracy w górach, nad morzem, w wybranych krainach rolniczych, górniczych i przemysłowych — bez mapy i żadnej systematyki krain, ale z dążeniem do pokazania plastycznego i wyrazistego Polski z różnych stron, w różnych przejawach życia i pracy. Potem dopiero wprowadzenie planu i mapy. (Rysowanie łatwiejszych planów klasy, szkoły, domu, ogrodu, podwórza, boiska. Czytanie trudniejszych planów i czytanie map, kompas). Mapa powiatu, województwa, Polski. Przy posługiwaniu się mapami należy uwzględniać tylko: podziałkę, strony świata, znakowa-

nie miast, rzek, linij kolejowych i granic politycznych. Główne rzeki, które należy wymienić w programie (około 12); zlokalizowanie w związku z niemi okolic, których obrazy zostały omówione. Główne miasta, z uwzględnieniem ich charakteru i znaczenia. Miasta te w programie należy wyraźnie wskazać. Granice Polski. Podział na województwa.

W ten sposób, oprócz znajomości wybranych obrazów i fragmentów, występują również pierwiastki scalające: dziecko tworzy sobie pewne pierwsze wyobrażenie o całości Polski.

Uwaga. Zakres treści z nauki o przyrodzie wymieniono w wytycznych do programu nauki o przyrodzie.

ODDZIAŁ V.

I. Geografja Polski.

Charakterystyka głównych krain Polski, poprzedzona krótkim zarysem obrazu ogólnego (zarys powyższy winien objąć tylko ukształtowanie pionowe i sieć rzeczną; należy nań przeznaczyć *nie więcej jak 3 tygodnie*).

Karpaty. Śląsk. Wyżyna Małopolska. Wyżyna Lubelska. Podole. Wołyń. Kraina Wielkich Dolin (Wielkopolska, Kujawy, Mazowsze, Podlasie, Polesie). Wileńszczyzna. Pomorze.

Uwaga 1. Przy charakterystyce krain należy przedewszystkiem uwzględnić: umiejscowienie na mapie, warunki życia, bogactwa naturalne, zajęcia i zwyczaje ludności, elementarną charakterystykę życia gospodarczego, komunikację, miasta.

Uwaga 2. W programie należy podać przykłady współżycia poszczególnych krain i nakreślić rolę i znaczenie państwa dla tego współżycia.

II. Geografja Europy.

Wiadomości ogólne o Europie w zarysie (na zarys ten należy przeznaczyć okres czasu do 4 tygodni).

Nasi sąsiedzi: Niemcy, Czechosłowacja, Rumunja, Rosja, Kraje nadbałtyckie.

Anglja, Francja, Włochy, Grecja.

Inne państwa w zarysie.

Uwaga 3. a) Wskazane jest omawianie *poszczególnych państw w formie pomyślanych podróży.*

b) Przy opisie krajów europejskich należy postępować podobnie, jak przy charakterystyce głównych krain Polski (por. uw. 1), ponadto zaś jak najczęściej używać analogij, kontrastów, oraz porównań ze zjawiskami, poznanemi w bliższem środowisku i w Polsce. Stosunki kulturalne i gospodarcze omawianych krajów z Polską ilustrować na konkretnych przykładach z życia codziennego. Podkreślać przykłady dobrego wyzy-

skania warunków geograficznych przez ludność różnych krajów.

c) Na geografję Polski i Europy należy przeznaczyć po 5 miesięcy.

ODDZIAŁ VI.

Kraje i morza pozaeuropejskie.

Podróże z Polski na północ, południe, wschód i zachód *i barwne opisy typowych krajobrazów, spotykanych w tych podróżach.*

Kulistość ziemi. Siatka geograficzna. Ziemia jako całość, przegląd ogólny oceanów i lądów, zagadnienie ukształtowania poziomego i pionowego. Ruchy ziemi, pory roku, strefy klimatyczne.

Opisy kontynentów i mórz pozaeuropejskich, przegląd wielkich krain naturalnych i ważniejszych państw (opisy powyższe należy ująć w formę podróży po świecie).

Kraje strefy umiarkowanej: St. Zjedn., Kanada, Argentyna, Japonja, Chiny.

Kraje strefy gorącej: Australja, Indochiny, Indje, Egipt, Sahara, Kongo, brytyjskie posiadłości w Afryce, Brazylja, Peru Meksyk.

Przegląd politycznej mapy świata. Kolonje.

Uwaga: Przy opisie kontynentów i mórz pozaeuropejskich należy postępować podobnie, jak przy charakterystyce głównych krain Polski oraz przy opisie krajów europejskich (por. uwaga 1 oraz 3b w oddz. V).

Na „podróże z Polski" oraz elementy geografji ogólnej należy przeznaczyć 4 pierwsze miesiące, na zapoznanie uczniów z lądami i morzami pozaeuropejskiemi 6 miesięcy.

Uwaga ogólna dla oddziału V i VI: Przy opisach regjonalnych w oddziale V i VI należy położyć nacisk na zależność życia człowieka od warunków przyrodniczych kraju, omawiać jednak szczegółowiej zagadnienia antropogeografji, aniżeli fizjografji.

Byłoby rzeczą pożądaną nie skupiać elementów geografji ogólnej wyłącznie w oddziale VI-ym, lecz uwzględnić je odpowiednio w materjale oddziałów V i VI-tego.

Należy jednak pamiętać o tem, że czas przeznaczony na elementy geografji ogólnej, w sumie nie może w obu oddziałach przekraczać 4 miesięcy (t. j. 2 miesiące w oddz. V i 2 miesiące w oddz. VI).

ODDZIAŁ VII.

Geografja gospodarcza Polski.

Krótkie powtórzenie geografji Polski, z pogłębieniem i uzupełnieniem poprzednio zdobytych wiadomości.

Geografja gospodarcza Polski z nawiązaniem do krajów europejskich i pozaeuropejskich.

Rolnictwo: gleby, płody, uprawa. Ludność rolnicza w Polsce. Organizacja rolnictwa.

Przemysł: Bogactwa naturalne, źródła energji, warsztaty pracy. Rozmieszczenie przemysłu.

Handel i komunikacja: Drożność Polski (rzut historyczny). Drogi wodne, bite, koleje, szlaki lotnicze. Wywóz i przywóz. Organizacja handlu i przemysłu.

Charakterystyka gospodarcza Polski.

Możliwości rozwoju gospodarczego (n. p. budowa dróg i kanałów, osuszanie bagien, podniesienie stanu rolnictwa, rozwój przemysłu krajowego i t. p.).

Gimnazjum.

Cele nauczania.

1. Gruntowniejsza znajomość Polski, niż to było możliwe w dwu pierwszych szczeblach szkoły powszechnej, przedewszystkiem pod względem *antropogeograficznym*. Gruntowniejsze zaznajomienie się z Europą i lądami oraz morzami pozaeuropejskiemi. Dokładniejsze poznanie krajów, które z Polską pozostają w ścisłej wymianie produktów gospodarczych, zajmują ważne miejsce w produkcji światowej, lub posiadają wybitne cechy charakterystyczne (fizyczne, gospodarcze, polityczne). W związku z nauką o Polsce, Europie i krajach pozaeuropejskich, zdobycie takiego zespołu wiadomości i pojęć z geografji ogólnej, który jest potrzebny do elementarnej orjentacji w kraju i świecie. Rozwijanie zdolności czytania i rozumienia mapy. Wyrabianie, *w zakresie dostępnym dla wieku*, umiejętności porównywania faktów i odnajdywania współzależności między zjawiskami i faktami.

2. Wyrabianie zrozumienia (w zakresie elementarnym) udziału Polski w współpracy narodów i państw — zrozumienia warunków gospodarczych Polski — oraz poczucia, że każda jednostka winna być aktywnym czynnikiem, tworzącym dorobek współczesnego sobie pokolenia.

Rozkład materjału.

KLASA I.

Polska.

Pogląd ogólny na Polskę.

Położenie i granice. Rzeźba powierzchni, podział na krainy naturalne. Zarys budowy geologicznej, klimatu i hydrografji.

Człowiek, osadnictwo. Zawody ludności (rolnictwo, prze-

myśl, handel). Gęstość zaludnienia. Skład etnograficzny. Polacy poza granicami Polski.

Naturalne krainy Polski.

Karpaty. Podgórze. Niziny podkarpackie. Wyżyna Śląska. Pasmo Krakowsko - Częstochowskie. Wyżyna Kielecko - Sandomierska. Wyżyna Lubelska. Roztocze. Wołyń. Podole. Kraina Wielkich Dolin: Wielkopolska, Kujawy, Mazowsze, Podlasie, Polesie. Wzniesienie Wileńskie i Nowogródzkie. Pojezierze Pomorskie. Bałtyk i wybrzeże morskie.

Uwaga: Charakterystykę krain naturalnych należy oprzeć na wiadomościach, zdobytych w pierwszej części kursu, z obszerniejszem uwzględnieniem świata roślinnego i zwierzęcego, z podkreśleniem osobliwości przyrodzonych i historyczno - kulturalnych krajobrazu, *z obszernem omówieniem zajęć i zwyczajów ludności.* Podkreślić życie gospodarcze i stosunki komunikacyjne poszczególnych krain.

KLASA II.

Europa.

Pogląd na Europę.

Ukształtowanie poziome i pionowe. Klimat, wody.

Świat roślinny i zwierzęcy.

Człowiek. Narodowości, wyznania, gęstość zaludnienia.

Przegląd poszczególnych krajów i mórz europejskich.

Nasi sąsiedzi: Niemcy, Czechosłowacja, Rumunja, Rosja, Kraje nadbałtyckie.

Z Europy zachodniej dokładniej: W. Brytanję, Francję, Belgję, Holandję, Szwajcarję — inne kraje w ogólnym zarysie.

Z Europy południowej dokładniej: Włochy, Grecję i Jugosławję — inne kraje w ogólnym zarysie.

Uwaga: Na życie gospodarcze opisywanych krajów należy położyć większy nacisk i porównywać je stale z życiem gospodarczem Polski. Zwracać również należy uwagę na charakterystyczne cechy fizyczne opisywanego kraju i omówić ich wpływ na zajęcia ludności i stosunki polityczne.

KLASA III.

Kraje i morza pozaeuropejskie.

Geografja regjonalna poszczególnych części świata, poprzedzona krótkim obrazem ogólnym.

Azja (Japonja, Chiny, Indochiny, Indje, niezależne państwa Azji zachodniej).

Australja, Afryka, Ameryka Półn. i Poł.

Oceany: Atlantycki, Indyjski, Spokojny.

Drogi komunikacyjne świata. Przegląd rozwoju kolonizacji.

Gęstość zaludnienia.

Uwaga: Przy opisach regjonalnych w I, II i III klasie położyć nacisk na zależność życia człowieka od warunków przyrodzonych kraju, omawiać jednak szczegółowiej zagadnienia antropogeografji, aniżeli fizjografji.

KLASA IV.

Geografja gospodarczo-polityczna Polski.

Obszar i położenie. Zarys struktury fizycznej.

Struktura ludnościowa.

Życie gospodarcze Polski z nawiązaniem do krajów europejskich i pozaeuropejskich.

Rolnictwo: Gleby, płody, uprawa, użycie ziemi.
Ludność rolnicza, organizacja rolnictwa.

Lasy: Gospodarka leśna.

Przemysł: Bogactwa naturalne, źródła energji, warsztaty pracy.
Rozmieszczenie przemysłu.
Ludność przemysłowa.

Handel i komunikacja: Drożność Polski, (rzut historyczny).
Drogi wodne, bite, koleje, szlaki lotnicze.
Wywóz i przywóz. Organizacja handlu i przemysłu.

Stanowisko gospodarcze Polski w świecie.

Możliwości rozwoju gospodarczego Polski.

Polska jako państwo. Stosunek do sąsiadów i wielkich mocarstw świata.

Uwagi ogólne: 1. Elementy geografji ogólnej należy rozmieścić *w ciągu całego kursu gimnazjum*, starając się *o stopniowe przejście* od *zagadnień łatwiejszych do trudniejszych*.
2. Nauczanie geografji należy w znacznej mierze oprzeć na wycieczkach i ćwiczeniach.

PRZYRODA.

Szkoła powszechna.

Cele nauczania.

1. Doprowadzić do poznania przejawów życia najpospolitszych zwierząt i roślin krajowych i najtypowszych egzotycznych w związku z ich budową zewnętrzną i w zależności od środowiska.

2. Przyswoić niezbędne wiadomości o budowie i czynnościach organizmu ludzkiego, łącznie z wiadomościami z higjeny oraz zaprawiać przy wszelkich nadarzających się okolicznościach do przestrzegania przepisów higjeny.

3. Kształcić umiejętność świadomego i celowego obserwowania zjawisk przyrodniczych oraz wykrywania związków, zachodzących między niemi, opierając się przedewszystkiem na materjale, mającym gospodarcze znaczenie w środowisku wychowanka.

4. Zbliżyć uczniów do świata istot żywych przez częste z niemi obcowanie, wyrabiać poszanowanie życia w wszelkich jego przejawach, wytwarzać uczuciowy stosunek do przyrody ojczystej, wyrażający się zwłaszcza w poszanowaniu i ochronie rodzimego krajobrazu.

ODDZIAŁ I i II.

Elementy przyrodnicze w nauczaniu języka polskiego.

Główne części ciała dziecka i ich czynności. Zachowanie się zwierząt z najbliższego otoczenia dziecka w związku z oglądaniem okazów żywych. Użytek z tych zwierząt, dostępne wiadomości o ich hodowli, człowiek jako hodowca i przyjaciel zwierząt. Praktyczne rozpoznawanie kilku najpospolitszych roślin użytkowych i ozdobnych, występujących w najbliższem środowisku dziecka. Prace człowieka w ogrodzie i w polu. Praktyczne zapoznanie dziecka z najpospolitszemi materjałami, z których są sporządzone przedmioty codziennego użytku, oraz z najważniejszemi produktami w gospodarstwie domowem (drewno, metal, szkło, węgiel, nafta, sól).

ODDZIAŁ III i IV.

Nauczanie przyrody łącznie z geografją [1]).

1. Zapoznanie z najdostępniejszemi dla dziecka przejawami życia najpospolitszych hodowanych zwierząt domowych, współmieszkańców i szkodników domu, przygodnych towarzyszy człowieka oraz najważniejszych pomocników i wrogów pracy człowieka na tle różnych pór roku, z uwzględnieniem środowiska szkoły i z podkreśleniem znaczenia odnośnych zwierząt w życiu gospodarczem. Ochrona zwierząt.

2. Zapoznanie z najcharakterystyczniejszemi przejawami życia najpospolitszych roślin użytkowych hodowanych i dziko rosnących, roślin — szkodników oraz roślin ozdobnych w środowisku szkoły i najbliższej okolicy szkoły, w związku z różnemi porami roku i z uwydatnieniem znaczenia gospodarczego danych roślin. Ochrona roślin.

3. Zapoznanie z podstawowemi sezonowemi pracami człowieka z zakresu hodowli zwierząt i roślin oraz z zakresu przeróbki produktów rolniczo-ogrodniczych w gospodarstwie domowem i odnośnych warsztatach w środowisku szkoły.

Wskazówki metodyczne.

1. Nauczanie należy oprzeć przedewszystkiem na bezpośredniem zetknięciu z odnośnemi przejawami życia i pracy t. j. na obserwacjach i zajęciach praktycznych dzieci w terenie (ogród szkolny, gospodarstwo szkolne, wycieczki do ogrodu publicznego, za miasto, na targ, do warsztatów pracy i t. d.).

2. Materjał naukowy należy grupować według pór roku, a mianowicie w danej porze roku zapoznawać z życiem tych zwierząt i roślin, których przejawy życia występują w danej porze roku w sposób najwybitniejszy (np. o chrabąszczu majowym i bielinku kapustniku należy mówić na wiosnę, o wróblu i wronie w zimie, o ziemniaku w jesieni). *Prace człowieka należy ściśle związać z cyklem życia przyrody, pozostawiając zwiedzanie warsztatów, w których praca nie jest sezonowa, na miesiące zimowe.*

3. Materjał naukowy należy w ten sposób rozdzielić między oddział III i IV, aby w oddziale III uwzględnione były zwierzęta z najbliższego otoczenia dziecka, dostępne codziennej jego obserwacji, lepiej dziecku znane i wzbudzające w niem większe zainteresowanie, a dydaktycznie łatwiejsze do opracowania.

ODDZIAŁ V i VI.

Nauczanie przyrody żywej łącznie z przyrodą martwą [2]).

Program oddziału V — VI obejmuje zapoznanie się z życiem typowych zwierząt i roślin na tle najcharakterystyczniej-

---

[1]) W ustępie tym uwzględniono tylko treść przyrodniczą; treść geograficzną wymieniono w wytycznych dla programu geografji.

[2]) Treść z fizyki i chemji uwzględniono w wytycznych dla programu fizyki i chemji.

szych dla Polski zbiorowisk tak naturalnych jak i sztucznych, przy dokładniejszem opracowaniu zbiorowisk, występujących w najbliższej okolicy szkoły i dostępnych jako teren obserwacji i pracy młodzieży oraz z uwzględnieniem w niezbędnym zakresie zwierząt i roślin zbiorowisk egzotycznych jako materjału porównawczego.

Nauczanie pozostaje w ścisłej korelacji z programem zajęć praktycznych, zwłaszcza z działu rolniczo-ogrodniczo-hodowlanego. Dany oddział opracowuje mianowicie na lekcjach przyrody życie zwierząt i roślin tego typu zbiorowiska, w związku z którym prowadzone są w godzinach zajęć praktycznych prace o charakterze utylitarnym oraz wycieczki społeczno-pracoznawcze. Jeżeli np. dany oddział zapoznaje się na lekcjach przyrody w ciągu roku z ogrodem, w programie jego zajęć praktycznych są prace w ogrodzie związane z różnemi sezonami.

W zasadzie powinno być w szkole powszechnej opracowane życie najbardziej typowych zwierząt i roślin wszystkich najtypowszych dla Polski zbiorowisk naturalnych (las, łąka, staw i t. p.) i sztucznych (sad, pola uprawne, ogród ozdobny i t. p.).

W celu uniknięcia przeciążenia materjałem lub zbyt powierzchownego opracowywania należy, jak to wyżej wspomniano, zapoznawać z życiem tylko najbardziej typowych zwierząt i roślin w danem środowisku z uwzględnieniem pór roku, zbiorowiska zaś przerabiać w danym roku szkolnym w całości, rozdzielając je między oddz. V i VI zależnie od liczby występujących w nich typowych tworów przyrody. Zbiorowiska te należy, o ile możności, opracowywać w korelacji z zajęciami praktycznemi. Dłużej należy się zatrzymywać nad zbiorowiskami pierwszoplanowemi, t. j. występującemi w najbliższej okolicy szkoły. Np. szkoła położona w okolicy, obfitującej w lasy, mającej rozwinięty przemysł drzewny, musi poświęcić temu zbiorowisku okres późniejszy w rozwoju młodzieży (oddział VI) tak, aby wartości dydaktyczne, tkwiące w danym materjale, mogły być w dostatecznej mierze wyzyskane i aby przytem młodzież danej okolicy mogła uzyskać ważne życiowe impulsy natury gospodarczej i kulturalnej. Szkoła w okolicy nadmorskiej lub obfitującej w jeziora musi zarezerwować odpowiedni czas w ciągu nauki dla zapoznania dzieci z warunkami i zjawiskami życia w tych środowiskach, oraz z odnośnemi pracami gospodarczemi (rybactwo, hodowla ryb, żegluga, przetwórstwo, handel rybny). Szkoła rozporządzająca odpowiednim warzywnikiem, musi najcenniejszy okres i najintensywniejszą pracę poświęcić temu właśnie zbiorowisku i t. d.

Opracowywane pierwszoplanowo zbiorowiska należy traktować konkretnie, a nie abstrakcyjnie. Np. dany las w pobliżu wsi lub miasteczka powinien być punktem wyjścia, dodatkowo zaś należy zapoznać (wycieczki dalsze, film, przeźrocza, ilu-

stracje, okazy, opisy) ze zbliżonemi do niego typami zbiorowisk, charakterystycznemi dla Polski lub egzotycznemi.

Wymienić tu można przykładowo:

las dany — las liściasty jednorodny i różnorodny, las szpilkowy, las mieszany, gaj, puszcza, regle, las podzwrotnikowy;

łąka dana — łąka sucha i kwaśna (torfowisko moczarowe), łąka naturalna i sztuczna, hale, połoniny, pastwisko, step trawiasty, prerje, pampasy.

Co do zbiorowisk i form egzotycznych należy je omawiać w korelacji z geografją i w nawiązaniu do poznanych zbiorowisk i form organicznych krajowych na zasadzie podobieństwa i kontrastu, przyczem jednak należy się ograniczyć do rzeczy: a) powszechnie w świecie znanych, b) najcharakterystyczniejszych dla danej części świata, strefy klimatycznej, zbiorowiska, względnie środowiska, c) mających znaczenie gospodarcze światowe, a w szczególności związanych z życiem gospodarczem Polski. Tak więc uwzględnić należy z pośród zbiorowisk egzotycznych np.: pustynię, las podzwrotnikowy, tundry, krainę podbiegunową; ze zwierząt: małpę, lwa, żyrafę, słonia, kangura, wielbłąda, papugę, strusia; z roślin: palmę, ryż, kawę, herbatę i t. d.

Konieczne jest zapoznanie dzieci z życiem w danem zbiorowisku i z odnośnemi pracami człowieka w różnych porach roku. Jeżeli np. idzie o las, należy zapoznać z jego wyglądem i sezonowemi przejawami życiowemi, a więc owocowaniem, rozsiewaniem nasion, opadaniem liści, kwitnieniem, zimowaniem roślin i zwierząt, wędrówkami ptaków, zakładaniem gniazd, tępieniem owadów, ścinaniem drzew i t. p. Okresy, czy też oddzielne lekcje, nie nadające się do obserwacyj poza klasą, mogą i powinny być zużytkowane na uzupełnianie, pogłębianie i systematyzowanie wiedzy o życiu w danem zbiorowisku, zdobytej praktycznie i poglądowo, na bliższą obserwację i omówienie danych form[1]) zwierzęcych i roślinnych na podstawie hodowli klasowych, okazów, ilustracyj, na zapoznanie z materjałem egzotycznym, wreszcie na wprowadzenie w odpowiednią lekturę popularno-naukową.

Wiadomości z zakresu danego zbiorowiska, nabyte w pewnym oddziale, powinny być uzupełniane i pogłębiane w oddziałach następnych na wycieczkach, przez prowadzenie kultur i hodowli i przy okazji omawiania wspólnych dla paru zbiorowisk organizmów i zjawisk.

ODDZIAŁ VII.

Nauczanie łącznie z przyrodą martwą.

Wobec wybitnie praktyczno-gospodarczego nastawienia tego oddziału ośrodkiem programu muszą być zajęcia praktyczne dostowane do potrzeb środowiska. Przedmioty przyro-

[1]) W znaczeniu gatunku, odmiany i t. d.

dnicze muszą być z zajęciami praktycznemi ściśle związane. Zadaniem tych przedmiotów jest mianowicie wyjaśnienie i uzasadnienie zjawisk, procesów, czynności, narzędzi, urządzeń itd., z któremi młodzież spotyka się na terenie zajęć praktycznych.

Program przyrody żywej winien obejmować następujące elementy, związane ściśle z programem zajęć praktycznych:

1. Biologiczne uzasadnienie metod, procesów i zjawisk, poznawanych w związku z zajęciami praktycznemi z zakresu rolniczo-ogrodniczo-hodowlanego oraz z zakresu gospodarstwa domowego.

2. Wiadomości z somatologji i higjeny.

3. W związku z nauką przyrody martwej praktyczne wprowadzenie w elementy technologji i towaroznawstwa dla potrzeb życia codziennego oraz zaznajomienie z surowcami i produktami krajowemi, mogącemi zastąpić w najbliższem otoczeniu dzieci towary zagraniczne.

Materjał nauczania dla szkół wiejskich z zakresu przyrody żywej.

Budowa zewnętrzna i wewnętrzna ssaków i ptaków domowych w związku z czynnościami organizmu (skoordynowanie podawanych wiadomości z nauką o człowieku). Rasy naszych zwierząt domowych. Zasady racjonalnej hodowli. Pszczoły, jedwabniki i ich hodowla.

Produkcja zwierzęca i jej znaczenie gospodarcze. Jaja. Mięso. Produkty mleczne. Produkty uboczne. Miód. Jedwab.

Produkcja roślinna i jej znaczenie gospodarcze. Stacje doświadczalne. Nawozy sztuczne. Płodozmian. Znaczenie gospodarcze przemysłu rolnego, leśnego, ogrodniczego.

Rośliny lekarskie. Drobnoustroje i ich znaczenie w gospodarstwie.

Materjał nauczania dla szkół miejskich winien być dostosowany do warunków i potrzeb miejskich.

Gimnazjum.

Biologja.

Cele nauczania.

1. Zapoznanie ze światem zwierzęcym i roślinnym oraz z warunkami i przejawami jego życia na podstawie głębszego opracowania typowych form[1]) dla fauny i flory polskiej i najcharakterystyczniejszych form egzotycznych.

2. Zapoznanie z budową i czynnościami organizmu czło-

[1]) Termin „forma“ używany jest w tem i w innych miejscach w znaczeniu: gatunek, odmiana i t. p.

wieka oraz opanowanie praktyczne i teoretyczne zasad i przepisów higjeny indywidualnej i społecznej.

3. Zbliżenie młodzieży do świata istot żywych przez częste z nim obcowanie (ogród szkolny, hodowle, wycieczki); wyrobienie poszanowania życia w wszelkich jego przejawach. Wzbudzenie umiłowania przyrody ojczystej; wdrożenie do poszanowania i ochrony rodzimego krajobrazu.

4. Wyrobienie umiejętności spostrzegania i dostępnego na tym poziomie eksperymentowania oraz opracowywania wyników obserwacyj i eksperymentów.

Materjał naukowy.

Materjał naukowy obejmuje:

opracowywanie przejawów życia charakterystycznych form świata zwierząt i roślin z uwypukleniem najważniejszych zjawisk ekologicznych, oraz naukę o człowieku z punktu widzenia biologji i higjeny. Przy opracowywaniu postaci świata zwierzęcego i roślinnego oraz nauce o człowieku należy uwzględniać następujące momenty przewodnie:

1. związek między życiem zwierząt i roślin a budową ich organizmów,
2. wpływ warunków zewnętrznych na organizm (np. światła, temperatury, wilgoci i t. p.),
3. przystosowanie zwierząt i roślin do warunków środowiska,
4. współzależność i współżycie organizmów,
5. rolę roślin i zwierząt w gospodarce przyrody,
6. zasadniczą jedność świata organicznego i pokrewieństwo organizmów,
7. znaczenie danych organizmów, zbiorowisk i zjawisk biologicznych dla gospodarstwa społecznego.

Materjał naukowy, tak dobrany, da się ująć w 3 działy:
zoologja biologiczna,
botanika biologiczna,
nauka o człowieku z punktu widzenia biologji i higjeny.

Wprowadzono nazwy: zoologja biologiczna i botanika biologiczna w celu zaznaczenia, że ujęcie materjału naukowego ma wprawdzie uwzględniać podstawowe grupy systematyczne i dawać pojęcie o całokształcie form świata zwierzęcego i roślinnego (klasyczna zoologja i botanika), ma jednakże odbiegać od klasycznego toku nauki, opartego o systematykę i anatomję.

Nauczanie uwzględniać musi daną formę jako konkretną istotę, a nietylko jako reprezentanta grupy systematycznej; musi ujmować organizm *jako całość*, żyjącą na tle realnie istniejącego środowiska, w odróżnieniu od zbyt daleko idącej analizy anatomicznej. Na konkretnych przykładach należy wprowadzać stopniowo w rozumienie zasadniczych zjawisk biologicznych, które to wiadomości należy ująć w pewną syntezę w kl. IV. w związku z nauką o człowieku i higjeną.

Rozkład materjału.

KLASA I.

Zoologja biologiczna.

Zapoznanie z biologją (przejawy życia na tle środowiska; w związku z tem budowa i czynności) dobranych form zwierzęcych, jako przedstawicieli najważniejszych grup systematycznych (najważniejszych typów, ewentualnie gromad i rzędów), w porządku zstępującym.

KLASA II.

Botanika biologiczna.

Zapoznanie z biologją (przejawy życia na tle środowiska; w związku z tem budowa i czynności) dobranych form roślinnych, jako przedstawicieli najważniejszych grup systematycznych, w porządku wstępującym.

KLASA IV.

Nauka o człowieku z punktu widzenia biologji i higjeny.

Wskazówki metodyczne.

Organizm wybrany jako punkt wyjścia dla zorjentowania się w biologji danej grupy zwierząt i roślin, powinien być dostatecznie pospolity, — o ile to możliwe — dostępny do badania w terenie i łatwy do dostarczenia na lekcji, a także, o ile możności, mieć znaczenie gospodarcze. Badania powinny być prowadzone w miarę możności na okazach żywych (środowisko naturalne, ogród szkolny, hodowla, w budynku szkolnym), a także przy pomocy preparatów, modeli, tablic, ilustracyj, jednakże z wykluczeniem sekcji.

Dla uniknięcia przeciążenia nie należy wszystkich uwzględnionych grup traktować w sposób jednakowy, lecz poświęcić więcej czasu tylko tym grupom, które ze względów dydaktycznych i życiowych specjalnie na to zasługują (np. grupie kręgowców, a specjalnie ssakom i ptakom, z pośród stawonogów — owadom), inne zaś traktować drugoplanowo.

Młodzież powinna wynieść z gimnazjum ogólną orjentację w wielości i różnorodności zjawisk życiowych i form organicznych przez zapoznanie się z systematyką świata zwierzęcego i roślinnego w ogólnych jej zarysach. Szczegółową klasyfikację grup należy pominąć. Należy jednakże wprowadzić (np. przy opracowywaniu kręgowców) w używanie takich jednostek systematycznych, jak: typ, gromada, rząd, opierając się poza tem na stosowanych już w szkole powszechnej jednostkach: gatunek, rodzaj, odmiana.

Wobec zastosowania zstępującego porządku w materjale zoologji, zapozna się młodzież po raz pierwszy z komórką zwie-

rzęcą dopiero przy opracowywaniu pierwotniaka. Wiadomości o komórce utrwalą się oraz uwidoczni się budowa komórkowa organizmów przy poznawaniu roślin w porządku wstępującym, przyjętym dla kursu botaniki. Uzupełnienie i wykończenie obrazu budowy komórkowej organizmów nastąpi w kursie klasy IV-ej, w monografji człowieka, ujętej nietylko jako podstawa zrozumienia przepisów higjeny, lecz i w duchu zrozumienia jedności budowy i funkcyj ustrojów.

Podstawą nauczania należy w gimnazjum uczynić pracę ucznia w ogrodzie szkolnym, na wycieczkach i w pracowni.

Samodzielność ucznia wyrabiać należy przez:

a) bezpośrednie zetknięcie ucznia z przejawami życia, zbiorowiskiem, hodowlą, okazem żywym, martwym (całością lub częścią), modelem, ilustracją i t. d.,

b) podawanie w formie pytań lub dyspozycyj, jakie zjawiska, cechy, stosunki mają być przedmiotem jego badania, z zachowaniem jednakże dostatecznego pola inwencji ucznia,

c) wdrażanie ucznia do umiejętnej obserwacji, stosowania pomiarów, doświadczeń, korzystania z pomocy naukowych i lektury domowej, formułowania wyników pracy, interpretacji tych wyników i t. d.

Przeprowadzenie sekcyj w ścisłem tego słowa znaczeniu jest na terenie gimnazjum nie wskazane ze względów pedagogicznych i zbędne ze względu na biologiczne ujęcie materjału. Poznanie organizacji wewnętrznej zwierząt wyższych należy oprzeć na preparatach trwałych, modelach, tablicach.

Na wycieczkach, podczas pracy w ogrodzie szkolnym, przy hodowlach, zbieraniu materjału żywego, i przy wszelkiem innem zetknięciu z otaczającą przyrodą należy wpajać poszanowanie przyrody i zaznajamiać młodzież czynnie z hasłem ochrony przyrody.

Ważną pomocą przy nauczaniu przyrody jest rysunek, musi on jednakże mieć charakter notatek w czasie wykonywania obserwacyj i doświadczeń, nie może absorbować zbyt wiele czasu i obciążać dodatkową pracą ucznia. Wykluczone jest przerysowywanie z książek, a nawet z własnych bruljonów.

FIZYKA I CHEMJA.

Szkoła powszechna.

Przyroda (martwa).

A. *Cele nauczania.*

1. Wprowadzenie ucznia w rozumienie ważniejszych zjawisk przyrody martwej ze szczególnem uwzględnieniem zjawisk, mających znaczenie praktyczne.

2. Wzbudzenie zainteresowania co do przebiegu tych zjawisk oraz pobudzanie do prób w kierunku praktycznych zastosowań.

3. Wzbudzanie zainteresowania do lektury popularno-naukowej.

B. *Miejsce i czas nauczania.*

Działy nauki o przyrodzie ożywionej i martwej ułożone będą w planie godzin następczo (według pór roku lub krótszych okresów czasu). Przy opracowywaniu programu należy na każdy z tych działów przeznaczyć po połowie całkowitej ilości godzin, wyznaczonej na „przyrodę“ *w całym roku szkolnym* (w oddz. V i VI po 1 i pół godz., w oddz. VII — 2 godz.). Uzupełnieniem nauki o przyrodzie martwej będzie praca w warsztatach, w obrębie „zajęć praktycznych“. Autor programu winien wskazać tematy, które mają być opracowywane w „zajęciach praktycznych“.

C. *Środki nauczania.*

I. *Eksperyment,* który winien mieć cechę powtarzalności i należytą skalę, by być postrzegalnym przez każdego ucznia. Gdy eksperyment jest niewykonalny może być zastąpiony informacją. Eksperyment jest wykonywany:

1. przez nauczyciela,
2. przez ucznia.

Ad 1. *Eksperyment pierwszy* występuje z reguły w tym wypadku:

a) kiedy zagadnienie jest tak ważne, że pominiętem być nie może i eksperyment jest tak trudny, że nie może być wykonywany przez ucznia,

b) kiedy pracownia jest tak uboga, że eksperyment, jako ćwiczenie uczniowskie masowe i jednoczesne jest niewykonalny. W obu wypadkach współudział ucznia jest wskazany i taki że:

a) uczeń jest pomocnikiem doraźnym nauczyciela,

b) uczeń może być wykonawcą głównym przy udziale pomocniczym nauczyciela.

Ad 2. *Eksperyment drugi* wykonywany jest, jako ćwiczenie uczniowskie wielokrotne, masowe i jednoczesne, wymaga zatem odpowiedniego zaopatrzenia pracowni, i w zasadzie podziału klasy na grupy. *Jako taki jest on uważany za* p i e r w s z y *środek metodyczny, a to z powodu, że jest bardziej, niż inne środki bezpośredni,* że uczeń jest w nim zawsze współwykonawcą w takim przebiegu zjawiska, które stanowi t. zw. przedmiot ćwiczenia.

Ćwiczenie uczniowskie ma odpowiadać następującym warunkom:

a) ma ono przedstawiać zjawisko zachodzące w bezpośredniem otoczeniu ucznia i należące do świata możliwych bezpośrednich zainteresowań.

b) przebieg zjawiska w ćwiczeniu ma być:

1) prosty, by uczeń mógł je objąć, jako całość,

2) wyraźny, by zmysły ucznia reagowały swobodnie,

3) jednoznaczny, by następne „opisywanie zjawiska", wzgl. opowiadanie o jego niedawnym przebiegu — było samorzutne, zdecydowane i jasne.

c) Samo zjawisko ma być łatwo odtwarzalne i powtarzalne, gdyż te cechy zjawiska mogą umożliwiać utrwalenie i ugrupowanie przeżyć ucznia, stopniowo wzbudzać w uczniu świadomość stałej kolejności i świadomość pewnej prawidłowości.

Taki zakres eksperymentu wymaga od nauczyciela umiejętności technicznych, wyrażających się:

a) w montażu z e s p o ł ó w przyrządów do ćwiczeń,

b) w montażu samych p r z y r z ą d ó w, jako takich,

c) w sporządzaniu pewnych p r z y r z ą d ó w-p r y m i t y w ó w,

d) w sporządzaniu sprzętu pomocniczego.

Wszystko to:

1. zapewni nauczycielowi poprawne i zaradne eksperymentowanie,

2. umożliwi rozsądną kontrolę nad ćwiczeniami, wykonywanemi przez uczniów, oraz skuteczną, doraźną w nich pomoc,

3. umożliwi nauczycielowi i uczniowi pracę w t. zw. „zajęciach praktycznych" warsztatowych.

II. Dla ciągłości pracy eksperymentalnej stosowane są t. zw.

notatki;

są one dwojakie:

a) jako tekst pisany,

b) jako rysunek.

Tekst pisany ma być ustalony wspólną pracą nauczyciela i uczniów, ma być krótki i zredagowany we zwrotach i wyrazach dla ucznia zrozumiałych. Rysunek ma być schematyczny, przejrzysty, dla ucznia wykonalny, zrozumiały.

III. Trzecim środkiem, uczenia się jest:

książka, jako środek powszechny. Bywa ona stosowana w postaci podręcznika, jako wykładnika programu szkolnego, jako też w postaci „lektury popularnej".

D. *Materjał nauczania.*

I. Uwagi ogólne:

„Przyroda" czerpie materjał nauczania głównie ze zjawisk fizycznych i chemicznych, — zaś w miarę możności z bezpośredniego otoczenia i z życiowego, choćby skromnego doświadczenia ucznia.

Z mnogości zjawisk ma być wybierane zjawisko takie, które dzięki swej powszechności i natężeniu, chwyta tak silnie ucznia i tak ustawicznie trzyma go w obrębie swego działania, że zmusza ucznia do przystosowywania się, do mimowolnego często zaciekawienia. Zaciekawienie to, jakikolwiek ma charakter, jest zawsze punktem wyjścia do stopniowego budzenia dalszego i bardziej ciągłego zainteresowania. Odtąd „uczenie się" i „nauczanie" winno zmierzać do zrozumienia: a) na czem polega *bezpośrednio działanie zjawiska na ucznia* i wyzyskanie przez ucznia tegoż zjawiska, b) jak reguluje ono odpowiednie *urządzenia ludzkie,* c) jakie znaczenie posiada owe zjawisko *w ogólnej gospodarce przyrody.*

Z tych względów należałoby wyjaśnić, co rozumiemy przez t. zw. należyte „podejście do zagadnienia". Za należyte „podejście" można by uważać takie, dzięki któremu zarówno zmysły jak i wyobraźnia ucznia wprowadzone zostaną w stan pracowania bezpośredniego, swobodnego i zgodnego, pracowania tak długiego i o takim skutku, że budzący się równocześnie stopniowo w uczniu jego intelekt zaczyna samorzutnie, zgodnie z swojem własnem prawem, rozumieć potrzebę t. zw. schematyzowania, uogólniania, wreszcie — teoretyzowania. *Potrzeba ta powstaje u młodzieży szkolnej, jak wiadomo, po latach szkoły powszechnej.*

II. Tak rozumiane „podchodzenie" mogłoby znaleźć swój wyraz w programie:

a) *W odpowiedniem redagowaniu dosłownego brzmienia wybranego zagadnienia.* Temu, z powyższych względów, należałoby często odjąć jego zwykłą tendencję schematyzo-

wania, a raczej nadać cechę, w miarę możności, większej aktualności, przyczem aktualizowanie winno mieścić się w takim życiowym zasięgu zjawiska, by uczeń mógł ogarnąć ten zasiąg.

b) w podaniu środków wykonawczych, i sposobu postępowania, czy to ma być „eksperyment" — ze wskazaniem miejsca jego wykonania (pracownia, warsztat, kuchnia, boisko, pole i t. d.), czy to ma być pokaz zjawisk, który polega na biernej obserwacji człowieka, gdyż współudziałanie ucznia i nauczyciela w przebiegu jest niemożliwe.

III. Poniżej podano przykłady ujęcia niektórych zagadnień według punktów a) i b) poprzedniego ustępu (D. II). Przykłady te nie są (pod względem sformułowania) obowiązujące dla autora programu. Zadaniem ich jest wskazanie na tle konkretnych zagadnień, jak należy rozumieć punkty D. II a. i D. II b. Zagadnienia poniżej umieszczone są równocześnie przykładowem rozwinięciem odpowiednich punktów rozkładu materjału (umieszczonego pod D. IV) dla oddziału V-go i VI-go.

ODDZIAŁ V.

Przykład Nr. 1.

ad D. II a.

(O świetle). Jaka jest nasza klasa w południe: widna, czy ciemna? Jakie jest mieszkanie moich rodziców: widne — wesołe, czy ciemne — smutne?

Dlaczego?

Światło jest konieczne dla człowieka, zwierzęcia i rośliny.

ad D. II. b.

Ćw. odbicie światła (ćwicz. prac.) Komentarz: Odbicie św. od białych ścian.

Zadanie 1 (domowe). Przy zadanych na arkuszu stronach świata wyznaczyć na planie miejsce izby mieszkalnej z oknem na południe, — na północ.

Zadanie 2. Hodowla rośliny w ciemności i na świetle (ewent. wyzyskanie wiadomości z nauki o przyrodzie żywej).

Przykład Nr. 2.

(Woda).

Z wody mamy wielki pożytek. Człowiek wodę pije, wodą myje, wodą podlewa, — wodą pracuje.

Woda brudna, cuchnąca; — zaskórna, żróćlana. Oczyszczanie wody z brudu (praca w szkole), z zapachu. Zabiegi o dobrą wodę do picia: studnia artezyjska, wodociągi, filtry. Pokaz na wycieczce.

Woda twarda — jej zmiękczanie (praca w szkole). Pranie w wodzie twardej i zmiękczonej. (Pranie w domu).

Woda dla rośliny: Hodowla roślin odpowiednio podlewanych i niepodlewanych

(ewent. wyzyskanie wiadomości z nauki o przyrodzie żywej).

Co robi woda w młynie? (Pokaz na wycieczce). Wzgl.: Działanie wody na model koła wodnego (praca w szkole).

Woda jest niezbędną dla człowieka, zwierzęcia, rośliny.

Poziom wody w naczyniu, — w stawie; naczynia połączone, — wodotrysk (praca w szkole).

ad D. II a. ad D. II b.

Przykład Nr. 3.

(Powietrze). a) Dlaczego okna naszej klasy są otwarte podczas przerwy? Powietrze czyste, — zanieczyszczone, powietrze w sąsiedztwie czynnych kominów domów mieszkalnych, kominów fabrycznych, — powietrze w sąsiedztwie szos wapiennych o ruchu samochodowym; powietrze górskie, — powietrze nadmorskie.

Klasowe ranne powietrze, wpuszczane pompką do klarownej wody wapiennej nie zmienia jej; powietrze wydechane przeze mnie (pompka — płuca) a wpuszczane do klarownej wody wapiennej zmętnia — zabiela ją (praca w szkole).

Spalanie na wolnem powietrzu i przy ciągłym jego dopływie; spalanie w powietrzu w naczyniu zamkniętem (praca w szkole).

b) Podczas rozpalania ognia w piecu — otwieramy drzwiczki komina, drzwiczki pieca górne i dolne, — często otwieramy najbliższy lufcik, — uchylamy najbliższe drzwi. Dlaczego to czynimy? Główne części składowe powietrza: tlen, azot.

Spalanie węgla w powietrzu i w tlenie; dwutlenek węgla przy wydechu i przy spalaniu węgla (praca w szkole).

c) Wielkie zbiorowiska ludzkie (miasta) usiłują hodować w swoim obrębie, w bliskiem otoczeniu — łatwo dostępne, osłonecznione, zieleńce, parki, lasy, jako zbiorniki — rezerwoary czystego powietrza.

Działanie zielonej rośliny w świetle na dwutlenek węgla.

Ustawienie w kilku egzemplarzach znanego doświadczenia z moczarką kanadyjską (praca w szkole).

d) Człowiek używa środków **ochronnych**, jak: emaljowanie, pobielanie, cynkowanie, lakierowanie, pokostowanie, opalanie.

Czemu one zapobiegają?

Pokaz żelaznych przedmiotów (znanych) użytkowanych: bez ochrony, — z ochroną, t. z. emaljowanych, cynkowanych, lakierowanych, pokaz miedzianych (mosiężnych) przedmiotów bez ochrony — z ochroną — t. z. pobielanych, niklowanych; przykłady smołowania narzędzi, sprzętów i urządzeń żelaznych; przykłady pokostowania przedmiotów drewnianych (praca w szkole).

Rdzewienie, śniedzenie.

Nagrzewanie żelaza, miedzi w powietrzu, — bez powietrza (prace w szkole).

ad D. II a.

ad D. II. b.

Przykład Nr. 4.

(Elektryczność). a) Gdy na świecie jest szaro, ciemno, — wtedy miejsca naszych czynności są oświetlane światłem „elektrycznem".
„Prąd elektryczny".

Pokaz czynnej latarki kieszonkowej; rozkład na części: narysowanie przejrzyste uproszczone: bateryjki, żarówki, spinaczy (kluczy), łączników — w szczególności, — jako też całego zespołu; montaż całości, (praca w szkole).

b) Zapomocą „prądu elektrycznego" przesyłamy sygnały.

Sporządzenie elektromagnesu. Pokaz instalacji dzwonka el-mg.; rozkład na części — ich uproszczone nazywanie; narys całego zespołu; montaż całości (praca w szkole).

c) Zmiany części obwodów a) i b), wpływające na jakość świecenia, — dzwonienia.

Wprowadzanie łączników różnych długości, grubości i materjału, użycie ogniwa i stosu. (Prace w szkole).

Przykład Nr. 5.

a) (O pewnych mechanicznych własnościach wody). Jak zachowuje się woda w zbiornikach o różnych kształtach?

Ciśnienie wody na ściany i dno zbiornika: rozchodzenie się ciśnienia zewnętrznego we wodzie; parcie wody do góry, ciężar przedmiotu (tonącego we wodzie), ważonego we wodzie i ciężar jego w powietrzu (praca w szkole).

b) (O pewnych mechanicznych własnościach powietrza).
Na czem polega działanie pompy wodnej ssącej i ssąco - tłoczącej?

Dokładna obserwacja czynnego modela pompy ssącej i pompy ssąco - tłoczącej. Przedstawienie dowodu, że powietrze ciśnie (praca w szkole).

Przykład Nr. 6.

(O pracy). Człowiek dla zaspokojenia potrzeb innych i swoich, wykonywa pracę niezliczone razy: w gospodarstwie mieszkania, podwórza, wsi, miasta.

Przegląd prac na różnych terenach z dokładnem nazwaniem czynności: „sypie, rzuca, tłucze, kraje, miesza, miele", i t. p. ze stopniowem wyodrębnianiem zasadniczych czynności: „przesuwa, toczy, podnosi" (praca na odpowiednich terenach).

ad D. II a.

W tej pracy posługuje się zbudowanemi przez siebie przyrządami, narzędziami, maszynami, i takiemi urzą-

ad D. II. b.

Przegląd przyrządów, narzędzi, maszyn, ich zastosowań (ustalanie nazw) z dokładnem ich obejrzeniem i wyodrębnieniem ich

dzeniami, dzięki którym wykonywa pracę łatwiej i sprawniej.

składowych części, jak drążek, równia pochyła (praca na odpowiednich objektach praktyki codziennej).

Sporządzanie: drążka, kołowrotu, kluby, równi pochyłej — doświadczalne stwierdzenie pewnych prawidłowości, występujących przy ich stosowaniu. (Praca w szkole).

Powtórny przegląd narzędzi, maszyn, urządzeń ze świadomem wskazywaniem w nich miejsca i znaczenia poznanych praktycznie: dźwigni i równi pochyłej (praca na terenie).

W takiej pracy spotykamy się ze zjawiskiem, które nazywamy tarciem.

Przegląd urządzeń, w których usiłujemy tarcie osłabić, — w których usiłujemy tarcie wzmocnić — (praca na terenie). Wykonać ćwicz. na tarcie przy przesuwaniu, — przy toczeniu (praca w szkole).

Obejrzenie maszyny ze zwróceniem uwagi na jej części składowe oraz na to, jak w niej wyzyskuje się, czy też usuwa tarcie. Przegląd środków, używanych w obu celach. (Praca na terenie).

IV. Rozkład materjału dla oddziału V-go i VI-tego według dziedzin zjawisk.

ODDZIAŁ V.

1. Światło.
2. Głos.
3. Miary (jako powtórzenie cz. aryt. geom.).
4. Ciepło.
5. Woda.
6. Pewne chemiczne własności powietrza.
7. O skorupie ziemskiej.
8. Pewne chemiczne zagadnienia, związane:
   z odżywianiem,
   z mieszkaniem i odzieżą,
   z ochroną zdrowia i życia,
   z przemysłem przetwórczym.

ODDZIAŁ VI.

9. Elektryczność:
   prądowa-galwaniczna.
10. Pewne mechaniczne własności wody:
    działanie mechaniczne wody na dno, ściany naczynia;
    rozchodzenie się ciśnień we wodzie;
    pływanie bierne na wodzie;

Pewne mechaniczne własności powietrza;
Ciężar i ciśnienie powietrza.

11. Praca:

Ciężar jako siła; przykłady innych sił; równowaga sił, praca, dźwignia, blok, równia pochyła,
O silniku wodnym i powietrznym.

12. Tarcie.

Uwaga. Powyższy rozkład materjału na oddziały V-ty i VI-ty jest obowiązujący, natomiast kolejność poszczególnych zagadnień w obrębie danego oddziału jest dowolna.

Autor programu winien materjał powyższy ująć w formę praktycznych, z życiem związanych zagadnień według postulatów zawartych w punkcie D. II, ilustrowanych przykładami w p. D. III.

V. ODDZIAŁ VII.

1) Zasadniczy materjał nauczania mieści się w dziedzinach zjawisk podanych dla oddziału V-tego i VI-tego.

2) Nauczanie winno mieć charakter praktyczny, dostosowany do otoczenia. Z tego względu *w szkole wiejskiej* będzie przewaga po stronie „przyrody żywej", przyroda martwa winna znaleźć zastosowanie: przy omawianiu narzędzi rolniczych, ich budowy, działania, konserwowania, w wiadomościach z meteorologji, w charakteryzowaniu materjałów budowlanych, ochronnych, hodowlanych.

W szkole miejskiej, względnie w szkole dzielnicy przemysłowej materjał nauczania czerpać należy z prostych urządzeń technicznych o charakterze użyteczności publicznej (wodociągi, kanalizacja, elektrownia, gazownie, boisko, basen do pływania, urządzenia sanitarne szkolne), jako też z różnego rodzaju prostych agregatów mechanicznych, wreszcie z pewnych prostych urządzeń mechanicznych i chemicznych przetwórczych. Należy — obok pracy laboratoryjnej — stosować w szerszym zakresie pracę warsztatową. Wskazanem jest, by ustosunkowywanie się do pewnych zagadnień gospodarczych było wedle możności, kalkulacyjne. Wyzyskanie poglądowe istniejących w otoczeniu zespołów prostych gospodarczych: zbożowych, okopowych, ogrodniczych, sadowniczych, zwierzęco-hodowlanych; urządzeń pomocniczych przetwarzających (browar, gorzelnia, cukrownia), urządzeń pomocniczych w rzemiośle i drobnym przemyśle (kuźnia, młyn wodny, wiatrak, drobne pociągowe agregaty mechaniczne) i t. p. Wszystko to poddać należy obejrzeniu często nawet parokrotnemu (patrz przykład 6 dla oddziału VI-tego) uzupełnionemu fotografją (topografją), rysunkiem uproszczonym (sytuacją), próbką materjalną, wzorem, opisem książkowym i t. p.

3) Poniżej podano przykładowe (nieobowiązujące) ujęcie kilku zagadnień dla oddziału VII-go. Do przykładów tych stosują się uwagi umieszczone w punkcie D. III z tą jednak różnicą, iż dokładniejsze określenie materjału dla tego działu pozostawia się autorowi programu.

Przykład Nr. 1.

ad D. II a.	ad D. II. b.
1. Oświetlamy wydatnie a oszczędnie duże obszary i z dużych odległości przez odpowiednie skupienie i kierowanie światła.	Pokaz reflektora (samochodowego) na terenie.
2. Potrafimy załamaniem: a) zmienić kierunek światła, b) powiększyć zarysy przedmiotu postrzeganego, a przez to ułatwić — postrzeganie jego drobnych części.	Pokaz załamania światła we wodzie, w szkle. Pryzmat, soczewka, lupa; latarnia projekcyjna. (Praca na terenie, — w szkole).
3. Pomóc możemy naszym oczom, gdy patrzymy przez okulary.	Rysunkowe uproszczone przedstawienie budowy oka naszego; oko normalne, rysunkowo uproszczone przedstawienie budowy oka: daleko - widzącego, krótko - widzącego; wskazanie wykombinowanych — przewidywanych środków pomocniczych w postaci odpowiednich soczewek; stwierdzenie zgodności przewidywań na przykładach żywych. (Praca w szkole).

Przykład Nr. 2.

1) Zapomocą prądu elektrycznego porozumiewamy się na dowolne odległości szybciej, niż pocztą.	Przykład: telegraf el - mg, telefon (na terenie). Obejrzenie całości na rysunkach uproszczonych (praca w szkole). Montaż modeli składowych telegrafu i telefonu; działanie zespołu; obrysowanie uproszczone na całości (praca w szkole).
2) Często stosujemy skutecznie środki obronne przeciwko pożarowi od błyskawicy — pioruna.	Uważne przyjrzenie się błyskawicy (na terenie). Odtwarzanie iskry elektrycznej pewnemi środami laboratoryjnemi; — stwierdzenie własności zapalania; obmyślanie i próbowanie środków, zapobiegających powstawaniu iskry — zapalaniu (praca w szkole).

ad D. II a.	ad D. II. b.
3) Prąd elektryczny może być dla człowieka niebezpieczny.	Doświadczalne umotywowanie niebezpieczeństwa prądu; przykłady niebezpiecznego obchodzenia się z instalacją prądową; wskazanie środków (materjałów) zapobiegawczych i ochronnych (praca na terenie i w szkole).

Przykład Nr. 3.

(Przemysł przetwórczy).		(Zboża, kartofle, buraki, główne i uboczne wytwory).
1) rolniczy,	Praca na terenie i w szkole.	Mięso i tłuszcze: przetwory; konserwowanie.
2) hodowle zwierzęce,		Segregowanie: dalsze przetwory, konserwowanie.
3) produkty mleczne, jaja,		Węgiel kamienny, koks, inne wytwory. Nafta, benzyna.
4) przemysł gazowniczy,		Żelazo.
5) przemysł hutniczy,		Cynk.
6) przemysł włókienniczy.		Surowce: jedwab, wełna, bawełna, len.

Przykład Nr. 4.

(Próba zestawienia orjentacyjnego całego materjału V, VI, VII oddziałów). Jak człowiek potrafi celowo kojarzyć wzajemne oddziaływanie na siebie zjawisk przyrody — nawet znacznie odległych od siebie obszarami swego działania.

Pokazać jak otrzymać można:

	pracę mechaniczną	ciepło i światło	elektryczność	zjawisko chemiczne
z pracy mechanicznej				
z ciepła i światła				
z elektryczności				
ze zjawiska chemicznego				

Fizyka i chemja w gimnazjum.

A. *Cele nauczania.*

1. Zapoznanie ucznia z najważniejszemi *pod względem życiowo-gospodarczym* zjawiskami fizycznemi i chemicznemi; umiejętność obserwowania i rozpoznawania tych zjawisk w świecie otaczającym, a także logicznego wyciągania wnio-

sków z poczynionych obserwacyj; umiejętność stosowania poznanych praw do celów praktycznych; zapoznanie z przyrodzonemi i technicznemi bogactwami Polski.

2. Wyrobienie zamiłowania do badania przyrody, oraz poczucia potrzeby dalszego kształcenia się w tym kierunku; zrozumienie znaczenia nauk przyrodniczych dla rozwoju i przyszłości Polski; wreszcie wyrobienie staranności i rzetelności w stosunku do wykonywanej pracy, oraz przyzwyczajenie do współpracy.

B. *Wymiar czasu.*

Nauczanie fizyki i chemji rozpoczyna się w kl. III i trwa 2 lata. W klasie III — 4 godziny tygodniowo + uzupełnienie przez pracę w warsztatach (I półrocze fizyka, II półrocze chemja).

W klasie IV — 4 godziny tygodniowo + uzupełnienie przez pracę w warsztatach (fizyka).

C. *Wskazówki metodyczne.*

I. *Nauczanie fizyki i chemji w gimnazjum powinno mieć charakter wybitnie laboratoryjny (oraz warsztatowy).*

W zasadzie przebieg nauczania powinien odpowiadać następującemu schematowi:

1. Gromadzenie faktów wynikających z doświadczenia (pracownia, warsztaty) oraz obserwacyj z życia codziennego.
2. Systematyzowanie tych faktów, uogólnienie i wnioskowanie (rozumowanie — indukcja).
3. Przewidywanie nieznanych faktów i wysuwanie nowych zagadnień (rozumowanie — dedukcja).
4. Doświadczalne sprawdzanie tych przewidywań (pracownia, warsztaty).

Schemat ten oczywiście nie da się zastosować w całości we wszystkich działach fizyki i chemji, ale należy się starać stosować go tam, gdzie tylko będzie to możliwe.

Najczęściej będzie można posługiwać się nim w kl. III, gdzie materjał nauczania jest stosunkowo nietrudny i szczególnie nadaje się do traktowania według tego schematu.

Zatem punktem wyjścia z reguły będą ćwiczenia własnoręczne uczniów (w większości jakościowe), lub praca w warsztatach. Z tego też względu ćwiczenia powinny być jednoczesne („wspólny front"), aby można było wspólnie ze wszystkimi uczniami wyprowadzać wnioski, wynikające z tych ćwiczeń.

Nauczyciel przytem powinien tylko podsuwać uczniom zagadnienia, uczniowie zaś powinni w miarę możności sami projektować sposoby rozwiązywania tych zagadnień.

Jeszcze lepiej, gdy uczniowie będą (zwłaszcza w 3-cim etapie) sami wysuwali nowe zagadnienia, będące naturalnem następstwem zjawisk poprzednio poznanych.

Ze względu na ciągłość i jednolity kierunek nauczania,

musi istnieć stały kontakt między nauczycielem fizyki i chemji i nauczycielem zajęć praktycznych (warsztatów).

W celu utrwalenia przebiegu i wyników doświadczeń uczeń powinien prowadzić notatki (odrazu w pracowni). Notatki te powinny zawierać jedynie rysunki (schematyczno-przekrojowe) i schematy zestawienia przyrządów, oraz krótkie i jasno ujęte (w kilku zdaniach) wyniki doświadczeń i wnioski z nich wysnute.

Notatki te wraz z podręcznikiem powinny stanowić całość, pozwalającą uczniowi należycie opracować i przyswoić sobie materjał przerobiony w szkole.

Wreszcie w celu pogłębienia i uzupełnienia wiadomości, zdobytych w szkole winna znaleźć możliwie szerokie zastosowanie lektura uzupełniająca.

Po opracowaniu w szkole danego zagadnienia, czy też grupy zagadnień, uczniowie powinni otrzymać z podręcznej bibljoteczki odpowiednie broszurki popularno-naukowe, napisane interesująco i przystępnie. W broszurkach tych powinny się znaleźć te tematy, które uczeń powinien poznać (np. praktyczne zastosowanie poznanych zjawisk w technice i życiu codziennem), a których ze względu na brak czasu nie dało się omówić w szkole.

Broszurki te powinny być w podręcznej bibljotece fizyko-chemicznej w takiej ilości, aby wszyscy uczniowie mogli je otrzymać jednocześnie; inaczej bowiem, przy kolejnem czytaniu, zanim *n-ty* uczeń otrzyma daną broszurkę, przerabiany już będzie inny temat i zainteresowanie ucznia pójdzie w innym kierunku.

Przyzwyczajenie ucznia do czytania książek i rozbudzanie w nim zamiłowania w tym kierunku jest jednym z ważniejszych elementów nauczania fizyki i chemji.

Również ważnym elementem w nauczaniu fizyki i chemji są wycieczki do pobliskich, a nawet i dalszych zakładów przemysłowych i warsztatów pracy.

II. Nauczanie fizyki i chemji w gimnazjum składać się będzie z następujących elementów:

1. Praca ucznia w laboratorjum,
2. Praca ucznia w warsztatach,
3. Eksperyment nauczyciela przy wydatnym udziale uczniów,
4. Dyskusje wyników doświadczeń i omówienie ważniejszych praktycznych zastosowań poznanych zjawisk,
5. Lektura uzupełniająca,
6. Wycieczki.

W programie powinno być zaznaczone, które zagadnienia powinny się znaleźć w jednym z tych elementów nauczania.

D. Materjał nauczania.

I. Uwagi ogólne. Materjał nauczania fizyki i chemji w gimnazjum powinien być ułożony systematycznie w tem znacze-

niu, że poszczególne zagadnienia danego działu powinny być powiązane ze sobą tak, aby nowe zagadnienie naturalnie wypływało z poprzedniego.

Wiązanie ze sobą poszczególnych działów nie jest konieczne. Wszystkie zasadnicze działy muszą być w programie uwzględnione, należy jednak ograniczyć się do wyboru szeregu zagadnień, któreby dały uczniowi pojęcie o danym dziale, jako całości.

Przy wyborze zagadnień w poszczególnych działach należy kierować się nie tyle względami naukowemi, ile raczej względami natury gospodarczo - życiowej. Metoda naukowa powinna tu tylko przyświecać, a nie wywierać decydującego wpływu na układ materjału. Z reguły należy unikać wszelkich samoistnych wywodów matematycznych; wnioski należy formułować na podstawie wyników doświadczeń, ujmując je w miarę potrzeby jedynie w przystępnej formie arytmetycznej.

Przy układaniu programy dla gimnazjum należy liczyć się z tem, że program szkoły powszechnej ma być podbudową dla programu gimnazjalnego i dlatego należy możliwie jak najczęściej korzystać z wiadomości uczniów, zdobytych w szkole powszechnej, przypominając im poznane zjawiska, które w gimnazjum znajdą odpowiednie pogłębienie i uzasadnienie.

Zagadnienia natury technicznej, jak np. sporządzanie i zestawianie niektórych przyrządów, instalacyj i t. p., znajdą miejsce i odpowiedni wymiar czasu w warsztatach.

Ze względu na laboratoryjny charakter nauczania fizyki w gimnazjum należy w kl. III umieścić działy, w których podstawą nauczania będą ćwiczenia uczniowskie; uczeń będzie mógł odrazu na stosunkowo łatwych zagadnieniach wdrożyć się do pracy laboratoryjnej.

Wprawdzie w klasie IV znajdą się działy (elektryczność, magnetyzm, optyka), w których także ćwiczenia uczniowskie będą miały przewagę nad eksperymentem nauczyciela, ale działy te wymagają już od ucznia pewnej wprawy w eksperymentowaniu.

II. Układ materjału w fizyce.

Na wstępie należy umieścić pewne ogólne wiadomości, dotyczące pomiaru długości, powierzchni i objętości, jako powtórzenie wiadomości, podanych uczniom w matematyce. Jedynie ważenie i proste pomiary ciężaru właściwego należy potraktować, jako rzeczy nowe i odpowiednio przerobić w pracowni.

Nauczanie więc fizyki rozpoczynamy od nauki o cieple. Dział ten nie wymaga od ucznia specjalnej biegłości w eksperymentowaniu, a obfituje w dużą ilość łatwych stosunkowo ćwiczeń.

Zjawiska cieplne są przeważnie dla ucznia zjawiskami

powszedniemi; należy tylko uporządkować wiadomości ucznia i odpowiednio je pogłębić.

Drugim działem, który podobnie, jak i nauka o cieple obfituje w tematy nadające się do laboratoryjnego potraktowania, jest nauka o równowadze cieczy i gazów.

Już w tym dziale wynika konieczność wprowadzenia ogólnych pojęć o sile i równowadze sił.

Dokładniejsze wiadomości o równowadze sił zdobędą uczniowie w mechanice, przy rozważaniu maszyn prostych.

Naukę o głosie należy potraktować w klasie III tylko zjawiskowo, poprzedzając ją kilkoma doświadczeniami, dającemi uczniowi ogólne pojęcie o falach.

W klasie IV nauczanie fizyki rozpoczynamy od nauki o prądzie elektrycznym.

W dziale tym wiele zagadnień nadawać się będzie do pracy w warsztatach, gdzie uczeń, konstruując różne przyrządy, lub wykonywując połączenie różnych instalacyj (oświetleniowej, sygnalizującej i t. p.), zetknie się z całym szeregiem zagadnień, które następnie rozwiąże i opracuje w laboratorjum.

Opracowaniem ważniejszych zagadnień z optyki geometrycznej kończymy program fizyki w gimnazjum.

III. W doborze materjału z chemji należy materjał naukowy, czerpany z ogromu wiedzy chemicznej ograniczyć do niezbędnego minimum i dać młodzieży jedynie podstawę do zrozumienia roli chemji, jako potężnego czynnika nowoczesnej kultury. W rozważaniu procesów z praktyki życia codziennego, z rolnictwa, przemysłu i t. d. chodzić powinno tylko o ujęcie sensu chemicznego, bez pretensji do pełni obrazu i bez dążności do przekształcania gimnazjalnego kursu chemji na technologję chemiczną, uczoną w szkołach zawodowych.

W zakres materjału powinny wejść wybrane zagadnienia z chemji nieorganicznej i organicznej.

IV. Poniżej podaje się przykładowe ujęcie trzech zagadnień, z których dwa zaczerpnięte są z fizyki, jeden z chemji. Przykłady te nie są dla autora programu obowiązujące; może on inaczej ująć te zagadnienia i inaczej je sformułować. Są one tylko ilustracją, jak należy „podchodzić“ do „zagadnień“ z fizyki i chemji na terenie gimnazjum. Takiemi, względnie podobnemi zagadnieniami, wiążącemi się w całość w obrębie danego działu fizyki lub chemji, należy ująć cały materjał nauczania, którego rozkład podany jest w punkcie V i VI-tym. Rozkład ten jest tylko spisem materjału naukowego, który przy opracowywaniu programu należy uwzględnić. Podaje on nadto *obowiązujący autora* układ działów.

Rzeczą autora jest rozważyć, które zjawiska uwypuklić należy w formie zagadnień, które z niemi skojarzyć jako uboczne, i jak związać wszystkie zagadnienia w obrębie danego działu.

Autor programu winien również wskazać, w którym elemencie nauczania zagadnienie względnie jego część powinna zostać opracowaną (patrz pkt. C, II).

Przykłady z fizyki.

O pracy.

a) Do wykonania pracy potrzebna jest siła.	Wyszczególnienie życiowych przykładów mechanicznej pracy.
	Rozważanie powyższych przykładów w celu wyodrębnienia siły, jako elementu pracy. Równowaga sił, realizowana za pomocą dynamometrów i prostych maszyn, jak: dźwignia, blok, wielokrążek, kołowrót i równia pochyła.
b) Praca wykonana jest wtedy, gdy siła działa na pewnej drodze.	Rozważanie powyższych przykładów pracy z punktu widzenia drogi, jako drugiego elementu pracy.
c) Obliczanie wykonanej pracy.	Ustalenie jednostki pracy.
Zachowanie pracy przy użyciu maszyn prostych.	Przykłady.
d) Tarcie.	Przykłady.

Elektroliza.

a) Gdy obwód prądowy metaliczny przerwiemy, a w przerwę wstawimy czy to roztwór soli, czy kwasu, czy też zasady, wtedy w roztworach tych wystąpią osobliwe zjawiska chemiczne.	Rozkład roztworu soli kuchennnej, chlorku miedzi i jodku potasu, z wyodrębnieniem produktów rozkładu. (Jako wskaźnika przepływu prądu użyć początkowo żarówki w następstwie — dostatecznie czułego galwanoskopu).
	Elektroliza, elektrolit, elektrody; anoda, katoda.
b) Woda destylowana, sól kuchenna nie są przewodnikami prądu.	Odpowiednie ćwiczenia, związane z różną koncentracją roztworów.
	Doświadczenie z wodą destylowaną i krystaliczną solą kuchenną.
c) Przyrost miedzi na katodzie, względnie ubytek na anodzie zależy od czasu przepływu prądu.	Elektroliza siarczanu miedzi z anodą miedzianą i katodą np. węglową.
	(Galwanometer — jako wskaźnik stałości prądu).
	Wprowadzenie jednostki natężenia prądu (Amper).
d) Przyrost miedzi na katodzie, względnie ubytek na anodzie zależy od natężenia prądu.	Odpowiednie ćwiczenia (użycie amperomierza — bez objaśnienia budowy i działania).
e) Ustalenie brzmienia I prawa Faraday'a.	
f) Zastosowania elektrolizy.	Posrebrzanie, miedziowanie i niklowanie.

g) Przegląd ogniw, mających praktyczne zastosowanie.	Ogniwo Volty i Leclanché'a. Akumulator. Wskazówki dotyczące ładowania i konserwacji akumulatorów.

Przykład z chemji.

Utlenianie (proces palenia). a) Powietrze ma wielki wpływ na wygląd i trwałość znajdujących się w niem ciał.	Zachowanie się metali w powietrzu i bez dostępu powietrza, w zwykłej i podwyższonej temperaturze.
b) Powietrze samo przy tem ulega zmianie.	Rozkład powietrza, przepuszczanego w odmierzonej ilości nad ogrzewaną miedzią. Badanie wagowe produktu, otrzymanego z miedzi, ogrzewanej w powietrzu. Podobne doświadczenia z opiłkami żelaznemi i wstążką magnezową.
c) Główne składniki powietrza.	Azot i tlen. Spalanie w tlenie. Tlenki. Ważniejsze tlenki metali w przyrodzie.
d) Pojęcie o syntezie i analizie.	Ewentualny przykład syntezy tlenku rtęci. Rozkład tlenku rtęci i próby rozkładu tlenków metali poprzednio utlenionych.
e) Urządzenia techniczne przeznaczone do spalania mają być budowane tak, aby paliwo miało zapewniony dopływ powietrza.	Przykłady.
f) Środki zapobiegające utleniającemu działaniu powietrza.	Objaśnić cel cynkowania blachy żelaznej i miedziowania, jako ochraniaczy chemicznych w odróżnieniu od ochraniaczy mechanicznych, jak: lakierowanie, minjowanie, oraz uszlachetniających, jak niklowanie, srebrzenie i platynowanie.

V. Rozkład materjału z fizyki.

KLASA III (I PÓŁROCZE).

1. Wstęp.

Krótkie powtórzenie pomiarów długości, powierzchni i objętości. Ważenie ciał stałych i cieczy. Pojęcie ciężaru właściwego. Łatwe pomiary ciężaru właściwego ciał stałych i cieczy.

2. Nauka o cieple.

Powtórzenie wiadomości ze szkoły powszechnej o budowie i użyciu termometrów zwykłych rtęciowych.

Termometr lekarski — jako maksymalny. Rozszerzalność cieczy, ciał stałych i gazów.

Różnica temperatur i jej wyrównanie. Przepływ ciepła. Przewodnictwo i przenoszenie ciepła. Wzmianka o promieniowaniu.

Ilość ciepła. Ciepło właściwe. Kalorja.

Zmiany stanów skupienia pod wpływem ciepła.

Wilgotność powietrza. Opady atmosferyczne. Woda deszczowa i źródlana.

Roztwory i krystalizacja. Dyfuzja i osmoza.

3. Nauka o równowadze cieczy i gazów.

Punkt wyjścia — pływanie ciał.

Ogólne pojęcie o równowadze dwu sił (ciężaru ciała pływającego i parcia cieczy). Ciśnienie i parcie hydrostatyczne.. Wypieranie przez ciecz ciała pływającego i całkowicie pogrążonego w cieczy. Areometry. Łodzie zwykłe i podwodne. Pojemność okrętów. Znaczenie morza dla Polski.

Naczynia połączone. Studnie. Wodociągi. Pompy wodne (jako punkt wyjścia do ciśnienia atmosfery).

Ciężar powietrza (i innych gazów). Ciśnienie atmosfery. Barometry. Wypieranie ciał przez powietrze. Balony zwykłe i sterowce.

Ściśliwość i sprężystość powietrza. Punkt wyjścia — piłka, dętki rowerowe i samochodowe. Pompy powietrzne zgęszczające i rozrzedzające. Manometry. Rozprężliwość powietrza. Gęstość atmosfery. Przenikanie powietrza (gazów) przez porowate przeszkody. Wietrzenie mieszkań. Zebranie poznanych zjawisk (rozszerzalność, ściśliwość, rozpuszczalność i t. p.), z których wynika ogólne pojęcie o cząsteczkowej budowie materji.

4. Mechanika.

Pojęcie pracy oparte na przykładach zaczerpniętych z życia. Siła, jako czynnik niezbędny do wykonania pracy. Nauka o równowadze sił, oparta na użyciu dynamometru oraz maszyn prostych.

Droga — jako drugi element pracy. Obliczanie pracy. Jednostka pracy.

Zachowanie pracy przy użyciu maszyn prostych. Tarcie.

Praca wody i wiatru. Silniki wodne i powietrzne. Pojęcie o energji mechanicznej. Jednostka. Ogólne wiadomości o budowie i działaniu silników parowych i gazowych (benzynowych). Mechaniczny równoważnik ciepła (wartość podać informacyjnie). Moc maszyn. Jednostki (praktyczne).

Zastosowanie silników.

Ruchy prostolinjowe: jednostajny i jednostajnie zmienne (potraktować zjawiskowo — bez wzorów i równań).

5. Nauka o głosie.

Najprostsze doświadczenia, wyjaśniające rozchodzenie się fal. Zależność długości fali od częstości drgań i szybkości rozchodzenia się fal. Drgania ciał sprężystych — jako źró-

dło głosu. Cechy głosu. Szybkość rozchodzenia się głosu. Odbicie głosu (echo).

Gramofon.

KLASA IV.

6. Nauka o prądzie elektrycznym.

Elektroliza prostych związków chemicznych. Przewodnictwo elektrolitów.

Jednostka natężenia prądu (Amper). I prawo Faraday'a. Zastosowanie elektrolizy. Ogniwa galwaniczne.

Akumulatory.

Działanie cieplne prądu. Zamiana pracy prądu na ciepło. Opór przewodnika. Jednostka oporu (Ohm). Praca i moc prądu. Napięcie — jako czynnik pracy prądu. Jednostki napięcia, pracy i mocy prądu. Rozgałęzienia prądu. (Użycie amperomierza i woltomierza — bez objaśnienia budowy i działania).

Oświetlenie elektryczne.

Sygnalizacja elektryczna (punkt wyjścia do elektromagnesów). Elektromagnes. Dzwonek elektryczny. Telegraf. Magnesy i ich własności. Igła magnesowa. Magnetyzm ziemski (bez zboczenia i nachylenia).

Oddziaływanie prądu na (igłę magnesową) magnes i odwrotnie. Budowa i działanie galwanoskopu, amperomierza i woltomierza.

Prądy indukowane. Telefon. Prądnica — jako przykład przemiany energji mechanicznej na elektryczną. Elektrownia. Elektromotor — jako przykład przemiany energji elektrycznej na mechaniczną. Zastosowanie elektromotoru. Naturalne źródła energji w Polsce. Wyzyskiwanie tych źródeł. Łatwość przesyłania energji elektrycznej. Elektryfikacja Polski.

Promienie Roentgena — jako przykład wyładowania w gazach rozrzedzonych.

Budowa (wykonanie w warsztatach) radjoodbiorników kryształkowego i jednolampowego.

7. Optyka geometryczna.

Pochłanianie i odbicie promieni słonecznych przez różne ciała. Odbicie światła. Zwierciadła płaskie. Obrazy w zwierciadłach płaskich. Załamanie światła (w powietrzu, wodzie, szkle).

Ważniejsze przyrządy optyczne, oparte na załamaniu światła, lupa — jako punkt wyjścia do własności soczewek i obrazów w soczewkach (bez wzorów). Aparat fotograficzny. Latarnia projekcyjna (epidiaskop).

Własności optyczne oka. Okulary.

Zasada kinematografu.

Rozszczepienie światła białego. Barwy ciał. Widmo emisyjne.

VI. Rozkład materjału z chemji.

KLASA III (II PÓŁROCZE).

Metale ciężkie, ich własności i znaczenie dla kultury człowieka. Zachowanie się metali w powietrzu i bez dostępu powietrza. Analiza powietrza. Tlen. Doświadczenia, wyjaśniające skład chemiczny tlenków. Pojęcie o syntezie i analizie. Zabezpieczenie ciał przed utlenianiem. Palenie się ciał. Wodór (bez sposobu otrzymywania). Palenie się wodoru. Synteza i rozkład wody. Płomień. Mieszanina mechaniczna. Związek chemiczny, pierwiastek. Reakcja chemiczna.

Tlenki metali lekkich: sodu, wapna i magnezu oraz ich właściwości. Tlenki niemetali: węgla, siarki, fosforu i krzemu oraz ich własności. Występowanie niektórych z tych tlenków w przyrodzie. Rudy tlenowe.

Siarczki. Syntetyczne otrzymywanie niektórych siarczków. Rudy siarczkowe.

Chlor. Własności chloru. Wzmianka o gazach bojowych. Synteza chlorków metali: sodu, miedzi, żelaza. Chlorki w przyrodzie: sól kuchenna.

Brom i jod. Bromki i jodki — jako preparaty lecznicze. Związki bromu i jodu wrażliwe na światło.

Wytapianie metali z rud. Metalurgja żelaza. Redukcja węglem. Inne przykłady redukcji poznanych związków (np. redukcja tlenku miedzi wodorem). Prawo stosunków stałych wagowych i objętościowych wysnute z wyników przerobionych ćwiczeń. Pojęcie atomowej budowy materji.

Wzory i równania chemiczne, ilustrujące poznane związki i reakcje chemiczne. Syntetyczne otrzymanie zasad: wodorotlenku sodu i wapnia. Synteza kwasów: solnego, siarkowego, węglowego i fosforowego. Sposoby otrzymywania soli, zobojętnienie, działanie metali na kwasy, działanie tlenków metali na kwasy. Ważniejsze sole, ich występowanie i zastosowanie.

Rozkład soli: rozkład ciepłem (węglanu wapnia); wapienniki; rozkład soli za pomocą kwasów i zasad.

Azot i jego znaczenie w rolnictwie oraz przy fabrykacji środków wybuchowych. Obieg azotu w przyrodzie. Amoniak. Sole amonowe.

Węglowodory. Metan. Acetylen. Ropa naftowa i produkty destylacji ropy.

Zastosowanie.

Węglowodany. Cukier, skrobia, celuloza. Przemysł cukrowniczy, fermentacyjny (alkohol etylowy; ocet). Przemysł celulozy. Tłuszcze. Gliceryna. Mydło.

Ważniejsze składniki środków spożywczych. Konserwacja środków spożywczych.

Węgiel kamienny — jako surowiec wielkiego przemysłu organicznego.

Sucha destylacja węgla kamiennego. Główne produkty suchej destylacji.

MATEMATYKA.

Szkoła powszechna.

Cele nauczania.

1. Wyrobienie sprawności w działaniach na liczbach całkowitych i ułamkowych i kreśleniu.
2. Kształcenie wyobraźni ilościowej i przestrzennej.
3. Kształcenie umiejętności dostrzegania związków między wielkościami.
4. Kształcenie umiejętności dokładnego wysławiania spostrzeżeń i łatwych uogólnień.
5. Rozwijanie umiejętności stosowania nabytych wiadomości do zagadnień praktycznych, w których występują cechy ilościowe i przestrzenne.

Uwaga: W doborze materjału naukowego i zadaniowego należy położyć nacisk na jego praktyczność. W tym celu należy umieścić odpowiednie uwagi we wskazówkach do programu na użytek nauczycieli i autorów podręczników.

Rozkład materjału naukowego.

I. Oddział I powinien zawierać dodawanie, odejmowanie i proste przypadki mnożenia liczb w zakresie do 20. Poza tem: mierzenie centymetrem.

II. Oddział II powinien zawierać pamięciowe dodawanie i odejmowanie w zakresie do 100, mnożenie w zakresie tabliczki mnożenia oraz odpowiednie przypadki dwóch rodzajów dzielenia. Zapoznanie z kalendarzem i zegarem.

III. Oddział III powinien zawierać pamięciowe dodawanie i odejmowanie w zakresie do 1000, mnożenie liczby nie przekraczającej 100 przez liczbę nie przekraczającą 10 oraz odpowiednie przypadki dzielenia. Połowa całości, $^1/_2$. Poza tem: ćwiczenia w liczeniu pieniędzy, mierzeniu długości, ważeniu i mierzeniu pojemności, wraz z prostemi działaniami na wyrażeniach dwumianowanych. Pierwsze kreślenia: odcinki proste wzajemnie prostopadłe.

IV. Oddział IV winien zawierać powtórzenie rachunku pamięciowego, algorytmy pisemne narazie na liczbach do 10000, a potem w dowolnym zakresie. Dodawanie i odejmowanie ułamków o mianownikach: 2, 4, 8, a także 10, 100 i ewentualnie 1000 (wraz z zapisem dziesiętnym). Uporządkowanie wiadomości o jednostkach miary. Z geometrji: koło i okrąg, plan i skala.

V. Oddział V winien zawierać usystematyzowanie działań na liczbach całkowitych i wyrażeniach mianowanych, w związku z ugruntowaniem dziesiętnych jednostek miary. Przed działem o ułamkach należy opracować dział o podzielności liczb. W oddziale tym należy umieścić pierwszą część systematycznej nauki o ułamkach. Z geometrji należy podać wiadomości wstępne, potrzebne do kreślenia figur, opracować pole prostokąta i objętość prostopadłościanu. Plan i skala.

VI. W Oddziale VI należy dać dalszy ciąg systematycznego opracowania ułamków. Potem należy zająć się temi własnościami działań arytmetycznych, które oświetlają zmiany wyników działań w zależności od zmiany danych. Wreszcie należy dać technikę działań na liczbach dziesiętnych. W końcu roku: pojęcie stosunku wielkości jednorodnych i początki rachunku procentów. W zakresie geometrji należy opracować obliczanie pola wielokąta i objętości graniastosłupa prostego, a także obliczanie długości okręgu, pola koła i objętości walca obrotowego. Poza tem w zakresie kreślenia: elementarne wiadomości o symetrji osiowej, wreszcie zdjęcie planu parceli metodą rzutowania punktów na oś.

VII. Oddział VII winien mieć charakter wybitnie praktyczny. W zakresie arytmetyki: ugruntowanie wiadomości na odpowiednio dobranych zadaniach, wraz z zastosowaniem znakowania literowego (ale bez śladów algebry); dalsze ćwiczenia w rachunku procentowym, zadania na wielkości proporcjonalne (z pochodnemi jednostkami miary). Jako swoista odmiana przedstawienia matematycznego: diagramy prostokątne. W zakresie geometrji główne ćwiczenia polegać winny na kreśleniu figur płaskich i wyrobieniu zrozumienia rysunku przestrzennego. Z obliczeń: pola figur i objętość brył (na podstawie gotowych wzorów).

Gimnazjum.

Cele nauczania.

1. Nabycie podstawowych wiadomości z dziedziny arytmetyki liczb rzeczywistych wraz z umiejętnością sprawnego i pewnego przeprowadzania obliczeń.
2. Umiejętność przekształcania wyrażeń algebraicznych, ustawiania i rozwiązywania równań i układów równań, których rozwiązanie prowadzi do równania stopnia pierwszego lub drugiego.

3. Nabycie elementarnych wiadomości z planimetrji i stereometrji, umiejętności rozwiązywania zadań konstrukcyjnych i rachunkowych z dziedziny geometrji oraz umiejętności posiłkowania się rysunkiem w rzucie równoległym.
4. Wyrobienie sprawności w stosowaniu wiadomości matematycznych do zagadnień, a więc do matematycznego ujmowania związków między wielkościami.
5. Rozwijanie umiejętności poprawnego przeprowadzania dowodów i wyciągania wniosków.
6. Kształcenie wyobraźni ilościowej i przestrzennej.

Wskazania ogólne.

1. Program algebry winien mieć charakter rachunkowy, a nie dyskusyjny. Główny nacisk położyć należy na sprawność w przeprowadzaniu rachunków cyfrowych i umiejętność wykonywania przekształceń algebraicznych, a także umiejętność ustawiania i rozwiązywania równań i układów. Pierwiastek dyskusyjny występuje tylko wtedy, kiedy trzeba zbadać warunki, przy których wyrażenia algebraiczne (wyrażenia ułamkowe i pierwiastkowe) mają sens liczbowy.

2. Systematyczny kurs geometrji należy rozpocząć w klasie II-giej. Program geometrji powinien być związany z algebrą, a więc nie należy odgradzać teorji odcinków proporcjonalnych od pojęcia miary odcinka, nie należy też dawać odrębnej teorji figur równoważnych jako przygotowania do miary pola. W zadaniach geometrycznych winien przeważać pierwiastek konstrukcyjny. Charakter zadań rachunkowych musi ulec zmianie wskutek usunięcia „dyskusji trójmianu kwadratowego".

3. Nie należy dawać długich teoryj matematycznych, a więc będą usunięte teorja liczb niewymiernych, geometryczna teorja odcinków proporcjonalnych, odrębna teorja figur równoważnych, oparta wyłącznie na rozkładaniu figur; pozatem będą usunięte rozważania, które z natury swej należą do geometrji analitycznej, jak np. teoretyczne badanie wykresów niektórych funkcyj.

Rozkład materjału naukowego.

KLASA I.

Arytmetyka.

1. Powtórzenie działań na ułamkach zwykłych, wraz z wiadomościami o podzielności liczb, wspólnym podzielniku i wspólnej wielokrotności liczb.

2. Powtórzenie działań na liczbach dziesiętnych. Praktyczne wiadomości z rachunku przybliżeń dziesiętnych (przy-

bliżenia w pomiarach, w mnożeniu i dzieleniu, w obliczaniu pola i objętości i t. p.). Przybliżenie dziesiętne ułamka zwykłego: działania na ułamkach zwykłych łącznie z dziesiętnemi.

3. Zadania na wielkości wprost i odwrotnie proporcjonalne. Pochodne jednostki miary (np. pociąg, który w ciągu 3-ch godz. przebiega 135 km., idzie z prędkością 45 km/godz.; przy przewozie 15 tonn na odległości 60 km płaci się za 900 tn.-km.; i t. p.). Obliczenia z uwzględnieniem ciężaru właściwego.

4. Diagramy prostokątne: porównawcze przedstawienie kilku wielkości, podział wielkości na części składowe. Zastosowania w statystyce.

5. Wprowadzenie początków znakowania literowego. Budowa wzorów na rozwiązanie prostych zagadnień; obliczanie wartości liczbowej wyrażeń literowych.

6. Obliczania procentowe. Wzór na obliczenie oprocentowania w czasie: odwrócenia tego wzoru dla wyznaczenia czasu oprocentowania kapitału lub stopy procentowej. Praktyczne wiadomości o operacjach pieniężnych, podatkach, ubezpieczeniach, oszczędnościach, zobowiązaniach dłużnych, wekslach, czekach i t. d. Wiadomości o P. K. O.

Uwaga. Program arytmetyki dla I-szej klasy gimnazjum winien pokrywać się z programem III szczebla szkoły powszechnej.

Praca w tej klasie winna uwzględnić przedewszystkiem wyrównanie wiadomości matematycznych uczniów i *bardzo* gruntowne opanowanie techniki rachunkowej.

Geometrja.

1. Kreślenie geometryczne, oparte na symetrji: przepołowienie odcinka, przepołowienie kąta i t. d. Własności trójkąta równoramiennego. Wielokąty foremne. Ornamenty.

2. Elementarne konstrukcje poznanych figur płaskich (bez wprowadzenia pojęcia miejsc geometrycznych); wyznaczanie niewiadomych elementów figury przy pomocy konstrukcji (np. wyznaczanie wysokości trójkąta równobocznego o danym boku). Ćwiczenia w obliczaniu pola.

3. Zrozumienie rysunku bryły, przedstawionej w t. zw. perspektywie kawaleryjskiej (dwa wymiary naturalne, trzeci — w skróceniu). Rysunek prostopadłościanów, graniastosłupów prostych i t. p. Ostrosłup; rzut ostrosłupa: rysunek ostrosłupa w perspektywie kawaleryjskiej, z zaznaczoną na rysunku wysokością. Rozwinięcie powierzchni ostrosłupa.

Uwaga. Program geometrji dla klasy I-ej gimnazjum obejmuje mniejszy materjał, niż program dla oddziału VII szkoły powszechnej, ze względu na mniejszy przydział czasu.

KLASA II.

Algebra.

1. Zmiany wielkości: zmiana dodatnia, zmiana ujemna, zmiana zerowa. Liczby względne (ilustracja przy pomocy wektorów na osi); dodawanie, odejmowanie, mnożenie i dzielenie liczb względnych, potęgowanie (przy wykładniku naturalnym). Oś liczbowa; porównanie liczb względnych: zastosowania liczb względnych w zadaniach. Obliczanie wartości liczbowej wyrażeń literowych.

2. Sformułowanie własności działań. Dodawanie i odejmowanie sumy lub różnicy; zmiany sumy i różnicy przy zmianie danych. Zmiany iloczynu i ilorazu przy zmianie danych.

3. Współczynnik cyfrowy. Wielomian stopnia pierwszego z jedną lub kilku zmiennemi o współczynnikach cyfrowych. Dodawanie i odejmowanie takich wielomianów. Mnożenie i dzielenie wielomianu stopnia pierwszego przez daną liczbę.

4. Równanie stopnia pierwszego z jedną niewiadomą o współczynnikach cyfrowych; zastosowania do zagadnień. Układy równań stopnia pierwszego z dwiema niewiadomemi o współczynnikach cyfrowych; zastosowania do zagadnień.

5. Mnożenie i dzielenie potęg o jednakowych podstawach; potęga o wykładniku zero; potęgowanie potęgi. Mnożenie i dzielenie jednomianów, potęgowanie jednomianu. Wielomiany uporządkowane; dodawanie, odejmowanie i mnożenie wielomianów; kwadrat wielomianu i trzecia potęga dwumianu.

6. Wyłączanie wspólnego czynnika poza nawias. Rozkładanie wielomianu na czynniki metodą grupowania wyrazów (w łatwiejszych przypadkach). Rozkładanie wyrażeń: $x^2 - a^2$, $x^3 - a^3$, $x^3 + a^3$. Dalsze ćwiczenia w rozkładaniu wielomianów na czynniki. Miejsca zerowe wielomianu, rozłożonego na czynniki linjowe.

Geometrja.

1. Usystematyzowanie wiadomości wstępnych. Punkt, prosta, płaszczyzna. Półproste: odcinki, suma i różnice odcinków.

Wstępne wiadomości o okręgu i kole, potrzebne do dalszych konstrukcyj.

Kąty płaskie. Wstępne wiadomości o wielokątach; przekątne wielokąta.

2. Równość trójkątów (można podawać bez dowodu trzy cechy równości trójkątów). Konstrukcja trójkąta równego danemu.

Własności trójkąta równoramiennego. Konstrukcja prostych wzajemnie prostopadłych. Konstrukcja przepołowienia odcinka. Konstrukcja przepołowienia kąta. Nierówności, dotyczące boków i kątów trójkąta.

3. Proste wzajemnie równoległe. Własności kątów przy

dwóch prostych przeciętych poprzeczną. Suma kątów w trójkącie i w wielokącie (wypukłym).

Klasyfikacja trójkątów. Równość trójkątów prostokątnych. Elementarne konstrukcje figur przy pomocy rozbicia na figury pomocnicze.

4. Symetrja środkowa i symetrja osiowa; odpowiednie konstrukcje. Symetrja osiowa trójkąta równoramiennego i równobocznego.

Równoległobok i jego symetrja środkowa. Przegląd czworokątów ze względu na symetrję osiową (deltoid i trapez równoramienny, romb i prostokąt, kwadrat). Konstrukcje poznanych czworokątów.

5. Cięciwy i łuki w kole. Wzajemne położenie prostej i okręgu; styczna i normalna w okręgu. Wzajemne położenie dwóch okręgów.

Konstrukcja trójkąta o trzech bokach danych.

KLASA III.

Algebra.

1. Powtórzenie rozkładania wielomianów na czynniki (na licznych ćwiczeniach). Wyrażenia ułamkowe; wyznaczanie miejsc zerowych mianownika, przy których wyrażenie ułamkowe traci sens. Upraszczanie wyrażenia ułamkowego, mnożenie i dzielenie wyrażeń ułamkowych, (z zastrzeżeniem zachowania sensu dzielenia). Sprowadzanie wyrażeń ułamkowych do wspólnego mianownika, dodawanie i odejmowanie wyrażeń ułamkowych. Ćwiczenia w przekształcaniu wyrażeń ułamkowych łącznie z całkowitemi. Łatwe równania i układy równań ułamkowych o współczynnikach cyfrowych, prowadzące do rozwiązania równań stopnia pierwszego; zastosowania do zagadnień. Równania w postaci proporcyj.

2. Funkcja. Układ współrzędnych prostokątnych; obraz graficzny funkcji, danej przez proste wyrażenia, np. $y = 2x + 3$, $y = x^2 - x$ i t. p.; ujęcie graficzne zestawień tabelarycznych. Wykres funkcji: $y = x^2$. Wyciąganie pierwiastka kwadratowego (arytmetycznego). Wprowadzenie pierwiastka kwadratowego niewymiernego.

3. Liczby rzeczywiste: powtórzenie formalnej własności działań (bez dowodu).

4. Przekształcenia wyrażeń z pierwiastkami kwadratowemi; obliczanie wartości liczbowej takich wyrażeń (*z praktycznem* uwzględnieniem przybliżeń dziesiętnych); łatwe równania pierwiastnikowe o współczynnikach cyfrowych, sprowadzające się do równania stopnia pierwszego.

5. Równanie stopnia drugiego z jedną niewiadomą (równanie kwadratowe) o współczynnikach cyfrowych; związek między pierwiastkami i współczynnikami równania kwadratowego. Układanie i rozwiązywanie równań kwadratowych. Równanie ułamkowe o współczynnikach cyfrowych, sprowadzające

się do równania stopnia drugiego. Rozwiązywanie zagadnień stopnia drugiego.

Geometrja.

1. Powtórzenie materjału naukowego z poprzedniego roku, skupione dookoła pojęcia miejsca geometrycznego (np. zbiór punktów, leżących w danej odległości od danego punktu; zbiór punktów, leżących w równych odległościach od dwóch danych punktów i zastosowanie do wyznaczenia koła opisanego na trójkącie; zbiór punktów, leżących w danej odległości od danej prostej; zbiór punktów, leżących w równych odległościach od pary przecinających się prostych i zastosowanie do wyznaczenia koła wpisanego w trójkąt; zbiór środków cięciw okręgu, posiadających daną długość; zbiór punktów, z których styczne do danego koła mają daną długość i t. p.). Odpowiednie konstrukcje.

2. Kąty środkowe i kąty wpisane w kole; kąt między cięciwą i styczną, poprowadzoną w końcu cięciwy; konstrukcja pary łuków, obejmujących dany kąt wpisany. Czworokąty wpisalne w koło i czworokąty opisalne na kole. Wielokąty foremne; konstrukcje niektórych wielokątów foremnych.

3. Mierzenie odcinków. Liczby rzeczywiste. Proporcjonalność odcinków; twierdzenie Talesa. Twierdzenie o dwusiecznych kąta wewnętrznego i kąta zewnętrznego w trójkącie; okrąg Apolonjusza. Jednokładność i podobieństwo figur; odpowiednie konstrukcje.

4. Mierzenie pola wielokąta; pola wielokątów podobnych. Związki miarowe w trójkącie prostokątnym i w półkolu. Twierdzenie Pitagorasa i jego uogólnienie. Wzór Herona; obliczenie promienia koła wpisanego i koła opisanego na trójkącie. Związki miarowe, dotyczące cięciw, siecznych i stycznych koła. Obliczenia dotyczące niektórych wielokątów foremnych.

5. Analiza geometryczna zadań konstrukcyjnych. Metoda miejsc geometrycznych. Zestawienie poznanych miejsc geometrycznych. Liczne ćwiczenia na rozwiązywanie zadań konstrukcyjnych, związanych z obliczeniami na związkach miarowych.

KLASA IV.

Algebra.

1. Powtórzenie wiadomości o równaniu kwadratowem. Warunek możliwości rozkładu trójmianu stopnia drugiego na czynniki linjowe.

2. Powtórzenie wiadomości o porównywaniu liczb rzeczywistych. Nierówności i ich właściwości. Rozwiązywanie nierówności stopnia pierwszego o współczynnikach cyfrowych.

3. Równanie stopnia drugiego (równanie kwadratowe) z jedną niewiadomą o współczynnikach literowych; badanie wyróżnika. Łatwe równania i układy równań sprowadzalne

do rozwiązania równania kwadratowego. Zastosowania do zagadnień, a w szczególności do zadań geometrycznych.

4. Pierwiastki o wykładnikach naturalnych. Przekształcenie wyrażeń pierwiastnikowych. Łatwe równania i układy równań z wyrażeniami pierwiastnikowemi. Uogólnienie pojęcia wykładnika potęgi.

Geometrja.

1. Powtórzenie poznanych w poprzednim roku związków miarowych. Funkcje trygonometryczne: sinus, cosinus w zastosowaniu do trójkąta prostokątnego. Dalsze ćwiczenia w rozwiązywaniu zadań konstrukcyjnych i rachunkowych (z zastosowaniem funkcyj trygonometrycznych, w szczególności do determinacji zadań).

2. Położenie względne prostych i płaszczyzn w przestrzeni (na modelach). Kąt dwuścienny i jego mierzenie. Wielościany: graniastosłupy, ostrosłupy.

3. Zasadnicze wiadomości o rzucie równoległym. Kreślenie figur prostolinijnych i brył płaskościennych w rzucie równoległym. Twierdzenie Desargues'a.

4. Liczne ćwiczenia na zastosowanie planimetrycznych związków miarowych (łącznie z funkcjami trygonometrycznemi) do zagadnień przestrzennych. Wzory na obliczanie objętości graniastosłupów i ostrosłupów.

5. Długość okręgu i pole koła. Bryły obrotowe: walec, stożek, kula. Wzory na obliczanie pola ich powierzchni i na obliczanie objętości. Odpowiednie zadania rachunkowe.

Uwagi: 1. Materjał naukowy z zakresu algebry i geometrji w gimnazjum winien być dobrany pod kątem widzenia praktyczności. A więc należy wybrać takie tylko działy, które obok pierwiastka kształcącego posiadają liczne zastosowania praktyczne i pozwalają oprzeć nauczanie matematyki na opracowaniu wielkiej ilości przykładów praktycznych. Z drugiej strony, nie należy obciążać programu takiemi zagadnieniami praktycznemi, których podstawy teoretyczne są zbyt zawiłe.

2. Przewidziane jest usunięcie propedeutycznego kursu geometrji z I-ej klasy gimnazjalnej.

Bliższe informacje w tej sprawie udzielone będą w czasie konferencyj autorów.

RYSUNEK.

Szkoła powszechna.

Cel nauki rysunku w szkołach powszechnych.

1. Systematyczne zaznajamianie młodzieży z różnorodnemi sposobami i technikami wyrażania tworów przyrody i człowieka w rysunku i barwie — na podstawie obserwacji, z pamięci i z wyobraźni, wyrobienie umiejętności i sprawności technicznej, rozbudzenie zamiłowania do wypowiadania się w zakresie osiągalnym na poszczególnych stopniach nauczania.

2. Kształcenie spostrzegawczości, pamięci wzrokowej kształtów i barw oraz kształcenie wyobraźni plastycznej.

3. Orjentowanie się starszej młodzieży w wartościach estetycznych rękodzieła i sztuki ludowej.

Podział materjału naukowego.

ODDZIAŁ I i II.

Dominującym środkiem kształcenia sprawności rysunkowej w tych oddziałach jest *rysunek pamięciowy*, stosowany w ilustrowaniu tematów, związanych z nauką języka polskiego, pogadankami przyrodniczemi, wycieczkami, pracą i życiem szkolnem.

Rysunek fantastyczny w ilustracji bajek, legend, podań i t. p. (tematy wesołe i pogodne).

Rysunek sprawozdawczy widzianych przedmiotów (stosowany okolicznościowo: drzewa, domy, ludzie, zwierzęta, kwiaty, prymitywne zabawki i t. p.). Na lekcjach rysunku winni uczniowie zaznajomić się z użyciem ołówka, kredki, kredy, pendzla i farby.

ODDZIAŁ III.

Rysunek fantastyczny na tematy zgodne z zainteresowaniem dziecka.

Rysunek ilustracyjny, dostosowany do zagadnień życiowych z uwzględnieniem poznanych form (np. praca dzieci w domu, w szkole, praca rodziców i t. p.).

Rysunek poobserwacyjny form przyrody i przedmiotów z otoczenia (np. drzewa, kwiaty, owoce, jarzyny, dom i t. p.). Poprawniejsze użycie przyborów rysunkowych a także farb wodnych. *Barwy zasadnicze.*

Linja śmielej rysowana (prosta, koło, owal), występująca w przyrządach do gier i zabaw, jarzynach, prostych narzędziach pracy w ogrodzie i na roli. *Rysowanie prostych liter* (podpisy).

ODDZIAŁ IV.

Ilustracja z zastosowaniem poznanych i rysowanych poprzednio form (np. zbieranie owoców, polowanie, odlot ptaków, Św. Marcin, Św. Mikołaj, kolędnicy, Trzej Królowie, maskarada karnawałowa, Wyrwidąb i Waligóra, płanetnicy i t. p.).

Systematyczny rysunek poobserwacyjny, połączony z malowaniem farbami wodnemi (plamą) charakterystycznych form przyrody i przedmiotów z otoczenia. Jako tematy do ćwiczeń nadają się: świerk, sosna, kasztan, topola, wierzba, brzoza, grusza polna, jabłoń, orzech, ptaki (kogut, indyk, kaczka, łabędź, bocian, jaskółka, sroka), ryby i t. p.

Śmiałe rysowanie prostych form geometrycznych, występujących w różnych przedmiotach jak np. dom, altanka, wóz, samochód, łódź, okręt, pociąg, tramwaj, aeroplan, latawiec i t. p.

Rysowanie prostych liter ołówkiem lub patyczkiem (napisy na teczkach, zeszytach).

Znajomość barw pochodnych (zielona, pomarańczowa, fioletowa).

ODDZIAŁ V.

Rysowanie i malowanie po obserwacji przedmiotów martwych i żywych z uwydatnieniem typowych cech. Jako tematy rysunkowe nadają się: kamienica, ochronka, kapliczka, kościółek, bryczka, samochód, żołnierz, weteran, policjant, strażak, marynarz, pielęgniarka, woźnica i t. p. Krótkotrwałe szkice z natury ołówkiem lub kredką w celu uzupełnienia najważniejszych braków w rysunku poobserwacyjnym.

Rysunek ilustracyjny z zastosowaniem rysowanych poprzednio form celem ich utrwalenia w tematach: np. karuzela, nasze ćwiczenia gimnastyczne, wojsko maszerujące, straż pożarna śpieszy do pożaru, weterani nad mogiłą powstańca, święto 11 listopada, nasza flota wojenna lub handlowa, bitwy, kolędnicy z turoniem, z szopką. Krakus zabija smoka, średniowieczne miasto, śpiący rycerze i t. d.

Krótkie napisy piórem lub patyczkiem. Pogłębianie techniki malowania akwarelą. *Barwy tęczowe czyste.*

ODDZIAŁ VI.

Rysowanie i malowanie po obserwacji przedmiotów martwych i żywych z zaznaczeniem proporcyj i ważniejszych cech.

Krótkotrwałe szkice (rysunki) z natury ołówkiem lub kredką form przestrzennych, rozwijanie tą drogą i przekształcanie intuicyjnego rysunku perspektywicznego dziecka na bardziej świadome odtwarzanie elementarnych zjawisk perspektywicznych w tematach: pole i drzewa, ulica, droga, kolonja robotnicza, koszary i t. p.

Ilustracja z zastosowaniem osiągniętych zdobyczy rysunkowych i technicznych w tematach np. pożar, panika, wybuch wulkanu, sobótki, atak samolotów nieprzyjacielskich na miasto, wyścigi konne, rycerze, turnieje.

Komponowanie ze znanych elementów odpowiednich układów rytmicznych na pudełkach, okładkach, serwetkach i t. p. Krótkie napisy. *Barwy jaśniejsze i ciemniejsze.* Obserwacja i omawianie zdobin na przedmiotach.

ODDZIAŁ VII.

Obserwacja i rysunek perspektywiczny dużych przedmiotów np. domy, kościoły, chaty, fabryki, ulice, mosty, tor kolejowy, korytarze, sprzęty, (szafy, skrzynie, stoły i t. p.).

Szkice terenowe. Liternictwo (szyld, afisz, reklama).

Komponowanie znaków fabrycznych i godeł rzemieślniczych (np. szewc, stolarz, kowal, ogrodnik i t. p.).

Pogłębianie techniki malowania akwarelą t. j. śmiałe i czyste zakładanie płaszczyzn akwarelą.

Kreślenie figur geometrycznych przy użyciu linjału, ekierki i cyrkla. Wycieczki okolicznościowe, obserwacja i omawianie wartości estetycznych rękodzieła, znajdujących się w najbliższem otoczeniu i muzeach.

Oglądanie obrazów i reprodukcyj malarzy polskich: Matejki, Grottgera, Kossaka, Tetmajera i innych.

Ogólne uwagi metodyczne.

Najodpowiedniejszą metodą nauczania rysunków jest *metoda syntetyczna,* oparta na zaiteresowaniu, rozwijająca sprawność rysunkową i malarską, dostosowaną do ogólnego rozwoju intelektualnego ucznia. Nauczyciel winien należycie *orjentować się w rozwoju uzdolnień rysunkowych dzieci,* aby móc świadomie rozwijać ich sprawność rysunkową. Punktem wyjścia w pracy rysunkowej jest *ujęcie ogólnej formy* danego przedmiotu.

Kolejność i rodzaj tematów należy ustalić, aby opracowa-

nie jednego tematu było przygotowaniem do wykonania następnego.

Treść tematów ilustracyjnych musi być żywa, wesoła i pociągająca wyobraźnię dziecka i dostosowana do środowiska, w którem ono wzrasta (wieś, miasteczko i miasto). *Przedmioty podsuwane uczniowi* do rysowania muszą być interesujące, i wynikać z całokształtu pracy szkolnej (szkoły wiejskie i miejskie).

W niższych oddziałach większą radość w pracy dają przedmioty *żywe i barwne*. W ćwiczeniach rysunkowych należy korzystać z wiadomości przyrodniczych ucznia, w razie ich braku, wyjaśnić najważniejsze cechy przedmiotu, ważne ze stanowiska rysunkowego i *szeroko stosować barwy* (kredki i farby).

Główny nacisk położyć na *rysunek poobserwacyjny*, kształcący spostrzegawczość i pamięć wzrokową, zgodnie z naturalnym rozwojem rysunkowym dziecka, skłaniający ucznia do pracy intensywnej i syntetycznej.

Jako sprawdzianu i środka utrwalającego przyswojone rysunkowe formy, zaleca się częste stosowanie rysunku ilustracyjnego.

Nauczyciel winien dbać o coraz poprawniejszą formę i technikę rysunkową na każdym stopniu nauczania i udzielać uczniom wyjaśnień, wskazówek i wiadomości, niezbędnych w pracy. Nie jest rzeczą dopuszczalną, aby postronny obserwator prac dzieci nie zauważył postępów na wyższych stopniach nauczania. *Poprawianie rysunku dziecka* przez nauczyciela jest niewłaściwie. Należy natomiast wskazać sposoby podejścia do pracy na tablicy lub oddzielnej karcie papieru i drogą naprowadzającą skłonić ucznia do sprostowania błędów i uzupełnienia braków. *W rysunku odręcznym* wyklucza się używanie linjału, cyrkla lub innych mechanicznych środków rysunkowych np. obrysowywanie, kreślenie kół, owali przy użyciu nitki i t. p.

Rysunek zdobniczy musi być ściśle związany z konkretnym przedmiotem i odpowiedniem narzędziem.

Uczeń musi być dostatecznie zorjentowany w tem, co można zdobić i jak należy zdobinę wykonać. Wyklucza się np. pisanki lub zdobiny garnków na papierze. Każdy projekt zdobniczy musi zawierać określony temat i technikę, i powinien być wykonany na przedmiocie. Obowiązującą zasadą w zdobnictwie jest prostota, logika kompozycji i celowość.

Odrzuca się wszelkie kopjowanie z kart pocztowych, książek i t. p., natomiast dopuszczalne jest (czasami) powiększanie rysunków dla celów naukowych.

Pewne zastosowanie praktyczne w oddz. VII winien znaleźć rysunek z wyobraźni (projekty budynków gospodarskich i t. p.).

Rysunek perspektywiczny należy oprzeć *wyłącznie* na obserwacji dużych objektów, w których skróty perspektywiczne bardzo wyraźnie występują.

W miarę potrzeby można stosować modelowanie.

Pożądaną jest rzeczą, aby szkoła posiadała zbiory kart pocztowych, reprodukcyj obrazów malarzy polskich i okazy sztuki ludowej.

Uwaga. Nauczanie rysunku winno ograniczyć się wyłącznie do pracy na lekcjach szkolnych; „zadawanie do domu“ jest niedopuszczalne.

Gimnazjum.

Cel nauki rysunku w gimnazjum.

1. Pogłębianie sprawności rysunkowej, opanowanie technik rysunkowych i wzbogacenie środków poprawnego wyrażania form przyrodniczych i użytkowych po obserwacji, z pamięci i z wyobraźni.

2. Kształcenie smaku estetycznego i omawianie wartości estetycznych odpowiednio dobranych dzieł plastycznych (sztuka czysta i stosowana).

Podział materjału naukowego.

Nauczanie rysunków w gimnazjum jest *nadobowiązkowe*. (do 2 godz. tygodniowo).

Stopień I.

Rysowanie i malowanie form świata roślinnego lub zwierzęcego na podstawie obserwacji z uwydatnieniem charakterystycznych cech. Jako tematy nadają się: drzewa i fragmenty, kwiaty, rośliny, owoce, zwierzęta i t. p.

Krótkotrwałe szkice z natury ołówkiem lub kredką form przestrzennych, z uwzględnieniem zasadniczych zjawisk perspektywicznych (droga, aleja, ulica, domy i duże sprzęty o nieskomplikowanych kształtach).

Oglądanie sprzętów i dzieł sztuki podczas wycieczek.

Stopień II.

Rysunek perspektywiczny prostych przedmiotów z uwzględnieniem światłocienia (brama, korytarz, naczynia, sprzęty itp.).

Szkice i sylwety barwne zwierząt i figury ludzkiej w zdecydowanym ruchu (zwierzęta biegnące lub skaczące, typy ludowe) i t. p.

Wycieczki i oglądanie strojów ludowych oraz obrazów (Kossak, Chełmoński, Brandt i inni).

Stopień III.

Szkicowanie i malowanie prostych przedmiotów z uwzględnieniem barwy lokalnej (formy przyrodnicze i użytkowe: rośliny, kwiaty, owoce, owady, sprzęty i t. d.).

Szkice ołówkiem lub kredką prostych fragmentów architektonicznych (zabytki architekt.).

Wycieczki i oglądanie obrazów jak na stopniu II.

Stopień IV.

Szkicowanie i malowanie zwierząt i figury ludzkiej w charakterystycznym ruchu. Jako tematy nadają się: ptaki, zwierzęta czworonożne, typy ludowe i t. p.

Afisz lub kompozycja zdobnicza na określoną formę.

Notatki rysunkowe na wycieczkach (szkice architekt., kapliczka, kościółek, krzyż i t. p.).

Wycieczki i oglądanie sprzętów, obrazów lub reprodukcyj malarzy polskich.

Uwagi metodyczne.

Uwagi, odnoszące się do pracy w szkole powszechnej, obowiązują w szkole średniej. Aby młodzież oceniła wartość nauki rysunków, należy możliwie często korzystać z tego środka poglądowego na lekcjach języka polskiego, geografji, matematyki i innych. Dobór tematów należy dostosować do zainteresowań uczniów i ich przygotowania rysunkowego.

Nie wolno zniechęcać uczniów do pracy zbyt surową krytyką lub wygórowanemi wymaganiami. Obowiązującą zasadą na lekcjach rysunku jest praca rysunkowa, oparta na pracy intelektu, nie bezmyślnem kopjowaniu formy. Uwagi teoretyczne należy ograniczyć do minimum, natomiast udzielać niezbędnych wskazówek i rad oraz demonstrować w miarę potrzeby właściwe użycie materjałów rysunkowych lub narzędzi.

Nauczyciel winien otoczyć opieką uczniów mniej zdolnych, a pracowitych, natomiast uzdolnionym umożliwić wszechstronny rozwój wrodzonych dyspozycyj plastycznych.

Przygotowanie w zakresie liternictwa, wyniesione przez uczniów ze szkoły powszechnej należy wyzyskać przy estetycznem podpisywaniu prac. Przy omawianiu technik zdobniczych lub wartości estetycznych form użytkowych, należy dostatecznie wyjaśnić zasadę kompozycji formy użytkowej lub zdobiny w zależności od przeznaczenia (zastosowanie praktyczne materjału). Przy okazji zwracać uwagę na prostotę, celowość i stronę higjeniczną przedmiotu.

Przy oglądaniu obrazów należy wytworzyć pewien nastrój, ułatwiający przeżycie treści, a nie wdawać się w szczegółową analizę dzieła sztuki, natomiast zwrócić uwagę na technikę wykonania (olej, akwarela, pastel, tempera i t. p.). W związku z zainteresowaniem młodzieży sztuką plastyczną, należy gromadzić reprodukcje obrazów malarzy polskich, fotografje zabytków architekt. i sprzętów, okazy sztuki ludowej i t. p.

W bibljoteczce rysunkowej winny znaleźć się monografje artystów polskich i czasopisma, poświęcone sztuce plastycznej.

Uwaga. Nauczanie rysunku winno ograniczyć się wyłącznie do pracy na lekcjach szkolnych; „zadawanie do domu“ jest niedopuszczalne.

ZAJĘCIA PRAKTYCZNE.

I. Cel zajęć praktycznych.

Celem zajęć praktycznych jest związanie nauki teoretycznej z życiem codziennem przez:

1. poznanie życia najbliższego środowiska na drodze autopsji, w zakresie, odpowiadającym rozwojowi psychicznemu młodzieży a objętym nauką poszczególnych przedmiotów (wycieczki społeczne i pracoznawstwo);
2. wdrożenie młodzieży do pracy fizycznej w klasie, w ogrodzie szkolnym i t. p. w zakresie, na jaki pozwala organizacja szkoły. Wyrobienie w stopniu, odpowiadającym wiekowi uczniów, umiejętności wykonywania pracy i organizowania. Wzbudzenie szacunku dla pracy fizycznej i jej umiłowanie (zajęcia typu ogrodniczego, hodowlanego i gospodarczego);
3. opanowanie, w stopniu dostępnym wiekowi ucznia, techniki pracy ręcznej, niezbędnej dla wykonywania najprostszych przedmiotów bądź użytkowych, bądź będących praktycznem zastosowaniem wiadomości, zdobytych na lekcjach fizyki, historji i t. p. (zajęcia typu rękodzielniczego, zajęcia warsztatowe), — przy równoczesnem rozwijaniu zdolności konstrukcyjnych młodzieży;
4. zaprawianie młodzieży do stosowania zdobytych wiadomości i umiejętności w pracy indywidualnej, grupowej i społecznej na terenie szkoły, domu i w zakresie dopuszczalnym na terenie środowiska.

II. Zakres zajęć praktycznych.

Zajęcia praktyczne obejmują:

1. wycieczki społeczne i pracoznawstwo;
2. zajęcia typu ogrodniczego, hodowlanego i gospodarczego;
3. zajęcia typu rękodzielniczego (zajęcia warsztatowe).

Zajęcia praktyczne winny być dostosowane do typu środowiska oraz do warunków szkoły.

Poszczególne działy zajęć praktycznych winny się o ile możności wiązać ze sobą, tworząc organiczną całość.

III. Przykłady rozwinięcia.

A. Szkoła powszechna.

1. Wycieczki społeczne i pracoznawstwo.

Wycieczki społeczne to wyjście ze szkoły w świat, w życie, to zbieranie doświadczeń, poznawanie zjawisk w ich naturalnem środowisku, to poznawanie świata w obcowaniu bezpośredniem.

Wiodą one do stanowczego przełomu w obecnym trybie szkolnym, umożliwiają uczniowi stałe, planowe obserwowanie zjawisk bez okularów książki, stają się nowym „typem nauki".

Wycieczki społeczne nie mają charakteru dorywczego, lecz systematyczny. Wycieczek społecznych więc nie wolno traktować jedynie jako urozmaicania nauczania lub ograniczać je do szybkiego a powierzchownego zwiedzania zabytków, czy okolicznościowego poznawania jakichś objektów, mają one na celu zapoznanie młodzieży z całokształtem życia danej wsi czy miasta, ze szczególnem uwzględnieniem momentów, mających znaczenie dla wychowania obywatelsko-państwowego.

Terenem wycieczek społecznych winna być okolica najbliższa i nieco dalsza (np. powiat). Poznanie najbliższej okolicy winno przytem otworzyć oczy dziecku na znaczenie — w życiu najbliższego otoczenia — objektów, pozornie prostych, a w życiu społecznem spełniających doniosłą rolę. Zwiedzanie tej samej okolicy z zaznaczeniem coraz to innej jej strony, wzbogaci punkty widzenia dziecka. Zkolei nastąpi przygodne zwiedzanie dalszych okolic, co rozszerzy jeszcze bardziej horyzonty młodzieży, wdrożonej już do otwierania oczu na otaczające ją zjawiska.

Wycieczki społeczne winny być ściśle związane z „tematami nauczania" i mieć charakter albo:

a) wycieczek, przygotowujących pogadanki, — albo
b) wycieczek, będących następstwem pogadanki.

Tematy te w poszczególnych szczeblach winny się zespolić dokoła zagadnień, które autor programu tak rozłoży, by w rezultacie — jak to już wyżej podkreślono — doprowadziły do poznania całokształtu życia wsi, czy miasta.

I szczebel. Tematy winny się zespolić dokoła najbliższych domu i szkoły dziecka objektów i placówek społecznych, przejawów życia i pracy, przyczem kryterja doboru winny uwzględniać trzy momenty zasadnicze dla pracy nad kształceniem dziecka: poznanie, zachowanie się dzieci w stosunku do poznanych objektów, wyrabianie umiejętności współżycia z ludźmi, co w całości przyczyni się do wyrobienia obywatelskiego (np. dziecko poznaje drogę wiejską, uczy się należycie po niej chodzić i uświadamia sobie znaczenie tak po-

zornie drobnej rzeczy, jak fakt istnienia drogi, dla współżycia ludzi we wsi, okolicy i w państwie nawet).

Przez poznanie objektów pracy ludzkiej i najprostszych wytworów życia społecznego należy wyrabiać w ten sposób wśród młodzieży właściwe zachowanie się jej w stosunku do zjawisk natury, do objektów pracy ludzkiej, wreszcie przez zrozumienie wartości wspólnej pracy i urządzeń społecznych, poszanowanie tej pracy i wyrabianie umiejętności współżycia z ludźmi.

Przykłady tematów związanych z objektami, odgrywającemi pewną rolę w życiu społecznem:

Na wsi: droga wiejska, studnia, miedza, kopiec graniczny, cudzy płot; przyjrzenie się pracy cudzej w ogrodzie, w sadzie, na polu. (Oddział I-szy).

Bliższe przyjrzenie się pracy w polu — w różnych porach roku; stodoły, stajnie, obory; podwórze i dom wiejski; higjena (gnojówka i ustępy) — (oddział II-gi).

Wprowadzenie do wybranych warsztatów pracy w środowisku jak: piekarnie, młyny, wiatraki, mleczarnie i t. d. (oddział III-ci).

Warsztaty krawieckie, szewskie, jarmarki, targi i t. d. (oddział IV-ty).

W mieście: ulica, zachowanie się na ulicy, kto dba o czystość ulicy, praca dozorców, zakładu czyszczenia miasta; tramwaj, autobus, praca konduktora, motorniczego, zachowanie się w tramwajach i autobusach. Chodnik, jezdnia. Parki i ogrody miejskie, zachowanie się w nich. Urządzenia parków. (Oddział I-szy).

Domy w mieście. Budowa domów miejskich. Czystość. Podwórze. Pokazywanie nowych dzielnic i nowych domów. Miasta — ogrody. (Oddział II-gi).

Wprowadzanie do wybranych warsztatów pracy. (Oddział III-ci). Wprowadzanie do warsztatów pracy społecznej i państwowej, broniących życia i mienia mieszkańców, jak straż ogniowa, policja, wojsko. Przyjrzenie się tym posterunkom i ich pracy oraz uświadamianie dzieci, jak mogą pomagać w walce z klęskami żywiołowemi (ogień i woda i t. p.). (Oddział IV-ty).

Poczynając od najprostszych objektów i posterunków społecznych, mają wycieczki doprowadzić w rezultacie (w oddziale VII) do państwa, jako całości. Równocześnie z tem należy młodzież wdrażać w pracę społeczną, która powinna iść takiemi tory: czuwanie nad porządkiem i zachowaniem się w klasie szkolnej (oddział I-szy). Co mogę zrobić dla upiększenia mojego domu, mieszkania? Jak pomóc rodzicom? Jak dbać o czystość i porządek? (oddział II-gi). Organizowanie pomocy „dzieci dla dzieci" (oddział III-ci) i t. p.

II szczebel. Tematy winny się zespolić dokoła wsi lub miasta i najbliższej okolicy. Obejmą one takie dziedziny jak np.: 1) warsztaty rzemieślnicze, związane z treścią robót wykonywanych; 2) komunikacja (obejrzenie takich objektów, jak:

dworzec kolejowy, praca kolejarza, statki, okręty, zwiedzanie stacji lotniczej); 3) poczta, telegraf, radio — w mieście szczególnie; 4) książka (drukarnie, księgarnie, bibljoteki); 5) wycieczki do miejscowych ośrodków samorządu; instytucje opieki i administracyjne i t. d.

Poza tem jak na szczeblu pierwszym z zachowaniem odpowiedniego stopniowania.

III szczebel. Tematy winny się zespolić dokoła wsi lub miasta i powiatu i winny objąć takie dziedziny:

1. wprowadzenie do warsztatów pracy gospodarczej, często tych samych, co w poprzednich szczeblach, ale dla zaznajomienia się z niemi, jako własnemi przyszłemi warsztatami. Zrozumienie organizacji pracy w tych warsztatach.
2. zwiedzanie miejscowych instytucyj państwowych.
3. zwiedzanie instytucyj współdzielczych, oraz poradni, stacyj opieki, kas chorych i t. p.
4. zwiedzanie miejscowych instytucyj, wyjaśniających sprawy handlowe i pieniężne. Sklepy, targi, spółki oszczędnościowe, P. K. O. i t. d.

Poza tem jak na szczeblach I-szym i II-gim z zachowaniem odpowiedniego stopniowania.

Autor programu zajęć praktycznych winien dokładnie określić technikę wycieczek i różnice w sposobie ich prowadzenia na I, II i III szczeblu.

Autorzy programów poszczególnych przedmiotów winni podać tematy, które z punktu widzenia swego przedmiotu uważają za konieczne do uwzględnienia przy układaniu programu powyższych zajęć.

Uwaga. Wycieczki społeczne i pracoznawcze powinny odbywać się conajmniej jeden raz w miesiącu. Wycieczki społeczne nie mogą w żadnym wypadku zastąpić wycieczek normalnych, które winny być prowadzone przez nauczycieli poszczególnych przedmiotów, mają one bowiem swój specjalny charakter.

2. Zajęcia typu ogrodniczego, hodowlanego i gospodarczego.

Obcowanie z przyrodą w postaci hodowli jest najlepszą drogą do poznania jej przez dziecko, przynajmniej w szkole powszechnej. Przewiduje się w związku z tem na terenie szkoły powszechnej zajęcia typu ogrodniczego, hodowlanego i gospodarczego, które mają ułatwić młodzieży obserwację życia zwierząt i roślin na tej drodze. Obserwacje będą się łączyły z pracami w klasie, w ogrodzie szkolnym i t. p.

Autor programu „zajęć praktycznych" w porozumieniu z autorami programów dla nauki przyrody winien przeto okre-

ślić i rozłożyć nadający się dla tych celów materjał na poszczególne działy.

Zajęcia tej grupy obejmą:

a) pracę w ogrodzie;

b) zajęcia gospodarcze;

c) hodowle (roślin i zwierząt).

Tematy w oddziale I i II w szkole powszechnej skupią się dokoła takich ośrodków jak:

a) hodowla roślin w klasie i w ogródku szkolnym, jako punkt wyjścia dla pogadanek z dziećmi na odpowiednie tematy:

b) opieka nad głodnemi ptakami (szczególnie w zimie) w celu jak wyżej i t. p.;

c) spełnianie drobnych czynności gospodarczych np. załatwianie pewnych czynności związanych z utrzymaniem porządku w klasie i t. p. — przy równoczesnem przyzwyczajaniu dzieci do osobistej czystości zewnętrznej oraz przestrzegania podstawowych zasad higjeny.

W oddziałach od III—IV, V—VI i w oddz. VII-ym zajęcia te muszą być ściśle związane z programem przyrody żywej, geografji, fizyki i t. d. Zajęcia gospodarcze muszą być ograniczone jedynie do zakresu, na jaki pozwala organizacja szkoły; w oddziale VII-ym mogą być one nieco szerzej potraktowane.

Zajęcia tego typu należy odpowiednio zmodyfikować dla chłopców i dla dziewcząt.

Przykładów rozwinięcia nie podaje się ze względu na brak programów nauki poszczególnych przedmiotów.

3. Zajęcia typu rękodzielniczego.

Dziecko, szczególnie w okresie pobytu w szkole powszechnej, musi być czynne. Musi się z konkretną rzeczywistością nietylko wizualnie zetknąć (wycieczki społeczne), lecz doświadczyć jej czynnie, a to u dziecka znaczy tyle, co zetknąć się z nią manipulacyjnie, dotykowo, ruchowo. Uwzględnianie w poznawaniu tego ruchowego, cieleśnie doświadczalnego czynnika urzeczywistnia się przedewszystkiem w zajęciach typu rękodzielniczego.

Zajęcia typu rękodzielniczego, jako jeden z najważniejszych działów zajęć praktycznych, winny więc stać się „metodą doświadczania“ i „zastosowywania wiedzy w postaci działania produkcyjnego“.

By spełnić to zadanie muszą one:

1. Ściśle wiązać się z innemi przedmiotami nauczania i całokształtem pracy szkolnej wogóle, stając się w ten sposób punktem wyjścia dla zdobywania lub utrwalania wiadomości. (Unikać przytem należy tematów skomplikowanych i wymagających dużo czasu).

2. Odpowiadać zainteresowaniom dzieci w danej fazie rozwojowej i uwzględniać linję ich ewolucji.

3. Mieć każdorazowo wyraźny, ściśle oznaczony „cel dziecięcy".
4. Uwzględniać warunki pracy.
5. W pewnym zakresie mieć charakter zespołowy. Prace wymagające więcej czasu i sił należy więc powierzać do wykonywania grupom młodzieży. Za prace zespołowe uważać by można np.: budowę ogródka, toru saneczkowego, sceny szkolnej, altanki, namiotu i t. p.

Tematy zajęć typu rękodzielniczego.

I szczebel. Zajęcia muszą mieć charakter ekspresyjny; zrazu winny to być zabawy później majstrowanie. Im młodsze jest dziecko, tem bardziej jego zabawa ma charakter czynności igrającej. Przebiega ona w ciągłych zmianach i przeskokach, brak jej ciągłości, odbywa się z nieświadomością ostatecznego jej celu. Powoli jednak charakter zabawy zmienia się i staje się podobniejszy do pracy. Dziecko zgóry układa sobie plan zabawy, dąży nadto do osiągnięcia jakiegoś realnego wyniku przez czynność zabawową (budowla z klocków, sukienka dla lalki). Zajęcia zabawowe dziecka, coraz bardziej systematyczne i przemyślane, zależne od jego woli i od ułożonego naprzód planu działania, to jedyny możliwy rodzaj zajęć typu rękodzielniczego w okresie, w którym dziecko przychodzi do szkoły (w dwóch pierwszych latach nauczania mniej więcej). Stąd też i przy doborze tematów należy się z temi momentami poważnie liczyć.

I i II oddział. Przykłady. Praca indywidualna: robienie zabawek, loteryjek, chorągiewek, mebelków dla lalek, jaskółek, łódek papierowych, liczmanów, zeszytów i najprostszych przedmiotów praktycznych, które dziecko potrafi zrobić. — Praca zbiorowa: „nasza choinka", „nasza szopka", „nasza loteryjka obrazkowa" i t. d.

III i IV oddział. W programie zajęć dla tych klas uwzględnić należy silną tendencję dziecka do zdobywania wiadomości, dociekania i badania przez majstrowanie. W dziecku rodzi się dążność do tego właśnie majstrowania, do wytwarzania samodzielnie, własnym przemysłem, różnych „przyrządów", „maszynek", „aparatów". Zainteresowanie to objawiało się już pod koniec pierwszego dzieciństwa w budowaniu z klocków. Teraz jednak zaczynają dążyć dzieci do konstruowania przedmiotów, któreby nietylko wyglądały jak domy, wozy, automobile, maszyny, lecz któreby rzeczywiście funkcjonowały jak prawdziwe maszyny (wiatraczki, młynki wodne, latawce i t. p.). Zabawka przemienia się na samodzielnie skonstruowany mechanizm. Dziecko przestało zadowalać się iluzyjnem dopełnianiem rzeczywistości w zakresie zabawek i zaczyna badać, szperać, składać, próbować, jednem słowem majstrować, aż mu się uda wytworzyć łuk, „który rzeczywiście strzela", mechanizm, który się rzeczywiście porusza i aparat, który funkcjonuje.

Zajęcia dzieci tracą coraz bardziej charakter zabawowy i poczynają się łączyć ściśle z wyodrębniającemi się powoli takiemi przedmiotami nauczania, jak przyroda i geografja, język polski i t. d.

To też charakter zajęć typu rękodzielniczego zmienić się musi teraz zasadniczo. Muszą one wiązać się ściśle z celem lekcyjnym przedmiotów nauczania. O doborze zajęć decyduje nauczyciel tych przedmiotów, który oznaczyć musi materjał nadający się do przerobienia w czasie zajęć.

Praca ochotnicza dziecka w dziedzinie zajęć rękodzielniczych w tym okresie winna być jak najskwapliwiej wyzyskiwana, gdyż rozwija w wysokim stopniu jego zmysł konstrukcyjny.

Łatwe prace praktyczno-życiowe dopuszczalne są tu wyłącznie jako „projekty" (domino, saneczki).

II szczebel. Zajęcia rękodzielnicze powinny mieć charakter konstrukcyjny. Konstruowanie to będzie jednak już nietylko ochotnicze i zabawowe jak w poprzednim okresie, lecz obowiązkowe i związane:

a) z nauczaniem fizyki, przyrody, geografji. Celem zajęć rękodzielniczych winno być konkretyzowanie „w materjale" zagadnień omawianych na lekcjach tych przedmiotów nauczania. (W związku z geografją można wykonać np. „modelowanie wyspy Robinsona" dla poznania niektórych elementów geografji ogólnej. W związku z fizyką zainteresowania techniczne młodzieży zmuszają do uwzględniania takich tematów jak np. samoloty, telefony polowe, kolejki, automobile, kołowrót, młyn wodny, sanki z desek, łyżwy drewniane i t. p.).

Uwzględnienie rozwojowego punktu widzenia (żarna, wiatrak, młyn, młyn parowy — zabawki, lub łódź z wiosłami, parowiec, statek motorowy) jest tu bardzo pożądane.

b) z przygotowaniem pomocy naukowych w związku z nauczaniem poszczególnych przedmiotów.

c) z budowaniem prostych przedmiotów pozostających w związku z życiem młodzieży (np. laski harcerskie, roboty harcerskie i t. p.).

d) wkońcu z projektami praktycznemi np.: ul, kurnik z drzewa, skrzynka na kwiaty, skrzynka na klocki lub domino i t. p.

Prace zbiorowe: łatwy sprzęt sportowy, szałas, namiot i t. p.

Prace ochotnicze młodzieży winny być uwzględniane w dopuszczalnym zakresie.

III szczebel. Zastosowanie wiadomości i sprawności technicznych ucznia przy wykonywaniu na terenie szkoły przedmiotów mających zastosowanie w życiu codziennem. Należy zwrócić uwagę na poprawne władanie narzędziami i większy

stopień dokładności w pracy, zaznajomić młodzież z elementami kalkulacji handlowej i towaroznawstwa (rodzaj materjału, cena, ilość).

Jako tematy pracy nadają się: prymitywne sprzęty domowe, naprawa narzędzi rolniczych lub ogrodniczych, proste narzędzia pracy (ławki, ul, podkurzacz, naprawa różnych urządzeń, dzwonek elektryczny, instalacja radjowa i t. d.). Praca dla siebie. Praca zbiorowa w ogrodzie, naprawa sprzętów szkolnych i ewentualnie budowa prostych a możliwych do wykonania sprzętów dla szkoły. Praca ochotnicza.

Autor programu oznaczy ponadto:

a) Materjały.
b) Narzędzia.
c) Stopień dokładności wykonywania pracy — w poszczególnych szczeblach.

IV. Uwagi końcowe.

1. Program zajęć praktycznych winien mieć charakter ramowy z podaniem przykładów rozwinięcia w różnych środowiskach. Tematy szczegółowe dla poszczególnych działów winny być ustalane przez grono nauczycieli danej klasy, względnie szkoły — z początkiem każdego miesiąca. Układać je winni nauczyciele zajęć praktycznych — w porozumieniu z nauczycielami innych przedmiotów.
2. Wycieczki społeczne prowadzi nauczyciel zajęć praktycznych, przyczem potrzebne wskazówki otrzymuje od nauczycieli poszczególnych przedmiotów.

B. Gimnazjum.

Przykłady rozwinięcia.

1. Wycieczki społeczne i pracoznawstwo.

Uwagi ogólne o roli wycieczek społecznych i pracoznawstwa podano w części pierwszej, odnoszącej się do szkoły powszechnej.

Tematy wycieczek społecznych w gimnazjum — obejmujących nawet dalszą okolicę — winny skupić się dokoła pewnych ośrodków, jak np. „ośrodki kulturalne“ (w klasie I i II), lub „ziemia, praca na roli, w sądzie, w ogrodzie“ (w klasie I i II), „przemysł i handel“, „praca w warsztatach“, (w klasie III), „społeczeństwo — państwo“ (w klasie IV).

W związku z tematem „ośrodki kulturalne“ uczniowie winni zapoznać się *z rolą społeczną* muzeów i instytucyj opiekujących się zabytkami kulturalnemi (obserwacja obrazów dzieł sztuki nie należy do nauczyciela zajęć praktycznych).

W związku z ośrodkiem „ziemia, praca na roli, w sadzie,

w ogrodzie" uczniowie mogliby zapoznać się ze sposobami przetwórczości płodów ziemi, roli, sadu i ogrodu, ze sposobem zbywania ich i organizacją sprzedaży.

W związku z ośrodkiem dalszym zaznajomić się mogą z pracą w poszczególnych dziedzinach przemysłu krajowego.

W związku z ośrodkiem ostatnim poznają pracę samorządu i wkońcu państwa (punktem wyjścia winny być przejawy i organizacja życia społecznego w klasie i szkole).

Uwaga. Wycieczki społeczne i pracoznawcze powinny odbywać się conajwyżej jeden raz w miesiącu.

2. Zajęcia typu ogrodniczego, hodowlanego i gospodarczego.

Zajęcia tego typu będą przeważały przedewszystkiem w klasie I i II gimnazjalnej. Dla tych też klas należy ustalić odpowiednie tematy zajęć — ściśle wiążących się z programem przyrody i geografji.

3. Zajęcia typu rękodzielniczego.

Tematy zajęć typu rękodzielniczego skupią się w klasie I i II przeważnie dokoła nauki przyrody i geografji, w klasie III i IV dokoła nauki fizyki. W przeciwieństwie do zajęć typu poprzedniego, które będą przeważały w klasie I i II, zajęcia typu rękodzielniczego będą przeważały w klasie III i IV gimnazjalnej.

Obejmą one przytem następujące działy:

a) prace związane z praktycznem stosowaniem wiadomości zdobytych w czasie nauki innych przedmiotów;
b) roboty rękodzielnicze związane z przygotowaniem pomocy naukowych;
c) wykonywanie przedmiotów, związanych z życiem młodzieży (sprzęt sportowy, laski harcerskie, szycie w szkołach żeńskich i t. p.);
d) wybrane „projekty".

Autor programu winien oznaczyć: materjały, narzędzia i stopień dokładności w wykonywaniu prac, odnośnie do poszczególnych klas.

Uwagi końcowe. Jak przy szkole powszechnej.

ŚPIEW.

Szkoła powszechna.

Cel nauczania.

Celem nauczania śpiewu w szkole powszechnej winno być przyswojenie przez dzieci takiego zasobu wartościowych pieśni (minimum 20 pieśni rocznie w każdym oddziale), któryby przyczynił się do rozśpiewania dzieci i wzbudził zamiłowanie do pieśni.

I szczebel.

Na repertuar pieśni winny się składać: a) religijne, b) narodowe treścią dostosowane do uroczystych obchodów szkolnych, a mające przedewszystkiem znaczenie wychowawcze obywatelsko-państwowe, c) ludowe, oraz d) pieśni nadające się do korelacji z innemi przedmiotami nauczania.

O doborze pieśni decydować powinna wartość melodji i poprawność tekstu.

W oddziale czwartym winien być stosowany również śpiew dwugłosowy (łatwiejsze pieśni).

Pieśni winny być śpiewane nietylko na lekcjach śpiewu, ale także na innych lekcjach, kiedy zdarzy się ku temu sposobność, jak również w czasie zajęć pozaszkolnych (gry, zabawy i t. p.).

Obok pieśni należy wprowadzać specjalne ćwiczenia, przyczyniające się do rozwijania słuchu i głosu dzieci.

W I-ym i II-gim oddziale należy wprowadzać zabawy oparte na pierwiastkach muzycznych i inscenizację nadających się do tego piosenek.

II szczebel.

Na repertuar pieśni winny się składać:

a) religijne dostosowane do roku kościelnego, b) narodowe i historyczne z uwzględnieniem potrzeb uroczystych obchodów narodowych dotyczące wydarzeń historycznych i postaci dziejowych, c) ludowe, 1) obrzędowe i obyczajowe, 2) pieśni o charakterze tanecznym, d) pieśni nadające się do korelacji z innemi przedmiotami nauczania, e) polskie pieśni artystyczne (np. Moniuszko, Noskowski).

O doborze pieśni decydować powinna wartość muzyczna i poprawność tekstu.

Śpiew na tym szczeblu będzie jedno- i wielogłosowy (w oddziale V jedno- i dwugłosowy, w oddziale VI jedno, dwu i trzygłosowy).

Na lekcjach śpiewu należy posługiwać się nutami w celu ułatwienia młodzieży opanowania pieśni, przyczem należy zaprawiać młodzież do czytania nut głosem w zakresie elementarnym.

Na tym szczeblu pożądanem jest organizowanie audycyj muzycznych o programie dostępnym dla dzieci, poprzedzanym krótkiemi objaśnieniami utworów.

III szczebel.

Na repertuar pieśni winny się składać.

a) religijne, dostosowane do roku kościelnego, b) narodowe i historyczne z uwzględnieniem potrzeb uroczystych obchodów narodowych, dotyczące wydarzeń historycznych i postaci dziejowych, c) ludowe 1) obrzędowe i obyczajowe z podkreśleniem charakterystycznych cech regjonalnych i z zastosowaniem odpowiednich inscenizacyj, 2) pieśni o charakterze tanecznym, przy nauczaniu których należy objaśnić rodzaje tańców polskich, d) pieśni nadające się do korelacji z innemi przedmiotami, e) polskie pieśni artystyczne z podaniem fragmentarycznych wiadomości o ich twórcach.

O doborze pieśni decydować powinna wartość muzyczna i poprawność tekstu.

Na tym poziomie winien być stosowany śpiew jedno, dwu i trzygłosowy.

Na lekcjach śpiewu należy się posługiwać nutami w celu ułatwienia młodzieży opanowania pieśni, przyczem należy uczniów zapoznać z nutami w zakresie potrzebnym do śpiewu.

Na tym szczeblu należy organizować audycje muzyczne o odpowiednim programie, poprzedzane krótkiemi objaśnieniami utworów.

Chór szkolny.

Wszyscy uczniowie II-go i III-go szczebla winni brać udział w chórze szkolnym, mającym za cel przygotowanie pieśni na nabożeństwa szkolne, uroczystości narodowe, święta pieśni i t. p.

Gimnazjum.

Muzyka.

Celem nauki muzyki jest pogłębienie zamiłowania do pieśni i śpiewu chóralnego, zachęcenie do instrumentalnej gry zespołowej oraz wzbudzenie zainteresowania dla przystępniejszej literatury muzycznej, ze szczególnem uwzględnieniem muzyki polskiej.

Nauka muzyki w gimnazjum odbywać się będzie nadobowiązkowo dla uczniów zgłaszających się dobrowolnie.

Nauka ta winna odbywać się w formie ćwiczeń chóralnych, instrumentalnej gry zespołowej — orkiestralnej i kameralnej oraz audycyj.

Repertuar pieśni winien objąć przedewszystkiem utwory wielogłosowe. Przy wyborze pieśni należy uwzględniać polską twórczość (Moniuszko, Noskowski i t. p.) i mieć na uwadze korelację z językiem polskim, historją i t. p.

Chór i zespół instrumentalny winien znaleźć jaknajszersze zastosowane przy uroczystościach szkolnych (nabożeństwach, obchodach i t. p.).

Dla uczniów, uczęszczających na nadobowiązkowe lekcje muzyki należy organizować systematyczne audycje muzyczne, umożliwiające zapoznanie się z podstawową literaturą muzyczną oraz elementarnemi formami muzycznemi.

WYCHOWANIE FIZYCZNE.

Wychowanie współczesne w Polsce pragnie zawrzeć w sobie pewne momenty „spartańskiej“ ideologji. Chcąc doprowadzić w rezultacie do tego, by wychowanek stał się typem człowieka dzielnego, energicznego, o silnej woli — musi obmyśleć odpowiednie środki, któreby w nim zdołały wyrobić hart — od zarania potęgując te niezbędne cechy.

Pragnie więc mieć w swej ideologji także pewne momenty twardego spartańskiego wychowania.

Zerwawszy w szkole stanowczo z pedagogiką przymusu, nie należy bynajmniej w rezultacie doprowadzać na jej terenie do tego, by uczeń robił i uczył się wyłącznie tego, co przyjemne — a unikał wszystkiego co trudne. Przeciwnie — chcemy zeń wychować człowieka, który i w twardych warunkach da sobie radę i stanie karnie i samorzutnie do walki z wielkiemi nawet trudnościami. To też musi on umieć, już jako uczeń, pokonywać szereg trudności — i na terenie szkoły i w zakresie pracy domowej.

Chodzi jednak o zmianę środków, mających doprowadzić do realizacji celu.

Środkami temi nie mogą być w żadnym wypadku strach czy groza — środki przestarzałe, paczące charakter dziecka.

Doprowadzić do celu muszą systematyczne ćwiczenia silnej woli wyrabiające w uczniu hart ducha przez:

a) zaprawianie ucznia do codziennej systematycznej, należycie zorganizowanej i rozłożonej pracy (organizacja dnia ucznia);

b) zaprawianie go do życia w warunkach prymitywnych, twardych, — obozowania w polu, — życia na tle przyrody, — umiejętności radzenia sobie. (System harcerskiego wychowania, jako reakcja przeciw zniewieściałości fizycznej i duchowej).

c) Ćwiczenia cielesne.

Dzień ucznia w szkole.

I. *Dzień ucznia w szkole powszechnej.*

Dzieci w okresie późnego dzieciństwa, poprzedzającym okres dojrzewania, sypiać powinny 10 godzin na dobę, a więc od 21 do 7 rano.

Po wstaniu o godz. 7 rano powinno nastąpić przerobienie kilku nauczonych w szkole ćwiczeń gimnastycznych, na które przeznaczyć należy 10 do 15 minut. Od 7.15 do 7.30 mycie się i ubieranie — o 7.30 śniadanie i droga do szkoły.

Od godz. 8 do 13 praca szkolna.

Wyzyskanie pauz. Pierwsza pauza powinna być krótka, a więc winna trwać 5 do 10 minut. W tym czasie nie należy nic organizować, natomiast konieczne jest przewietrzenie klas i korytarzy, wobec czego należy umożliwić dzieciom wyjście na boisko, lub dziedziniec szkolny.

Druga pauza wymaga pewnej przeciwwagi po 2 godzinach pracy umysłowej, — trwać musi 15 minut i powinna być wypełniona organizowanemi spontanicznie zabawami. Szkoła wydaje dziatwie przybory jak: piłki, piłeczki (małe palantówki), skakanki, serso i t. p. Po lekcji 3-ej następuje duża pauza, na której dzieci spożywają śniadania gorące, zorganizowane przez szkołę, reszta pauzy jest zużytkowana na całkowity odpoczynek, t. j. pobyt na powietrzu i spokojne zachowanie się dziatwy.

Czwarta pauza krótka, wyzyskana jak 1-sza.

Po lekcji ostatniej dziatwa idzie do domu i po przerwie przynajmniej 2-godzinnej (w czasie której spożywa obiad) wraca do szkoły, gdzie do jej dyspozycji jest otwarte boisko, odpowiedni teren lub ogród szkolny. Dziatwa w ciągu 1 do 2 godzin, pod ogólnym kierunkiem nauczyciela, uprawia odpowiednie dla siebie zabawy, gry i sporty, pracuje w ogrodzie; (w szkołach nie posiadających boisk, ogrodów udaje się na przechadzkę), odbywa ćwiczenia polowe harcerskie i t. p., poczem wraca do domu, aby zająć się przygotowaniem lekcyj, które nie powinno przekraczać w oddziałach najwyższych 2 godzin. Dla dzieci nie mających w domu odpowiednich warunków, szkoła powinna w miarę możności, umożliwić przygotowanie lekcyj w klasach szkolnych pod opieką starszych. O godz. 19.30—20 dziecko powinno być koniecznie w domu i już po kolacji, aby o godz. 21 mogło się udać na spoczynek.

W dniach, w których odbywać się będą (co najmniej jednogodzinne) lekcje gimnastyki lub zajęcia praktyczne, odpadnie popołudniowy program wychowania fizycznego.

W szkołach, gdzie liczba młodzieży uniemożliwi równoczesne zajęcia jej na boisku, — zajęcia te należy tak organizować, aby młodzież częściowo była zajęta na boisku, a częściowo w terenie.

Wprowadzenie programu „dnia ucznia“ oraz program szczegółowy zajęć musi być uzależniony zarówno od właściwości wsi, miasteczek i miast, warunków domowych, wieku dzieci, odległości szkoły od domu, jak również od pór roku i zależnej od nich temperatury. Ćwiczenia gimnastyczne jako część składowa wychowania fizycznego, o specjalnym charakterze kształtującym, znajdą swój wyraz, albo w dwóch godzinach lekcyjnych w tygodniu, albo też w codziennej 20-minutowej gimna-

styce, przy specjalnie obmyślonym planie lekcyjnym (tok lekcyjny).

W rozkładzie zajęć życia szkolnego młodzieży V—VII oddz. wydatne miejsce zająć powinny wycieczki typu harcerskiego, połączone z obozowaniem. Na ten cel szkoła przeznacza przy sprzyjających warunkach 1—2 dni w miesiącu i wtedy odbywają się, w warunkach specjalnych, zajęcia związane z programem nauczania z zakresu przyrodoznawstwa i t. d. Jednocześnie dzieci w obozie, według metod harcerskich, przygotowują dla siebie i nauczycieli całodzienne pożywienie oraz spełniają wszelkie roboty gospodarskie, związane z normalnem życiem domowem.

II. *Dzień ucznia w gimnazjum*

będzie podobnie zorganizowany, jak dzień ucznia w szkole powszechnej z tą różnicą, że czas przeznaczony na sen będzie stopniowo zmniejszany o 1 do 2 godzin, które to godziny przeznaczone być mogą na zwiększającą się pracę domową ucznia, oraz na dowolną pozalekcyjną, zespołową pracę młodzieży.

Uwagi. Program szczegółowy zajęć fizycznych uwzględniać musi odpowiedni dobór i natężenie stosowanych ćwiczeń.

Przy układaniu planu lekcyjnego należy wziąć pod uwagę stosunek przedmiotów pod względem ich trudności, odpowiednio do wymagań higjeny pracy.

ĆWICZENIA CIELESNE.

CZĘŚĆ PIERWSZA.

1. *Cele.*

Ćwiczenia cielesne mają na celu:

a) podtrzymywanie i *pomnażanie zdrowia* przez przeciwdziałanie ujemnym wpływom życia codziennego i przyczynianie się do naturalnego rozwoju organizmów.

b) wyćwiczenie i rozwinięcie *sprawności* i umiejętności wykonywania ruchów potrzebnych w życiu, osiągnięcie pięknej postawy i ruchów,

c) wyrabianie *dzielności duchowej* przez kształcenie takich cech charakteru, jak przytomność umysłu, odwaga, siła woli, opanowanie, wytrwałość, zaradność, karność, solidarność.

Celem nauczania ćwiczeń cielesnych zatem będzie:

a) pod względem fizycznym: osiągnięcie budowy właściwej dla danej konstytucji ciała, harmonijnych ruchów, doprowadzenie ustroju do równowagi fizjologicznej przez regulowanie funkcyj wegetatywnych;

b) pod względem psychicznym: rozwinięcie dyspozycyj psychofizycznych i psychicznych, kształtowanie charakteru,

rozbudzenie zamiłowania do ruchu i współżycia z przyrodą:

c) wdrożenie do stałego uprawiania ćwiczeń cielesnych, które to wdrożenie winno wystarczyć na całe życie.

W odniesieniu do poszczególnych typów szkół cele te dadzą się uzupełnić w sposób następujący:

a) Szkoła powszechna winna pomóc wzrastającemu organizmowi w jego rozwoju oraz w pokonaniu trudności, spowodowanych zmianą trybu życia (przebywanie w szkole) i dać podstawę sprawności cielesnej, którą się nabywa w latach następnych.

b) Gimnazjum męskie winno mieć na uwadze głęboko zakorzeniony w wychowankach instynkt walki, którego uszlachetnienie (sublimacja) odbije się korzystnie na kształtowaniu wartości bojowej przyszłego obywatela, zarówno w życiu, jak i w ewentualnej obronie kraju.

c) Gimnazjum żeńskie winno przygotować kobiety do roli i zadań, jakie wyznacza im życie współczesne, wyrabiając w nich siłę, odwagę i zręczność z uwzględnieniem jednak ich odrębności fizjologicznych i psychicznych.

2. Wskazane poniżej ćwiczenia gimnastyczne i sporty winny być dobierane w miarę, jak pozwalają na to zdrowie i siły młodzieży oraz warunki środowiska.

Przy sportach nie chodzi o osiąganie wyczynów, lecz tylko o rozwój sił fizycznych młodzieży.

3. *Materjał.*

A. Szkoła powszechna.

Dla celów wychowania fizycznego w szkole powszechnej na wszystkich szczeblach nauczania stosujemy:

a) zabawy i gry ruchowe,
b) gimnastykę,
c) wycieczki,
d) sporty.

Ćwiczenia sportowe odpowiednie dla danego wieku, stosowane być winny w zależności od miejscowych warunków, posiadanych środków oraz przygotowania nauczyciela do ich prowadzenia. Elastyczność programu pozwoli nauczycielowi na wybór najodpowiedniejszych dla celów wychowawczych ćwiczeń sportowych z podanego w programie zasobu tych ćwiczeń.

Rozkład materjału na oddziały.

1. 1 i 2 rok nauczania (1 i 2 oddział szkoły powszechnej).

a) *Zabawy i gry ruchowe:*

Zabawy w stanowczej przewadze nad grami, z których stosujemy tylko najprostsze o elementach krótkotrwałego biegu; gry drużynowe należy zupełnie wyłączyć.

b) *Gimnastyka:*

Ćwiczenia gimnastyczne wyłącznie w formie zabawowej. Ćwiczenia te dostosowuje się do przejawów fizjologicznych, a także do nastroju duchowego dziatwy, a więc ruchy naśladujące pracę ludzi dorosłych (rzemiosła), ruchy zwierząt np. skoki żabek, zajęcy i t. p. Ćwiczenia w tym okresie powinny uwzględniać pracę wielkich mas mięśniowych, a więc ćwiczenia całego tułowia często z równoczesną pracą kończyn dolnych i górnych. Ćwiczenia zręczności i odwagi przez pokonywanie sztucznie stworzonych niebezpieczeństw — chodzenie po kładce, przeskakiwanie z kamienia na kamień, ratowanie się przez ucieczkę na drabinki i t. p. Ćwiczenia przyuczające do poprawnego chodzenia i siedzenia. Ćwiczenia w szkołach bez przyrządów i z łatwemi przyrządami jak ławeczki, niska skrzynia. Nauka prawidłowego oddychania, ruchy przeciwdziałające lordozie i podtrzymujące ruchomość w stawach. Ćwiczenia spostrzegawczości i szybkiej decyzji. W programie szczegółowym należy podawać na każdą poszczególną grupę ćwiczebną granicę ćwiczeń dolną, t. j. ruchy, które stanowią pierwsze kroki dziecka w dziedzinie gimnastyki i granicę górną, t. j. te ćwiczenia, które możliwe są w danym wieku do wykonania.

c) *Wycieczki:*

Wycieczki krótkotrwałe, mające na celu stopniową zaprawę dziatwy do marszów i dłuższe przebywanie na otwartem powietrzu. Cele te, jako główne, należy powiązać z innemi celami szkoły (odwiedzenie dzieci w innej szkole, nauka przyrody, geografji, historji i t. p.).

d) *Sporty:*

Stosujemy w zależności od warunków: *pływanie, saneczkowanie i łyżwiarstwo, łucznictwo i narciarstwo.*

1. Pływanie w zakresie oswojenia z wodą w formie zabaw w wodzie.
2. Saneczkowanie — wzajemne wożenie się dzieci na sankach.
3. Łyżwiarstwo — najprostsze formy nauczania jazdy na łyżwach.

Sporty letnie zastępuje się w tym okresie grami na powietrzu. Przedewszystkiem gra w piłkę dużą i piłeczkami i gry bieżne, krótkotrwałe.

Przykłady: piłka w kole — wyścig piłek, ptasznik, murzyn i t. d.

II. 3 i 4 rok nauczania (3 i 4 oddział szkoły powszechnej).

a) *Zabawy i gry ruchowe:*

Stopniowo zwiększamy ilość gier kosztem zabaw, oraz

wprowadzamy łatwiejsze gry drużynowe. Urozmaicamy dobór zabaw i gier przez zwiększenie ilości zabaw i gier skocznych, rzutnych, z mocowaniem i podbijaniem.

b) *Gimnastyka:*

W ćwiczeniach gimnastycznych zaczyna występować forma ścisła, która ilościowo dochodzi w końcu okresu do jednej trzeciej ilości ćwiczeń w lekcji. W tym okresie wieku układ nerwowy stopniowo się wydoskonala i istnieje większa zdolność koordynacyjna, można więc przejść stopniowo od ćwiczeń zabawowych do ćwiczeń o charakterze ścisłym — dążyć do dokładności ruchów prostych, a zwłaszcza kształtujących. W lekcjach, układanych według obowiązującego na ten wiek, toku lekcyjnego (patrz podręcznik W. Sikorskiego, Gimnastyka część II), należy stosować ćwiczenia ramion i nóg, wyrabiające wyczucie położenia części ciała oraz poczucie taktu i rytmu — tu można czasami używać muzyki — ćwiczenia podtrzymujące lub wyrabiające ruchomość w stawach, a przedewszystkiem w stawach kręgowych. Ćwiczenia równoważne bez przyrządów i z przyrządami (ławki i tramy). Półzwisy i krótkotrwałe zwisy, ćwiczenia tułowia ze wszechstronnem uwzględnieniem muskulatury tułowia i wszelkiej możliwości ruchów, jakie tułów wykonywać może, a więc skłony wprzód i wtył, wbok, skręty, skrętoskłony i podpory. Skoki z przyrządami i bez przyrządów — ławki, skrzynie, tramy, mały kozioł. Ćwiczenia korektywne, t. j. poprawiające i utrwalające postawy, w szczególności dobre zestawienie pleców i klatki piersiowej. Ćwiczenia wywołujące potrzebę głębszego oddychania, a więc biegi i nauka prawidłowego oddechu.

c) *Wycieczki:*

Wycieczki zwykłe o takim samym charakterze jak w okresie pierwszym z tem, że stopniowo zwiększamy długość marszu.

d) *Sporty:*

1. Pływanie: prowadzimy w dalszym ciągu zabawy w wodzie, dobierając je tak, aby stopniowo osiągnąć umiejętność pływania.
2. Saneczkowanie: dopuszczamy zjazdy po niewielkich pochyłościach.
3. Łyżwiarstwo: dalsze usprawnienie w jeździe na łyżwach.
4. Łucznictwo: strzelanie z łuku do celu (łuk własnej roboty o długości pałąka do 75 cm).
5. Narciarstwo: opanowanie posuwania się po śniegu.

Ze sportów letnich dalsze doskonalenie gier z piłką i piłeczkami — gry bieżne w dalszym ciągu, pamiętając, by bieg był krótkotrwały i z odpoczynkami.

III. *5 i 6 rok nauczania (5 i 6 oddział szkoły powszechnej).*

a) *Zabawy i gry:*

Dalsze zmniejszanie zabaw na rzecz gier wogóle i przepisanych dla tego wieku gier drużynowych.

b) *Gimnastyka:*

Dalsze ograniczenie formy zabawowej, a zwiększenie formy ścisłej, która ilościowo dochodzi do dwu trzecich ilości ćwiczeń w lekcji. Ćwiczenia gimnastyczne w tym okresie będą oparte na tych samych podstawach, co w okresie poprzednim, jedynie w programie szczegółowym należy podać w poszczególnych grupach ćwiczenia trudniejsze, wymagające doskonalszej koordynacji nerwowej, większej sprawności mięśniowej i ogólnej zręczności.

c) *Wycieczki:*

Wycieczki piesze, turystyczne, z zastosowaniem obozowania dziennego oraz ćwiczeń i gier polowych. Marsz dzienny dłuższy przy maksymalnem obciążeniu do 2 kg.

d) *Sporty:*

1. Pływanie: Dalsza nauka pływania i przygotowanie skoków do wody w formie zabawowej.
2. Saneczkowanie: we wszelkich postaciach z wykluczeniem jednak zawodów.
3. Łyżwiarstwo: zabawy na lodzie i początki jazdy figurowej.
4. Narciarstwo: nauka jazdy w formie zabawowej, proste zjazdy.
5. Łucznictwo: strzelanie z łuku normalnej długości na odległośc i do celu.

IV. *7 rok nauczania (7 oddział szkoły powszechnej):*

Oddział ten powinien posiadać gimnastykę, tę samą co oddziały — 5—6 z uwzględnieniem ćwiczeń stopniowanych pod względem trudności w zastosowaniu do sił i usprawnienia uczniów.

Program tego oddziału winien nosić piętno specjalne, zmierzając do zaokrąglenia zdobytych sprawności oraz do ich uzupełnienia tak, aby wychowanek wyniósł pewne wartości w życie. Rozwijać więc należy w dalszym ciągu sprawność w wyżej wymienionych ćwiczeniach, kładąc szczególny nacisk na rozbudzenie i utrwalenie zamiłowania do ćwiczeń cielesnych.

Zorjentować nadto należy uczniów w korzyściach zdrowotnych i społecznych, które osiągamy przez uprawianie ciągłe ćwiczeń cielesnych oraz przygotować uczniów do samodzielnego uprawiania ćwiczeń cielesnych po opuszczeniu szkoły.

Program zatem winien uwzględnić przedewszystkiem gry drużynowe, sporty, jako te ćwiczenia, z któremi wychowanek szkoły powszechnej wychodzi w życie. Poza tem należy uczniów zapoznać z najważniejszemi tańcami ludowemi i narodowemi.

Uwaga. Program szczegółowy podać musi w formie ramowej systematykę ćwiczeń na poszczególne oddziały.

B. Gimnazjum męskie.

Dla celów wychowania fizycznego w gimnazjum stosujemy:

a) Gimnastykę.
b) Gry ruchowe i drużynowe.
c) Sporty.
d) Wycieczki.

I. I klasa gimnazjum.

a) *Gimnastyka:*

W gimnastyce należy stosować już formę ścisłą, przeplatając lekcję zabawami i grami ruchowemi, według przyjętego toku lekcyjnego. Z ćwiczeń gimnastycznych dobierać należy ruchy proste, doprowadzając jednak ich wykonanie do precyzji; jako przygotowanie do lekkiej atletyki uwzględnić należy skoki wzwyż i wdal, oraz rzuty piłkami.

Gimnastyka winna być prowadzona według obowiązującego toku lekcyjnego: ćwiczenia kończyn dolnych i górnych często łącznie jako ruchy kształtujące, oraz jako ćwiczenia taktu i rytmu. Ćwiczenia tułowia powtórzone w lekcji trzy razy z uwzględnieniem wszechstronności pracy mięśniowej i możliwości ruchowej. Ćwiczenia równowagi bez przyrządów i z przyrządami. Zwisy, wstępowanie i wspinanie z pomocą nóg, przeploty (*w kratach*). Ćwiczenia zręcznościowe. Ćwiczenia w biegach i w marszu. Skoki z przyrządami (tram, kozioł, skrzynia). Ćwiczenia korektywne i oddechowe.

b) *Gry ruchowe i drużynowe:*

Uwzględnić gry ruchowe, które mają wyćwiczyć elementy rzutu, biegu i skoku, zaprawiając jednocześnie do szlachetnego współzawodnictwa. Z gier drużynowych opanować piłkę graniczną, w dwa ognie, kwadrant.

c) *Sporty:*

1. Pływanie (gdzie tylko warunki na to pozwalają): zabawy w wodzie prowadzące do systematycznej nauki pływania, oraz doskonalenie utrzymywania się na wodzie aż do 1 minuty. Zabawy z nurkowaniem.
2. Łyżwiarstwo: opanowanie jazdy, nauka prostych figur.
3. Strzelanie z łuku na odległość 25 mtr.
4. Narciarstwo: opanowanie jazdy w łatwym terenie, proste zjazdy na małych pochyłościach.
5. Kolarstwo (tylko jako forma ruchu): opanowanie jazdy i łatwe wycieczki.

d) *Wycieczki:*

Piesze wycieczki turystyczne i krajoznawcze. Dłuższy marsz dzienny przy obciążeniu do 3 klg.

Łatwe wycieczki narciarskie; kolarskie oraz typu harcerskiego połączone z obozowaniem dziennem i grami polowemi.

II. II klasa gimnazjum.

a) *Gimnastyka:*

Jak w klasie pierwszej z dodaniem w ćwiczeniach biegów krótkich, przygotowujących do lekkiej atletyki.

b) *Gry ruchowe i drużynowe:*

Gry ruchowe i drużynowe jak w klasie pierwszej; z nowych gier opanowanie siatkówki.

c) *Sporty:*

1. Pływanie (gdzie tylko warunki na to pozwolą): pływanie na 25 metr. na piersiach i na plecach, doskonalenie jednego stylu, nurkowanie na głębokości równej wysokości własnej, skoki do wody z brzegu i z łodzi.
2. Łyżwiarstwo: doskonalenie jazdy figurowej.
3. Strzelanie z łuku na odległość 25 mtr.
4. Narciarstwo: opanowanie jazdy w terenie falistym.
5. Kolarstwo: opanowanie jazdy i łatwe wycieczki.

d) *Wycieczki:* jak w klasie pierwszej.

III. III klasa gimnazjum.

a) *Gimnastyka:* dalsze doskonalenie zarówno form ruchu, jak też i aparatu ruchowego.

b) *Gry drużynowe:* opanowanie palanta i koszykówki, jordanka.

c) *Sporty:*

1. Lekka atletyka: bieg 60 mtr., skoki wzwyż i wdal z odbicia nogą prawą i lewą, sztafeta 4 razy po 60 mtr., rzuty dyskiem 1 klg.
2. Pływanie: do 50 mtr., doskonalenie jednego lub dwu stylów, skoki z wysokości 2 mtr. oraz skok startowy, nurkowanie na czas.
3. Łyżwiarstwo: biegi do 300 mtr. i dalsze doskonalenie jazdy figurowej.
4. Strzelanie z łuku na 25 mtr.
5. Narciarstwo: doskonalenie jazdy w terenie falistym, biegi do 3 klm., skoki do 7 mtr.

6. Kolarstwo: jako środek lokomocji.
7. Wioślarstwo: początki nauki wioślarstwa.

d) *Wycieczki* jak w klasie drugiej.

IV. IV klasa gimnazjum.

a) *Gimnastyka:* jak w klasie trzeciej.

b) *Gry drużynowe:* jordanka i szczypiorniak; dopuszczalny: tenis i hokey na lodzie.

c) *Sporty:*

1. Lekka atletyka: bieg 60 mtr., sztafeta 4 razy po 60 mtr., skoki wzwyż i wdal z odbiciem nogą prawą i lewą, rzuty dyskiem o wadze 1 klg., rzut granatem 500 gr.
2. Pływanie: do 100 mtr., skoki z wysokości do 2 mtr. jednak bez trampoliny, początki nauki ratownictwa.
3. Łyżwiarstwo: biegi do 1 klm., całkowite opanowanie jazdy figurowej.
4. Strzelanie z łuku na 25 mtr.
5. Narciarstwo: jak w klasie trzeciej.
6. Kolarstwo: jak w klasie trzeciej.
7. Wiosłowanie: opanowanie wiosła z wyjazdami ćwiczebnemi. Jazda kajakami dla dobrych pływaków.

d) *Wycieczki:*

Wycieczki turystyczno-krajoznawcze i naukowe ze stopniowem powiększaniem długości marszu.

Wycieczki narciarskie do 15 klm., kolarskie, łatwe wycieczki kajakami oraz kilkudniowe wycieczki typu harcerskiego z obozowaniem nocnem i grami polowemi.

e) *Tańce:* najważniejsze tańce ludowe i narodowe.

Uwaga: Gimnastyka pozostaje w klasie II, III, IV na tych samych podstawach co w kl. I — to znaczy w lekcjach muszą znaleźć uwzględnienie wszystkie grupy ćwiczeń, a różnicę musi podkreślić program szczegółowy, który, podobnie jak w szkole powszechnej, podać powinien ćwiczenia w granicach dolnych i górnych na każdą klasę.

C. Gimnazjum żeńskie.

Dla celów wychowania fizycznego w gimnazjum żeńskiem stosujemy:

a) Gimnastykę.
b) Gry ruchowe i drużynowe.
c) Sporty.
d) Wycieczki.
e) Tańce i pląsy.

I. I i II klasy gimnazjalne.

a) *Gimnastyka:*

Dobór ćwiczeń powinien być dostosowany do właściwości fizjologicznych i psychologicznych dziewcząt. W szczególności stosować ćwiczenia nie wymagające większego wysiłku, wpływające natomiast na układ nerwowy; zwracać szczególną uwagę na ćwiczenia poprawiające postawę głowy i pleców. Zalecić stosowanie muzyki, jako sugestywnego środka do łatwych ćwiczeń rąk, nóg, marszów i ćwiczeń równowagi.

b) *Gry ruchowe i drużynowe:*

Uwzględnić gry ruchowe, które mają wyćwiczyć elementy rzutu, biegu i skoku, zaprawiając jednocześnie do szlachetnego współzawodnictwa. Z gier drużynowych opanować w dwa ognie, podaj dalej i kwadrant, a w klasie II siatkówkę.

c) *Sporty:*

1. Pływanie: zabawy w wodzie, prowadzące do systematycznej nauki pływania, zabawy z nurkowaniem, umiejętność pływania stylem dowolnym na piersiach i plecach, skoki do wody w formie zabawowej z łodzi i z brzegu do głębokości własnego wzrostu.

2. Łyżwiarstwo: opanowanie jazdy, zabawy i gry na lodzie, najprostsze ewolucje z jazdy figurowej.

3. Saneczkowanie: na torach naturalnych i sztucznych ze stopniowaniem trudności (pochyłość, obciążenie, długość toru). Zawody wyłączyć.

4. Łucznictwo: zaznajomienie się ze sprzętem łuczniczym, nakładanie cięciwy, postawa przy strzale, strzelanie na odległość 15 do 20 mtr.

5. Narciarstwo: nauka jazdy w formie zabawowej bez skoków, proste zjazdy, jazda sztuczna (slalom).

d) *Wycieczki:*

Piesze wycieczki turystyczne i krajoznawcze, marsz przy obciążeniu 2 do 3 klg. Wycieczki typu harcerskiego połączone z grami polowemi.

II. III i IV klasy gimnazjalne.

a) *Gimnastyka:*

W tym okresie należy stosować ćwiczenia, wyrabiające u dziewcząt siłę, odwagę, śmiałość, nie zaniedbując jednak ćwiczeń, wyrabiających swobodne, gibkie ruchy.

b) *Gry drużynowe:*

Obowiązkowe: siatkówka i piłka z bramkami w klasie III, palant i koszykówka w klasie IV.

Dopuszczalny tenis.

c) *Sporty:*

1. Pływanie: doskonalenie stylów, ćwiczenia w ratowaniu, skoki naturalne, a także w formie prawidłowej z niewysokiego brzegu (z wykluczeniem trampoliny).

2. Łyżwiarstwo: doskonalenie i zawody w jeździe figurowej.

3. Strzelanie z łuku na 25 mtr.

4. Narciarstwo: dalszy ciąg nauki jazdy, ćwiczenia chodów płaskich.

5. Wioślarstwo: początki nauki wioślarstwa, krótkie wyjazdy ćwiczebne.

6. Kolarstwo tylko jako środek lokomocji.

d) Wycieczki: jak w klasach poprzednich, marsz dłuższy przy obciążeniu do 5 klg.

Wycieczki typu harcerskiego z obozowaniem dziennem i grami polowemi, a także wycieczki narciarskie do 10 klm.

e) *Tańce i pląsy:*

Powinny znaleźć zastosowanie tak w lekcjach gimnastyki, jak również stanowić przedmiot lekcyj specjalnych. Dążyć należy do nauczenia dziewcząt wszystkich tańców narodowych.

Uwaga. Jakkolwiek młodzieży żeńskiej należy stawiać w wychowaniu fizycznem wymagania dotyczące sprawności i siły, jednak trzeba zachować odrębność w dostosowaniu materjału ćwiczebnego, licząc się z odrębnemi właściwościami organizmu i odrębnemi nastrojami duchowemi. W stopniowaniu więc ćwiczeń należy mniejszy nacisk położyć na ćwiczenia siły i wytrwałości, a większy na koordynację ruchu, jego miękkość i rytm.

Układ lekcji oparty na normalnym toku uwzględnić powinien więcej ćwiczeń o charakterze łagodnym t. j. wykonywanych miękko, bez użycia siły np. ćwiczenia kończyn dolnych i górnych. Ćwiczenia tułowia, jako bardzo ważne dla normalnego rozwoju kobiet, powinny znajdować wydatne miejsce w każdej lekcji dziewcząt. Ćwiczenia równoważne i ćwiczenia zręcznościowe należy również silnie akcentować, a natomiast mniejszy nacisk położyć na skoki z przyrządami.

Pisząc program szczegółowy, należy obszerniej potraktować systematykę ćwiczeń dla dziewcząt niż

dla chłopców, ponieważ nie posiadamy do tej chwili specjalnych w tym kierunku podręczników.

Charakter ćwiczeń i tok lekcyjny zachować należy jednakowy dla wszystkich czterech klas gimnazjalnych, jedynie poziom trudności ćwiczeń poszczególnych musi być w każdej klasie różny — co może uwidocznić program szczegółowy.

CZĘŚĆ DRUGA.

(Wskazówki do opracowania programu dla dzieci słabszych, nie zdążających za normalnym rozwojem).

Ponieważ wśród młodzieży szkolnej znajduje się znaczny procent młodzieży słabszej, która nie może uprawiać normalnej gimnastyki szkolnej, przeto program ćwiczeń cielesnych musi również uwzględniać zasób ćwiczeń o poziomie niższym oraz specjalnym, dostosowanym do wymagań organizmów, posiadających braki bądź w budowie ciała, bądź pewne niedomogi wewnętrzne.

Dla celów takich ćwiczeń cielesnych w wyższych oddziałach szkoły powszechnej i gimnazjum stosować należy:

a) *gimnastykę,* jako ruch unormowany i dostosowany specjalnie do zadań profilaktyczno-higjenicznych,

b) *zabawy i gry* o charakterze spokojnym, nie męczącym serca i nie pobudzającym systemu nerwowego,

c) *hartowanie* stopniowe przez odbywanie ćwiczeń cielesnych różnego typu na świeżem powietrzu, odbywanie wycieczek, nie wymagających wysiłku, — stosowanie umiarkowane kąpieli słoneczno-powietrznych, urozmaiconych łagodnym ruchem oraz odpoczynkami w formie leżenia.

Pośród młodzieży, wymagającej specjalnego traktowania pod względem ćwiczeń cielesnych, należy wziąć pod uwagę następujące typy:

a) dzieci ze skrzywieniami kręgosłupa — (skoliozy, kifozy, lordozy),

b) dzieci asteniczne — dysproporcja pomiędzy wielkością serca, a muskulaturą i wzrostem, niedomogi sercowe,

c) płaskie stopy.

Uwaga. Biorąc za podstawę wytyczne dla normalnego programu ćwiczeń cielesnych (część pierwsza), autor winien opracować dla oddz. V, VI i VII szkoły powszechnej i dla gimnazjum dwa programy:

A) program ćwiczeń cielesnych dla młodzieży normalnie rozwiniętej i silnej fizycznie,

B) program dla dzieci słabszych, nie zdążających za normalnym rozwojem.

Dla każdego z tych programów (A i B) opracować należy dwa warjanty:

a) program uwzględniający podział młodzieży według klas (jak dotychczas),

b) program grupujący młodzież według wieku fizjologicznego, a nie według klas (z podziałem na stopnie).

Ministerjum Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Krakowie

TREŚĆ.

Wytyczne. Część I 3
Ogólne wskazania dla autorów programów . . . 5
Wytyczne psychologiczne i wychowawcze 7
Wstęp 7
I. Faza średniego dziecięctwa 7
II. Faza późnego dziecięctwa 13
III. Faza przedpokwitania 18
IV. Faza pokwitania 26
V. Okres młodzieńczy 33

Wytyczne. Część II 39
Ogólne wytyczne programowe 41
Szczegółowe wytyczne programowe 47
Plany godzin 47
Religja rzymsko-katolicka 48
Język polski 50
Język łaciński 73
Języki nowożytne obce 76
Historja 81
Geografja 84
Przyroda 91
Fizyka i chemja 99
Matematyka 118
Rysunek 126
Zajęcia praktyczne 132
Śpiew 141
Wychowanie fizyczne 144